

Diskrete Matematiske Metoder

Jesper Lützen

Juni 2013

Indhold

Introduktion.	ix
0.1 Den aksiomatisk-deduktive metode	ix
0.2 Diskret matematik; hvad er det?	x
1 Tal, især de hele tal	1
1.1 Basale egenskaber	1
1.2 Euklids algoritme	4
1.3 Aritmetikkens fundamentalsætning	7
1.4 Rationale tal	8
1.5 Opgaver	8
2 Logik	9
2.1 Udsagn og prædikater	9
2.2 Sammensatte udsagn	10
2.3 Sammensætning af prædikater	13
2.4 Kvantorer	14
2.5 Flere kvantorer	15
2.6 Bemærkning om brug af udsagn og prædikater	17
2.7 Definitioner	18
2.8 Opgaver	19
3 Beviser	21
3.1 Gyldige slutninger (deduktioner).	21
3.2 Beviser	21
3.3 Direkte beviser	22
3.4 Modeksempler.	23
3.5 Formodninger og deres behandling.	23
3.6 Bevis ved kontraposition.	24
3.6.1 Eksempler på bevis ved kontraposition.	24
3.7 Bevis ved modstrid.	25
3.7.1 Eksempler på beviser ved modstrid:	26
3.8 Beviser delt op i tilfælde.	28
3.9 Eksistenssætninger	29
3.9.1 Eksempler på eksistenssætninger	29

3.9.2	Ikke-konstruktive beviser	30
3.10	Entydighedssætninger	31
3.10.1	Eksempel på entydighedssætning	31
3.11	Eksistens og entydighed	32
3.12	Opgaver	32
4	Analyse og syntese.	33
4.1	Matematisk kreativitet	33
4.2	Eksistensproblemer	34
4.3	Analyse og syntese	36
4.4	Ligningsløsning. Et eksempel på analyse - syntese	36
4.5	Ikke stringent analyse	38
4.6	Advarsler	39
4.7	Terminologi	41
4.8	Problem- og sætningsanalyse	41
5	Induktionsbeviser	45
5.1	Simpel induktion	45
5.2	Fuldstændig induktion	50
5.3	Induktionsaksiomet	51
5.4	Rekursion	54
5.5	Opgaver	55
6	Mængdelære	57
6.1	Hvad er en mængde?	57
6.2	Delmængder	59
6.3	Fællesmængde og foreningsmængde	62
6.3.1	Familier af mængder.	64
6.4	Mængdedifferens og komplementærmængde	67
6.5	Mængdealgebra	68
6.6	Produktmængde	71
6.7	Potensmængden	73
6.8	Russels paradoks	73
6.9	Opgaver	75
7	Relationer. Ækvivalensrelationer	77
7.1	Relationer generelt	77
7.2	Orienterede grafer	80
7.3	Ækvivalensrelationer	82
7.4	Opgaver	88
8	Afbildninger, funktioner	91
8.1	Injektivitet og surjektivitet	94
8.2	Billeder og Urbilleder	96
8.3	Sammensætning af afbildninger, invers afbildning	99
8.4	Opgaver	105

9 Tællemetoder. Kombinatorik	109
9.1 Kardinalitet	109
9.2 Tællemetoder	110
9.3 Permutationer og kombinationer	116
9.4 Permutationer og kombinationer med gentagelser	118
9.5 Permutationer, hvor nogle elementer ikke kan skelnes fra hinanden	120
9.6 Binomialkoefficienterne	121
9.7 Skuffeprincippet	125
9.8 Opgaver	126
10 Permutationer	131
10.1 Notation og produkt	131
10.2 Cykler	136
10.3 Cykeltype og fortegn	141
10.4 Opgaver	146
11 Grafer	149
11.1 Definitioner og simple egenskaber	149
11.2 Euler-ture og Hamilton-kredse	156
11.3 Orienterede grafer og relationer	160
11.4 Træer	162
11.5 Opgaver	167
12 Ordningsrelationer	171
12.1 Partiel og total ordning	171
12.2 Maximalt og største element. Supremum	174
12.3 Opgaver	182
13 Kompositionsregler, grupper og isomorfier	185
13.1 Kompositionsregler	185
13.2 Modulær aritmetik med restklasser	188
13.3 Grupper	192
13.4 Gruppeisomorfier	197
13.5 Ordningsisomorfier	200
13.6 Opgaver	202
14 Ringe og legemer	203
14.1 Ringe	203
14.2 Legemer	208
14.3 Opgaver	212
15 Polynomier	213
15.1 Definition og simple egenskaber	213
15.2 Division	215
15.3 Rødder i polynomier	217
15.4 Største fælles divisor. Euklids algoritme	219

15.5 Opgaver	220
16 Ordnete legemer. Aksiomer for \mathbb{R}	221
16.1 Ordnete legemer	221
16.2 Fuldstændigt ordnede legemer. De reelle tal	230
16.3 Opgaver	233
17 Talsystemets opbygning	235
17.1 Motiverende indledning	235
17.2 Konstruktion af \mathbb{Q} ud fra \mathbb{Z}	237
17.3 Konstruktion af taluniverset; en skitse	240
17.4 Opgaver	242

Forord

Disse noter er skrevet til undervisningen i kurset Diskret Matematik ved Institut for Matematiske Fag, Københavns Universitet. I denne version (2013) er der kun rettet nogle trykfejl i forhold til 2012-versionen.

Introduktion.

Disse noter har et dobbelt formål: Dels skal de introducere nogle emner i diskret matematik, dels skal de træne læseren i matematisk metode, især beviser.

0.1 Den aksiomatisk-deduktive metode

Mange videnskaber er karakteriseret ved de objekter de omhandler: Botanik handler om planter og astronomi om himmellegger. Matematik er derimod karakteriseret ved sin metode. Det karakteristiske ved matematikken er at dens resultater kræver beviser. Naturligvis argumenterer man også i andre videnskaber, men i matematik er argumenterne eller beviserne mere stringente (dvs. strenge, præcise) end i andre videnskaber. Det er nok en væsentlig grund til at matematiske resultater har vist sig mere langtidsholdbare end resultaterne i andre videnskaber.

En matematisk sætning regnes for sand hvis den kan bevises ved logisk gyldige argumenter ud fra andre sætninger, som man ved er sande. Men disse andre sætninger bør jo så også bevises ud fra endnu andre o.s.v. For at bevisprocessen kan komme i gang, er det derfor klart at man må begynde med sætninger, som man ikke kræver beviser for, men som man postulerer. Det er de såkaldte aksiomer. Den her beskrevne metode kaldes den aksiomatisk-deduktive metode, fordi den fra aksiomer successivt deducerer (udleder, beviser) nye resultater.

Denne beskrivelse af den matematiske metode rejser to væsentlige problemer: Hvilke aksiomer skal man lægge til grund for matematikken og hvilke argumenter (slutningsregler) skal man acceptere som gyldige? Disse spørgsmål om matematikkens grundlag er emnet for et kursus i matematisk logik og mængdelære. Her vil vi nok opstille regler for korrekte slutninger (argumenter) og vi vil opstille aksiomer for visse dele af matematikken (de naturlige tal, de reelle tal, grupper og legemer). Men vi vil ikke gå til bunds med grundlagsproblemerne. For eksempel vil vi ikke præcisere slutningsreglerne i mindste detalje, og vi vil ikke opstille aksiomerne for mængdelæren, selv om disse aksiomer ligger til grund for den videre aksiomatisering af for eksempel tallene.

Kurset er et håndværkskursus. Vi vil introducere logikken som et værktøj, der bruges til daglig af arbejdende matematikere. Ligeså vil vi introducere mængder som samlinger af ting uden at kære os om de subtile problemer, der måtte være resultatet af en sådan "naiv" tilgang til mængdelæren. Det er

formålet med bogen at læseren skal kunne lære, hvordan han/hun skal læse og selv fremstille beviser for sætninger på et niveau af stringens, som er sædvanligt i matematisk forsknings- og lærebogslitteratur. Til det brug diskuterer vi særligt udbredte bevistyper og -strategier.

0.2 Diskret matematik; hvad er det?

Et andet formål er at introducere og præcisere nogle matematiske begreber, som indgår i mange matematiske sammenhænge: mængder, relationer, funktioner, permutationer, grafer, restklasser, ækvivalensrelationer, ordningsrelationer, grupper, ringe, legemer, polynomier, isomorfier, de hele og de reelle tal. Disse emner (på nær de reelle tal) hører hjemme i den del af matematikken som kaldes diskret matematik. Vi skal studere disse begreber og vise nogle af deres mange interessante egenskaber. Behandlingen i disse noter kan dog kun betragtes som en kort indledende indføring.

Diskret matematik er ikke betegnelsen for en slags matematik man dyrker på en særlig taktfuld og afdæmpet måde. Ifølge *Den Store Danske Encyclopædi* betyder diskret, ”inden for matematik adskilt eller ikke-kontinuert. En diskret mængde er således en mængde bestående udelukkende af isolerede punkter; en variabel kaldes diskret, hvis den kun kan antage værdier i en diskret mængde”. Diskret matematik beskrives i samme værk på følgende måde:

”Diskret matematik, samlebetegnelse for de grene af matematikken, hvor den matematiske analyses kontinuitetsbegreb (jf. kontinuert funktion) ikke spiller en afgørende rolle. Diskret matematik er ikke et afgrænset forskningsområde, men omfatter dele af flere matematiske discipliner, fx grafteori, kombinatorik, logik og algebra. Betegnelsen, der vandt indpas i 1970’erne, bruges bl.a. i forbindelse med datalogiske anvendelser; forskellen mellem diskret og kontinuert kan opfattes som parallel til forskellen mellem digital og analog datarepræsentation.”

Om ordet ”diskret” forklarer *Ordbog over det danske Sprog* endvidere at det kommer fra det latinske ”discretus”, som er perfektum participium af *discernere*, adskille. Derfor er det ikke overraskende at det i matematik iflg samme ordbog bruges: ”om størrelse, hvis dele er adskilt fra hinanden, ell. som kun kan antage en række indbyrdes adskilte talværdier”. Den ikke matematiske og mere udbredte brug af ordet kommer egentlig af den oldgermanske betydning: ”som har evne til at skelne, skønne”. Derfra har det fået betydningen: ”forsigtig og beskeden i optræden og tale; taktfuld; hensynsfuld; ofte spec.: som ikke røber hemmeligheder” og den overførte betydning ”som ikke er for meget iøjne- ell. iørefaldende; dæmpet; fin”.

Kapitel 1

Tal, især de hele tal

I dette kapitel gennemgås nogle egenskaber ved de hele tal. Gennemgangen vil basere sig på en dagligdags forståelse af tallene, sådan som den er opnået i skolen. Senere i bogen vil vi se mere kritisk på grundlaget for denne forståelse. I dette kapitel 1 vil der blive givet beviser for de fleste sætninger. I de følgende kapitler vil vi mere systematisk diskutere forskellige bevistyper. Her vil vi bruge de hele tal som eksempel materiale og bl.a. bevise nogle af de ubeviste sætninger i dette kapitel.

1.1 Basale egenskaber

Sætning 1 *De reelle tal opfylder følgende basale regneregler (vi vender tilbage til navnene): For vilkårlige reelle tal x, y, z gælder:*

$$x + y = y + x. \quad \text{Den kommutative lov for addition} \quad (1.1)$$

$$(x + y) + z = x + (y + z). \quad \text{Den associative lov for addition} \quad (1.2)$$

$$x + 0 = 0 + x = x. \quad 0 \text{ er neutralt element for addition} \quad (1.3)$$

$$x + (-x) = (-x) + x = 0. \quad -x \text{ er den additivt inverse til } x \quad (1.4)$$

$$xy = yx. \quad \text{Den kommutative lov for multiplikation} \quad (1.5)$$

$$(xy)z = x(yz). \quad \text{Den associative lov for multiplikation} \quad (1.6)$$

$$x \cdot 1 = 1x = x. \quad 1 \text{ er neutralt element for multiplikation} \quad (1.7)$$

$$xx^{-1} = x^{-1}x = 1, \text{ når } x \neq 0. \quad x^{-1} \text{ er multipl. invers til } x \quad (1.8)$$

$$x(y + z) = xy + xz, \quad (x + y)z = xz + yz. \quad \text{Den distributive lov} \quad (1.9)$$

$$x \leq x. \quad \leq \text{ er refleksiv} \quad (1.10)$$

$$\text{hvis } x \leq y \text{ og } y \leq z \text{ så er } x \leq z. \quad \leq \text{ er transitiv} \quad (1.11)$$

$$\text{hvis } x \leq y \text{ og } y \leq x \text{ så er } x = y. \quad \leq \text{ er antisymmetrisk} \quad (1.12)$$

$$\text{hvis } x \leq y \text{ så er } x + z \leq y + z. \quad \leq \text{ harmonerer med } + \quad (1.13)$$

$$\text{hvis } x \leq y \text{ og } 0 \leq z \text{ så er } xz \leq yz. \quad \leq \text{ harmonerer med } \cdot \quad (1.14)$$

Desuden gælder supremumsegenskaben: enhver ikke tom opadtil begrænset delmængde af de reelle tal har et supremum.

Bemærkning 2 Disse egenskaber ved de reelle tal (på nær supremumsegenskaben) er velkendte fra skolen og vi vil ikke argumentere yderligere for dem. Senere i bogen vil de blive opfattet som de aksiomer som entydigt fastlægger de reelle tal. Alle øvrige egenskaber ved de reelle tal er derfor konsekvenser af de ovenstående egenskaber

Definition 3 Tallene $\dots, -3, -2, -1, 0, 1, 2, 3, \dots$ kaldes de **hele tal**. Mængden af hele tal betegnes med \mathbb{Z} .

De positive hele tal $1, 2, 3, 4, \dots$ kaldes de **naturlige tal**. Mængden af naturlige tal betegnes med \mathbb{N} .

De tal, som kan skrives som brøker a/b , hvor a og b er hele tal og $b \neq 0$, kaldes de **rationale tal**. Mængden af rationale tal betegnes med \mathbb{Q} .

Sætning 4 De naturlige tal, de hele tal og de rationale tal opfylder visse af de ovenstående regneregler men ikke dem alle:

- De naturlige tal opfylder de ovenstående regneregler, som ikke involverer inverse elementer eller nul (på nær den sidste), altså reglerne: (1.1)-(1.2), (1.5)-(1.7) og (1.9)-(1.14). Derudover opfylder de naturlige tal regnereglen: $x \leq x + 1$, som ikke er en konsekvens af de øvrige.
- De hele tal opfylder de ovenstående regneregler, som ikke involverer den multiplikative inverse, dvs alle reglerne på nær (1.8).
- De rationale tal opfylder alle de ovenstående regneregler, men de opfylder ikke supremumsegenskaben.

Definition 5 Et helt tal d kaldes en **divisor** i et andet helt tal a , hvis der findes et helt tal q så $dq = a$. Vi skriver da $d \mid a$ og siger at d går op i a og at a er et **multiplum** af d .

Øvelse 6 Vis at hvis $d \mid a$ så vil $d \mid -a$, $-d \mid a$ og $-d \mid -a$

Øvelse 7 Vis at hvis $d \mid a$ og $d \mid b$ og $c \in \mathbb{Z}$ så gælder at $d \mid (a + b)$ og $d \mid ac$

Øvelse 8 Vis at hvis $a \mid b$ og $b \mid c$ da vil $a \mid c$

Øvelse 9 Vis at hvis $a \neq 0$ og $d \mid a$ så er $|d| \leq |a|$. Et helt tal har altså kun et endeligt antal divisorer

Øvelse 10 Vis at ethvert helt tal a har de **trivielle divisorer** $\pm a$, og ± 1 .

Definition 11 Et helt tal $a \geq 2$ kaldes et **primtal** såfremt det ikke har andre divisorer end de trivielle divisorer $\pm a$, og ± 1 .

Et helt tal $a \geq 2$ kaldes et **sammensat tal** hvis det ikke er et primtal, d.v.s. hvis det har en faktorisering $a = dq$, hvor $1 < d, q < a$.

Bemærkning 12 Tallet 1 kaldes altså ikke et primtal (og heller ikke et sammensat tal)

Definition 13 Hvis d er en divisor i de hele tal a og b siges d at være en **fælles divisor** for a og b . Den **største fælles divisor** for tallene a og b betegnes (a, b) .

Hvis $(a, b) = 1$ siges a og b at være **indbyrdes primiske**. Vi siger også at a er primisk med b . I så fald er ± 1 deres eneste fælles divisor.

Definition 14 Hvis m er et multiplum af både a og b siges m at være et fælles multiplum af a og b . Det mindste fælles positive multiplum af a og b betegnes med $mfm(a, b)$ og kaldes det mindste fælles multiplum af a og b .

Øvelse 15 Bevis at to hele tal forskellig fra 0 har både en største fælles divisor og et mindste fælles multiplum. Find disse størrelser for tallene 10 og 15.

Øvelse 16 Bevis at et primtal p er indbyrdes primisk med et helt tal a hvis og kun hvis p ikke går op i a .

Sætning 17 Division med rest. Lad a være et helt tal og d et naturligt tal. Da findes to entydigt bestemte hele tal q (kvotienten) og r (resten), så

$$a = dq + r \quad \text{og} \quad 0 \leq r < d \quad (1.15)$$

Bevis. Betragt følgen: $\dots < -3d < -2d < -d < 0 < d < 2d < 3d < \dots$ Tallet a vil da ligge i netop et af intervallerne mellem tallene i følgen, så der findes præcist et $q \in \mathbb{Z}$ så

$$dq \leq a < (q+1)d \quad (1.16)$$

eller

$$0 \leq a - dq < d. \quad (1.17)$$

Så hvis vi definerer resten r som $r = a - dq$ er $a = dq + r$. derfor følger (1.15) umiddelbart af (1.17). Dermed har vi vist eksistensen af tallene q og r .

Entydigheden: Antag at der eksisterer to opskrivninger af a som i formel (1.15):

$$a = dq_1 + r_1 \quad \text{og} \quad 0 \leq r_1 < d \quad (1.18)$$

$$a = dq_2 + r_2 \quad \text{og} \quad 0 \leq r_2 < d. \quad (1.19)$$

Heraf fås at

$$dq_1 + r_1 = dq_2 + r_2 \quad (1.20)$$

så

$$d(q_1 - q_2) = r_2 - r_1. \quad (1.21)$$

Men da r_1 og r_2 begge ligger i intervallet $[0, d)$ må deres differens være numerisk mindre end d . Altså fås

$$|d(q_1 - q_2)| < d \quad (1.22)$$

hvorfor

$$|(q_1 - q_2)| < 1. \quad (1.23)$$

Da $(q_1 - q_2)$ er et helt tal må det derfor være lig 0, så $q_1 = q_2$. Og så fås fra (1.21) at $r_2 = r_1$.

De to opskrivninger (1.18) og (1.19) må altså være ens, så der er altså kun én sådan opskrivning. ■

Bemærkning 18 Sætningen ovenfor har fået sit navn, fordi den kan opfattes som en sætning der siger noget om hvad der sker når man dividerer a med d . Måske går divisionen a/d op, og giver et helt tal q . Så er $a/d = q$ eller $a = qd$ eller $a = qd + r$ hvor $r = 0$. Men hvis divisionen ikke går op, så dividerer vi så resten bliver mindst mulig: $a/d = q + r/d$ eller $a = dq + r$. Det er vores erfaring fra skolen at vi altid kan få resten til at blive mindre end dividenden. Det er netop det som uligheden i (1.15) siger. Når man skal bruge sætning 17 så skal man altså bare dividere a med d og finde kvotienten og resten. Grunden til at man formulerer sætningen uden at bruge division er at denne operation egentligt ikke er defineret i de hele tal.

1.2 Euklids algoritme

Euklids algoritme¹ En algoritme til at bestemme den største fælles divisor for to naturlige tal $a \geq b$.

Sætning 19 Først bruges division med rest på parret a, b som vi for simpelhedsskyld omdøber til $a = r_0$ og $b = r_1$:

$$r_0 = q_1 r_1 + r_2 \quad \text{hvor } 0 \leq r_2 < r_1. \quad (1.24)$$

Hvis $r_2 = 0$ stopper vi. Ellers bruges division med rest på parret r_1, r_2 :

$$r_1 = q_2 r_2 + r_3 \quad \text{hvor } 0 \leq r_3 < r_2. \quad (1.25)$$

Sådan fortsættes:

$$r_{i-1} = q_i r_i + r_{i+1} \quad \text{hvor } 0 \leq r_{i+1} < r_i. \quad (1.26)$$

indtil resten bliver 0:

$$r_{n-1} = q_n r_n \quad (1.27)$$

Det må ske efter et endeligt antal skridt da der kun kan være endelig mange tal i rækken af rester:

$$r_0 \geq r_1 > r_2 > \dots > r_n > 0 \quad (1.28)$$

Sætning 20 Den sidste positive rest r_n i Euklids algoritme for to naturlige tal $a \geq b$ er deres største fælles divisor. Altså $(a, b) = r_n$.

¹Efter den græske matematiker Euklid, som beviste sætning 20 i sit værk Elementerne (ca. 300 f. Kr)

Bevis. 1. r_n er en divisor i a og b : Det bevises ved at trævle formlerne (1.24) - (1.27) op bagfra: Fra (1.28) ses at $r_n \mid r_{n-1}$. Men fra (1.26) ses at hvis r_n går op i både r_{i+1} og r_i (altså i to på hinanden følgende rester i algoritmen) så vil r_n også gå op i den foregående rest r_{i-1} (her bruges øvelse 7). Så da r_n går op i r_n og i r_{n-1} så går den op i r_{n-2} og derfor i r_{n-3} osv. Til slut kan vi konkludere at r_n går op i $r_1 = b$ og i $r_0 = a$.

2. r_n er den største fælles divisor: Dette vises ved at trævle formlerne (1.24) - (1.28) op forfra: Vi antager at d er en fælles divisor i $r_1 = b$ og $r_0 = a$. Fra (1.24) ses at d går op i r_2 (overvej), så fra (1.25) kan vi nu slutte at d går op i r_3 osv. Til slut kan vi konkludere at d går op i r_n . Enhver fælles divisor i a og b vil altså gå op i r_n hvorfor denne må være den største fælles divisor for a og b . ■

Eksempel 21 Find den største fælles divisor i 375 og 885. Vi anvender Euklids algoritme:

$$885 = 2 \cdot 375 + 135 \quad (1.29)$$

$$375 = 2 \cdot 135 + 105 \quad (1.30)$$

$$135 = 1 \cdot 105 + 30 \quad (1.31)$$

$$105 = 3 \cdot 30 + 15 \quad (1.32)$$

$$30 = 2 \cdot 15 \quad (1.33)$$

Altså er $(375, 885) = 15$.

Den næste ret bemærkelsesværdige sætning er kendt som *Bézouts Lemma*.

Sætning 22 Hvis d er den største fælles divisor i de hele tal a og b (som ikke begge er nul), da findes hele tal x og y , så d kan skrives på formen

$$d = xa + yb. \quad (1.34)$$

Bevis. Hvis fx. $a = 0$ vil $(a, b) = b$ og i så fald er sætningen oplagt. Ligeså hvis $b = 0$.

Hvis vi har vist sætningen for naturlige tal følger opskrivningen (1.34) for alle hele a og b . Man skriver bare $d = x|a| + y|b|$ hvorfra (1.34) fås ved evt at skifte fortegn på x eller y .

Vi skal altså bare vise sætningen for naturlige a og b . Her kan vi finde opskrivningen (1.34) ved at trævle Euklids algoritme op bagfra. Vi vil mere generelt vise at når r_{i-1} og r_i er to på hinanden følgende rester i Euklids algoritme kan man finde hele tal x_{i-1} og y_i så

$$d = x_{i-1}r_{i-1} + y_i r_i. \quad (1.35)$$

For $i = 1$ giver denne opskrivning det ønskede (1.34) da $r_0 = a$ og $r_1 = b$.

Den næstsidste division i Euklid's algoritme ((1.26) for $i = n - 1$) giver

$$r_{n-2} = q_{n-1}r_{n-1} + r_n \quad (1.36)$$

og da $d = r_n$ kan det skrives

$$d = r_{n-2} + (-q_{n-1})r_{n-1} \quad (1.37)$$

som jo er af formen (1.35) for $i = n - 1$.

Den trediesidste division i Euklids algoritme giver

$$r_{n-3} = q_{n-2}r_{n-2} + r_{n-1} \quad (1.38)$$

eller

$$r_{n-1} = r_{n-3} - q_{n-2}r_{n-2} \quad (1.39)$$

som indsat i (1.37) giver

$$d = r_{n-2} + (-q_{n-1})(r_{n-3} - q_{n-2}r_{n-2}) = (-q_{n-1})r_{n-3} + (1 + q_{n-1}q_{n-2})r_{n-2} \quad (1.40)$$

som jo er af formen (1.35) for $i = n - 2$.

På helt samme måde ses det nu at hvis man allerede ved, at d kan skrives på formen $d = x_i r_i + y_{i+1} r_{i+1}$ for et eller andet i (altså at man allerede kender x_i og y_{i+1}) og man ønsker at finde x_{i-1} og y_i ud fra dem, så får man af (1.26) at

$$d = x_i r_i + y_{i+1}(r_{i-1} - q_i r_i) = y_{i+1} r_{i-1} + (x_i - y_{i+1} q_i) r_i. \quad (1.41)$$

Det udtrykker jo d på formen (1.35) ud fra det foregående par rester. (Man har jo netop $x_{i-1} = y_{i+1}$ og $y_i = x_i - y_{i+1} q_i$ og x_i og y_{i+1} er antaget kendte.) Ved at bruge denne udregning successivt kommer man til sidst til den ønskede opskrivning (1.34). ($x = x_0$, $a = r_0$ og $y = y_1$, $b = r_1$.) ■

Eksempel 23 Ved at regne baglæns i Euklids algoritme for tallene 375 og 885 (eksempel 21) fås:

$$15 = 105 - 3 \cdot 30 \quad (1.42)$$

$$= 105 - 3 \cdot (135 - 1 \cdot 105) = (-3) \cdot 135 + 4 \cdot 105 \quad (1.43)$$

$$= (-3) \cdot 135 + 4(375 - 2 \cdot 135) = (-11) \cdot 135 + 4 \cdot 375 \quad (1.44)$$

$$= (-11) \cdot (885 - 2 \cdot 375) + 4 \cdot 375 = (-11) \cdot 885 + 26 \cdot 375 \quad (1.45)$$

Sætning 24 Lad a og b være hele tal, hvoraf ikke begge er nul, og lad $d = (a, b)$ være deres største fælles divisor. Da vil et tal c være en fælles divisor i a og b hvis og kun hvis c er en divisor i d .

Bevis. Hvis c er en divisor i d er c ifølge øvelse 8 en divisor i både a og b .

Omvendt, da d kan skrives på formen $d = xa + yb$ hvor $x, y \in \mathbb{Z}$ vil c være en divisor i d hvis det er en divisor i både a og b (iflg øvelse 7). ■

Korollar 25 To hele tal a og b er indbyrdes primiske hvis og kun hvis der findes hele tal x og y så $1 = xa + yb$.

Bevis. Hvis a og b er indbyrdes primiske er $(a, b) = 1$ så af sætning 22 følger at der findes hele tal x og y så $1 = xa + yb$.

Omvendt, hvis $1 = xa + yb$, hvor $x, y \in \mathbb{Z}$ vil en fælles divisor i a og b også være en divisor i 1. De fælles divisorer i a og b er altså ± 1 så den største fælles divisor er 1 hvorfor a og b er indbyrdes primiske. ■

1.3 Aritmetikkens fundamentalsætning

Sætning 26 *Det fundamentale primtalslemma* Hvis a og b er hele tal og p er et primtal da gælder

$$p \mid ab \Leftrightarrow p \mid a \text{ eller } p \mid b. \quad (1.46)$$

Bevis. \Leftarrow : Oplagt.

\Rightarrow : Antag at $p \mid ab$. Antag endvidere at $p \nmid a$. Da p er et primtal har p kun de trivielle divisorer ± 1 og $\pm p$, men da p ikke er divisor i a er 1 den største fælles divisor i p og a . Ifølge korollar 25 kan vi altså skrive $1 = xa + yp$, hvor $x, y \in \mathbb{Z}$. Ved multiplikation med b fås

$$b = xab + ypb \quad (1.47)$$

og da $p \mid ab$ går p op i højresiden, hvorfor $p \mid b$. ■

Bemærkning 27 *Forudsætningen om at p er et primtal er afgørende for at ovenstående sætning gælder. Find selv et eksempel på tre hele tal a, b, c så $c \mid ab$ men $c \nmid a$ og $c \nmid b$.*

Sætning 28 *Hvis $n > 1$ er et naturligt tal findes der et primtal p som går op i n .*

Bevis. Hvis n er et primtal er vi færdige. Hvis ikke kan n skrives som et produkt $n = n_1 m_1$ hvor $1 < n_1, m_1 < n$. Hvis et af tallene n_1 eller m_1 er primtal er vi færdige. Ellers kan n_1 faktoriseres som $n_1 = n_2 m_2$. Igen er vi færdige hvis et af tallene n_2 eller m_2 er primtal. Ellers fortsætter vi faktoriseringen. Derved får vi en aftagende følge af naturlige tal $n > n_1 > n_2 > \dots > n_k$. Da der kun er endeligt mange naturlige tal mindre end n må denne følge altså stoppe på et tidspunkt, og da har vi altså nået en primdivisor i n . ■

Vi formulerer til slut to hovedsætninger, hvis beviser vi kommer tilbage til senere:

Sætning 29 *Der findes uendeligt mange primtal.*

Sætning 30 *Aritmetikkens fundamentalsætning.* Ethvert naturligt tal $n > 1$ har en entydig primopløsning.

Det vil sige at

1. n har en primopløsning

$$n = p_1 p_2 \cdots p_s, \quad (1.48)$$

hvor p_i 'erne er primtal, og

2. hvis $n = p_1 p_2 \cdots p_s$ og $n = q_1 q_2 \cdots q_t$ er to primopløsninger af n så er $s = t$, og efter en passende omordning af q 'erne kan man opnå at $p_i = q_i$ for alle $i = 1, 2, \dots, s$.

Primtallene p_1, p_2, \dots, p_s kaldes n 's primdivisorer.

Bevis. Se sætning 108 og 112. ■

Sætning 31 Hvis a og b ikke har nogen fælles primdivisor da er $(a, b) = 1$.

Bevis. Hvis $d > 1$ er en fælles divisor i a og b må d ifølge aritmetikkens fundamental sætning have en primdivisor, og denne må derfor være en primdivisor i både m og n . Men m og n har ingen fælles primdivisorer, så vi kan slutte at a og b ikke har nogen fælles divisorer større end 1. De er altså indbyrdes primiske. ■

1.4 Rationale tal

Til slut skal vi se lidt på de rationale tal altså brøkerne a/b hvor a og b er hele tal (kaldet tæller og nævner) og $b \neq 0$. Det ses let at sum, differens og produkt af to rationale tal igen giver rationale tal og at et rationalt tal divideret med et rationalt tal, som ikke er 0, igen er et rationalt tal. Det er også velkendt at man kan forlænge en brøk, d.v.s gange både tæller og nævner med samme hele tal forskellig fra 0. Hvis det hele tal t går op i både tæller og nævner kan man forkorte brøken med t d.v.s. dividere tæller og nævner med t .

Definition 32 En brøk a/b kaldes **uforkortelig** hvis $(a, b) = 1$.

Sætning 33 Ethvert rationalt tal kan skrives som en uforkortelig brøk m/n . Hvis det rationale tal er positivt kan man vælge m og n positive.

Bevis. Lad a/b være et rationalt tal hvor $a > 0$ og $b > 0$. Da kan a og b primopløses. Ved at forkorte alle fælles primdivisorer bort kan man opnå at $a/b = m/n$ hvor m og n er naturlige tal uden fælles primdivisorer. Men så følger af sætning 31 at $(m, n) = 1$.

Hvis $a/b < 0$ kan a/b skrives på formen $(-c)/e$, hvor $c > 0$ og $e > 0$. Ved at bruge ovenstående argument på c/e fås det ønskede.

Tallet 0 kan skrives som $0/1$, som er uforkortelig. ■

1.5 Opgaver

1. Brug Euklids algoritme til at bestemme den største fælles divisor d i 616 og 1210. Bestem dernæst hele tal x og y så

$$d = x \cdot 616 + y \cdot 1210. \quad (1.49)$$

2. Find primopløsninger af tallene 1001 og 5390 og opskriv $1001/5390$ som uforkortelig brøk.

3. Formuler og bevis en sætning om hvordan man fra primopløsningerne for to hele tal kan bestemme deres største fælles divisor og deres mindste fælles multiplum.

Kapitel 2

Logik

Dette kapitel omhandler matematiske udsagn og prædikater. I et formelt kursus om logik opstiller man helt præcise regler for hvilke tegnstrengene, der kan tillades i opbygningen af udsagn og prædikater. I disse noter vil vi blot præcisere dagligdags logik.

2.1 Udsagn og prædikater

Definition 34 *Et (matematisk) **udsagn** er en udtalelse som er enten sand eller falsk.*

Eksempel 35

$$1 < 2 \quad \text{og} \quad 1 > 2 \tag{2.1}$$

er begge udsagn. Det første er sandt det andet er falsk. Derimod er

$$1 \int 2 \quad \text{og} \quad \text{”matematik er smukt”} \tag{2.2}$$

ikke udsagn.

Notation 36 *Vi betegner normalt udsagn med små bogstaver: p, q, \dots*

Eksempel 37 *Betragt udtalelsen: $x < 2$. Det er ikke et udsagn, for når vi ikke har fastlagt værdien af x , er det hverken sandt eller falsk. Derimod bliver det et udsagn, når vi tillægger x en bestemt reel værdi. Vi siger da at x er en **fri variabel** og kalder $x < 2$ for et prædikat i denne variabel.*

Definition 38 *En udtalelse, der indeholder en fri variabel, kaldes et **prædikat** (eller et åbent udsagn) om elementerne i en given mængde. Det bliver et udsagn, når den frie variabel erstattes med et bestemt element i den givne mængde.*

Bemærkning 39 *Man kan på helt analog måde definere prædikater med flere frie variable. For eksempel er $x^2 > y$ et prædikat i to reelle variable.*

Notation 40 *Vi betegner normalt et prædikat i den variable x med $p(x), q(x), \dots$. Prædikater i to variable x , og y betegnes med $p(x, y), q(x, y)$, og så videre.*

2.2 Sammensatte udsagn

Man kan lave sammensatte udsagn ud fra simple udsagn ved at bruge de logiske **konnektiver** $\wedge, \vee, \neg, \Rightarrow, \Leftrightarrow$. Sandheden af de sammensatte udsagn afhænger alene af sandheden af de indgående simple udsagn.

Definition 41 *Lad p og q være udsagn. Da defineres følgende sammensatte udsagn:*

- Konjunktion: $p \wedge q$ (læses ” p og q ”) er sandt når både p og q er sande og ellers falsk.
- Disjunktion: $p \vee q$ (læses ” p eller q ”) er sandt når enten p eller q eller de begge er sande og falsk når både p og q er falske.
- Negation: $\neg p$ (læses ”non p ”) er sand når p er falsk og falsk når p er sand. I nogle bøger skrives $\sim p$ i stedet for $\neg p$.
- Implikation: $p \Rightarrow q$ (læses ” p medfører q ” eller ”hvis p så q ” eller ” p kun hvis q ”) er falsk når p er sand og q er falsk; ellers er det sandt. Med andre ord siger implikationen $p \Rightarrow q$ at når p er sand så er q også sand, og den siger ikke mere end det. Man kan også skrive $q \Leftarrow p$ i stedet for $p \Rightarrow q$. Man kalder p for hypotesen og q for konklusionen.
- Biimplikation (ækvivalens): $p \Leftrightarrow q$ (læses ” p er ensbetydende med q ” eller ” p hvis og kun hvis q ”) er sand hvis p og q har samme sandhedsværdi.

Sandhedstabeller. Man kan illustrere og præcisere disse definitioner i en tabel, hvori man anfører alle kombinationer af p 's og q 's sandhedsværdi (s for sand og f for falsk) og de tilhørende sandhedsværdier af de sammensatte udsagn:

p	q	$p \wedge q$	$p \vee q$	$\neg p$	$p \Rightarrow q$	$p \Leftrightarrow q$
s	s	s	s	f	s	s
s	f	f	s	f	f	f
f	s	f	s	s	s	f
f	f	f	f	s	s	s

(2.3)

Mere komplekse sammensatte udsagn. Man kan danne mere komplekse sammensatte udsagn ved at bruge tegnene $\wedge, \vee, \neg, \Rightarrow$ og \Leftrightarrow efter hinanden. For eksempel kan man fra de tre simple udsagn p, q og r danne udsagnet: $(\neg(p \vee q)) \Rightarrow r$. En sandhedstabel for dette udsagn kan fås ved at kombinere informationerne i den ovenstående sandhedstabel:

p	q	r	$p \vee q$	$\neg(p \vee q)$	$(\neg(p \vee q)) \Rightarrow r$
s	s	s	s	f	s
s	s	f	s	f	s
s	f	s	s	f	s
s	f	f	s	f	s
f	s	s	s	f	s
f	s	f	s	f	s
f	f	s	f	s	s
f	f	f	f	s	f

(2.4)

Definition 42 *Et sammensat udsagn, som er falsk for alle sandhedsværdier af de indgående simple udsagn kaldes en **modstrid**.*

Eksempel 43 *Det sammensatte udsagn $p \wedge (\neg p)$ er en modstrid. Det ses let af sandhedstabellen:*

p	$\neg p$	$p \wedge (\neg p)$
s	f	f
f	s	f

(2.5)

Definition 44 *Et sammensat udsagn, som er sandt for alle sandhedsværdier af de indgående simple udsagn kaldes en **tautologi**.*

Eksempel 45 *Det sammensatte udsagn $((p \Rightarrow q) \wedge (q \Rightarrow p)) \Leftrightarrow (p \Leftrightarrow q)$ er en tautologi. Det ses af nedenstående sandhedstabel:*

p	q	$p \Rightarrow q$	$q \Rightarrow p$	$(p \Rightarrow q) \wedge (q \Rightarrow p)$	$(p \Leftrightarrow q)$	$((p \Rightarrow q) \wedge (q \Rightarrow p)) \Leftrightarrow (p \Leftrightarrow q)$
s	s	s	s	s	s	s
s	f	f	s	f	f	s
f	s	s	f	f	f	s
f	f	s	s	s	s	s

(2.6)

Det her betragtede udsagn $((p \Rightarrow q) \wedge (q \Rightarrow p)) \Leftrightarrow (p \Leftrightarrow q)$ er en tautologi, fordi $((p \Rightarrow q) \wedge (q \Rightarrow p))$ og $(p \Leftrightarrow q)$ er sande for de samme kombinationer af sandhedsværdier af p og q . Man kan da opfatte dem som det samme udsagn, og vi siger at de er logisk ækvivalente. Man kan m.a.o. opfatte $(p \Leftrightarrow q)$ som en forkortelse af $(p \Rightarrow q) \wedge (q \Rightarrow p)$ eller kort skrevet: \Leftrightarrow er en forkortelse for $\Rightarrow \wedge \Leftarrow$.

Notation 46 *Ligesom i almindelig algebra er der konventioner for i hvilken rækkefølge, man skal læse de logiske konnektiver. I et udtryk af formen $xy + z$ skal man foretage multiplikationen før additionen. På samme måde skal $\neg p \wedge q$*

læses som $(\neg p) \wedge q$ og ikke som $\neg(p \wedge q)$. Vi siger at \neg er mindst dominerende (skal bruges først) og \wedge er mere dominerende (skal bruges bagefter). I følgende tabel er angivet hvilke af konnektiverne, der dominerer over hvilke:

mindst dominerende	\neg , negation	brug først
	\wedge , konjunktion; \vee , disjunktion	
	\Rightarrow , implikation	(2.7)
mest dominerende	\Leftrightarrow , biimplikation	brug sidst

Bemærk, at der ikke er nogen vedtagen rækkefølge for \wedge og \vee . Et udtryk af formen $p \wedge q \vee r$ har altså ingen mening, før man sætter parenteser: enten $(p \wedge q) \vee r$ eller $p \wedge (q \vee r)$. Selv i tilfælde, hvor der er en konvention om rækkefølgen af konnektiverne, kan det lette læsningen at sætte parenteser i udtryk for sammensatte udsagn.

Øvelse 47 Sæt parenteser i følgende sammensatte udsagn:

$$p \vee \neg q \quad (2.8)$$

$$p \Rightarrow q \vee r \quad (2.9)$$

$$p \Rightarrow q \Leftrightarrow r \quad (2.10)$$

$$p \wedge q \Leftrightarrow r \Rightarrow \neg q \quad (2.11)$$

Definition 48 To sammensatte udsagn p og q kaldes **logisk ækvivalente**, og vi skriver $p \equiv q$, hvis $p \Leftrightarrow q$ er en tautologi.

Sætning 49 Logisk huskeseddel. Det er praktisk at huske følgende logiske ækvivalenser udenad

$$\neg\neg p \equiv p, \quad (2.12)$$

$$p \wedge q \equiv q \wedge p, \quad p \vee q \equiv q \vee p, \quad (2.13)$$

$$(p \wedge q) \wedge r \equiv p \wedge (q \wedge r), \quad (p \vee q) \vee r \equiv p \vee (q \vee r), \quad (2.14)$$

$$(p \wedge q) \vee r \equiv (p \vee r) \wedge (q \vee r), \quad (p \vee q) \wedge r \equiv (p \wedge r) \vee (q \wedge r), \quad (2.15)$$

$$\neg(p \wedge q) \equiv \neg p \vee \neg q, \quad \neg(p \vee q) \equiv \neg p \wedge \neg q, \quad (2.16)$$

$$p \Rightarrow q \equiv \neg p \vee q, \quad (2.17)$$

$$p \Rightarrow q \equiv \neg q \Rightarrow \neg p \quad (2.18)$$

Bevis. Disse logiske ækvivalenser kan eftervises ved at betragte sandhedstabellerne for udsagnene. ■

Definition 50 Når $p \Rightarrow q$ er en implikation kaldes implikationen $\neg q \Rightarrow \neg p$ den **kontraponerede implikation**.

Ifølge (2.18) er en implikation og dens kontraponerede logisk ækvivalente.

Definition 51 Når $p \Rightarrow q$ er en implikation kaldes $q \Rightarrow p$ den omvendte implikation.

Øvelse 52 Vis ved et eksempel, at en implikation og dens omvendte ikke er logisk ækvivalente.

Bemærkning 53 For at fremme forståelsen omformer man helst sammensatte udsagn og prædikater så de **så vidt muligt ikke indeholder negationer**. For eksempel vil man om et naturligt tal hellere sige at "x er et lige primtal" end at sige: "x er hverken sammensat eller ulige".

Øvelse 54 Vis ved hjælp af reglerne på huskesedlen, at de to prædikater i Bemærkning 53 ovenfor er logisk ækvivalente.

Øvelse 55 Vis, at $((p \Rightarrow q) \wedge (q \Rightarrow r)) \Rightarrow (p \Rightarrow r)$ er en tautologi.

Notation 56 På grund af ovenstående resultat kan man tillade sig at forkorte udsagnet $(p \Rightarrow q) \wedge (q \Rightarrow r)$ til $p \Rightarrow q \Rightarrow r$.

2.3 Sammensætning af prædikater

Man kan naturligvis sammensætte prædikater på samme måde som udsagn. Hvis $p(x)$ og $q(x)$ er prædikater om elementerne i mængden M , kan man for eksempel danne prædikatet $p(x) \wedge q(x)$. Når x erstattes af et bestemt element i M , bliver $p(x)$ og $q(x)$ til udsagn, og dermed bliver også $p(x) \wedge q(x)$ til et udsagn.

Konvention. På tilsvarende vis kan man ud fra prædikaterne $p(x)$ og $q(x)$ danne prædikaterne $p(x) \Rightarrow q(x)$ og $p(x) \Leftrightarrow q(x)$. Men her er der en konvention om at læse $p(x) \Rightarrow q(x)$ og $p(x) \Leftrightarrow q(x)$ ikke som prædikater i den frie variabel x , men som udsagnene: "p(x) \Rightarrow q(x) for alle x i M" og "p(x) \Leftrightarrow q(x) for alle x i M". Med denne gængse fortolkning betyder $p(x) \Rightarrow q(x)$ altså: "q(x) er sand for alle de værdier af x, som gør p(x) sand" eller "Hvis p(x) er sand for en værdi af x, så er q(x) sand for den samme værdi af x". På samme vis læses $p(x) \Leftrightarrow q(x)$ altså som udsagnet: "p(x) og q(x) er sande for de samme værdier af x".

Bemærkning 57 Det kan virke underligt, at man definerer at $p \Rightarrow q$ er sand når både p og q er falske.

Betragt for eksempel følgende implikationer:

$$2 < 1 \Rightarrow \sin 2 = 10^5. \quad (2.19)$$

$$\text{"Hvis Anders Fogh Rasmussen er præsident i USA,} \quad (2.20)$$

$$\text{så er månen lavet af grøn ost"} \quad (2.21)$$

I vores almindelige omgang med sproget vil vi nok karakterisere disse udsagn som noget vrøvl, dels fordi hypotesen ikke har noget at gøre med konklusionen, og dels fordi de fire elementære udsagn, implikationerne er sammensat af, alle er falske. Men i matematisk logik er udsagnene sande.

For at forstå hvorfor man har valgt at noget falsk kan medføre både noget falsk og noget sandt, kan vi se på implikationer $p(x) \Rightarrow q(x)$ mellem prædikater, for her svarer konventionen meget bedre til vores umiddelbare dagligdags omgang med sproget. Betragt for eksempel følgende implikation om reelle tal:

$$x > 2 \Rightarrow x^2 > 4 \quad (2.22)$$

Hvis vi skal vise at denne implikation er sand er vores umiddelbare strategi at undersøge x 'er som er større end 2 og vise at de har $x^2 > 4$. Da dette er korrekt, slutter vi at implikationen er sand. Vi undersøger slet ikke hvad der sker når x er mindre end eller lig med 2, fordi vi opfatter disse værdier af x som irrelevante for implikationens sandhedsværdi. Denne strategi er korrekt, netop fordi vi har defineret, at $p \Rightarrow q$ er sand, hvis p er falsk (uanset sandhedsværdien af q). Konventionen ovenfor betyder jo, at implikationen $x > 2 \Rightarrow x^2 > 4$ skal læses ” $x > 2 \Rightarrow x^2 > 4$ for alle $x \in \mathbb{R}$ ”. Vi burde altså egentlig undersøge alle reelle x , men netop fordi vi har defineret at $x > 2 \Rightarrow x^2 > 4$ er sand for de x , der ikke opfylder $x > 2$, er der ingen grund til at undersøge sådanne x 'er. Altså er det nok at undersøge de værdier af x , som gør hypotesen sand.

2.4 Kvantorer

Definition 58 Ud fra et prædikat $p(x)$ om elementerne i en mængde M kan vi danne to udsagn:

Udsagnet

$$\forall x \in M : p(x) \quad (2.23)$$

er sandt, netop når $p(x)$ er sand for alle elementerne x i M . Man siger (og skriver): ”for alle (eller for ethvert, eller for et vilkårligt) x i M (gælder) $p(x)$ ”.

Udsagnet

$$\exists x \in M : p(x) \quad (2.24)$$

er sandt, netop når der eksisterer (mindst) et element x i M , som gør $p(x)$ sand. Man siger (og skriver): ”Der eksisterer et x i M , så $p(x)$ ”.

Tegnene \forall og \exists kaldes **kvantorer**. \forall kaldes **al-quantoren** og \exists kaldes **eksistens-quantoren**.

Eksempel 59 Betragt prædikatet $p(x) : x^2 \geq 0$. Dette prædikat bliver et sandt udsagn, uanset hvilket reelt tal vi sætter ind på x 's plads. Altså er udsagnet $\forall x \in \mathbb{R} : x^2 \geq 0$ sandt. Vi siger at ”for alle reelle x gælder $x^2 \geq 0$ ”.

Eksempel 60 Udsagnet $\exists x \in \mathbb{R} : x^2 < 1$ er sandt, da der findes et x (for eksempel $x = 0$), som gør prædikatet $x^2 < 1$ sandt. Derimod er $\forall x \in \mathbb{R} : x^2 < 1$ et falsk udsagn, da prædikatet $x^2 < 1$ ikke er sandt for alle $x \in \mathbb{R}$. Det er jo for eksempel falsk for $x = 5$.

Bemærkning 61 Når man sætter en kvantor foran den frie variabel i et prædikat i én variabel, får man et udsagn og ikke et prædikat. Variablen er ikke længere fri og kan ikke tillægges forskellige værdier. Man siger da at den variable er bunden.

Eksempel 62 Betragt tegnstringen: $\forall x \in \mathbb{R} : x^2 \geq 0$. Det er ikke et prædikat men et udsagn (som er sandt), og da der står en alkvantor foran x , er dette en bunden variabel.

Konvention. Den ovennævnte konvention kan nu formuleres som følger: $p(x) \Rightarrow q(x)$ skal normalt fortolkes som udsagnet: $\forall x : p(x) \Rightarrow q(x)$; og $p(x) \Leftrightarrow q(x)$ skal normalt fortolkes som $\forall x : p(x) \Leftrightarrow q(x)$.

Bemærkning 63 Hvis det er helt klart hvilken mængde variabelen x varierer over, kan man udelade at angive denne når man kvantificerer over x . Hvis det for eksempel er klart at vi arbejder med de reelle tal, kan man skrive $\forall x : x^2 \geq 0$

2.5 Flere kvantorer

Hvis $p(x, y)$ er et prædikat i de to variable x og y , og vi kvantificerer over den ene variabel (f.eks x), så vil resultatet være et prædikat i den anden variabel.

Eksempel 64 Prædikatet $\forall x \in \mathbb{R} : x^2 > y$ er et prædikat i den fri reelle variabel y . Derimod er x en bunden variabel. Prædikatet er sandt for negative værdier af y og falsk for positive værdier af y .

Bemærkning om flere kvantorer. Da $\forall x \in \mathbb{R} : x^2 > y$ er et prædikat i den reelle variabel y , kan vi kvantificere over y . Dermed opnås et udsagn, hvori begge de to variable er bundne. For eksempel kan vi danne udsagnet: $\exists y \in \mathbb{R} (\forall x \in \mathbb{R} : x^2 > y)$. Dette er et sandt udsagn, thi der eksisterer jo et y (for eksempel $y = -1$), som gør prædikatet $\forall x \in \mathbb{R} : x^2 > y$ sandt. Derimod er udsagnet $\forall y \in \mathbb{R} (\forall x \in \mathbb{R} : x^2 > y)$ falsk. Man udelader normalt parenteser og skriver for eksempel $\exists y \in \mathbb{R} \forall x \in \mathbb{R} : x^2 > y$.

Bemærkning om kvantorerne rækkefølge. Det er vigtigt at bemærke at kvantorerne rækkefølge ikke er ligegyldig. For eksempel er udsagnet

$$\forall y \in \mathbb{R} \exists x \in \mathbb{R} : x^2 > y \tag{2.25}$$

sandt, da man altid kan vælge x så stor, at x^2 bliver større end et givet y , uanset hvilken værdi y tillægges. Derimod er udsagnet

$$\exists x \in \mathbb{R} \forall y \in \mathbb{R} : x^2 > y \tag{2.26}$$

falsk. Det er jo ikke muligt at finde et x , så x^2 bliver større end alle reelle tal y .

Der er dog nogle tilfælde, hvor man gerne må bytte om på kvantorerne:

Sætning 65 Lad $p(x, y)$ være et prædikat i de frie variabel x og y . Der gælder følgende implikationer:

$$(\exists x \exists y : p(x, y)) \Leftrightarrow (\exists y \exists x : p(x, y)) , \quad (2.27)$$

$$(\forall x \forall y : p(x, y)) \Leftrightarrow (\forall y \forall x : p(x, y)) , \quad (2.28)$$

samt

$$(\exists x \forall y : p(x, y)) \Rightarrow (\forall y \exists x : p(x, y)) . \quad (2.29)$$

Formuleres de to første i ord, er de intuitivt klare. Det gælder også den tredje regel: Antag, at der findes x (kald et sådant x_0), således at der for alle y gælder $p(x_0, y)$. Da vil der for ethvert y findes x , (for eksempel det førnævnte x_0), så $p(x_0, y)$.

Bemærkning 66 Udsagnet $(\forall y \exists x : p(x, y)) \Rightarrow (\exists x \forall y : p(x, y))$ er derimod ikke i almindelighed sandt:

Eksemplet i ovenstående bemærkning giver et modeksempel. Som et andet simpelt modeksempel kunne man eksempelvis lade $p(x, y)$ være prædikatet $x^2 = y$ hvor de frie variable x og y tillades at løbe over de positive reelle tal \mathbb{R}_+ . I så fald er udsagnet $\forall y \exists x : x^2 = y$ sandt: Det siger blot, at ethvert positivt reelt tal har en positiv kvadratrod. Men udsagnet $\exists x \forall y : x^2 = y$ er jo klart falsk: Der findes naturligvis intet positivt reelt tal x , hvis kvadrat er lig ethvert positivt reelt tal y .

Eksempel 67 *Punktvis og uniform kontinuitet:*

De ovennævnte eksempler på at kvantorer ikke kan ombyttes er legetøjseksempler. Her skal nævnes et tilfælde, hvor problemet bliver akut i en vigtig matematisk sammenhæng. Lad den reelle funktion f være defineret på en delmængde M af \mathbb{R} . Som bekendt siges f da at være kontinuert i punktet $x_0 \in M$, hvis

$$\forall \epsilon \in \mathbb{R}_+ \exists \delta \in \mathbb{R}_+ \forall x \in M : |x - x_0| < \delta \Rightarrow |f(x) - f(x_0)| < \epsilon \quad (2.30)$$

Endvidere siges f at være **(punktvis) kontinuert** i M , hvis den er kontinuert i alle punkter $x_0 \in M$, dvs. hvis

$$\forall x_0 \in M \forall \epsilon \in \mathbb{R}_+ \exists \delta \in \mathbb{R}_+ \forall x \in M : |x - x_0| < \delta \Rightarrow |f(x) - f(x_0)| < \epsilon \quad (2.31)$$

I følge ovenstående regler har vi lov til at bytte om på de to første alkvantorer i denne definition. Men hvad hvis vi flytter $\forall x_0 \in M$ helt hen efter $\exists \delta \in \mathbb{R}_+$? Så fås følgende betingelse på f :

$$\forall \epsilon \in \mathbb{R}_+ \exists \delta \in \mathbb{R}_+ \forall x_0 \in M \forall x \in M : |x - x_0| < \delta \Rightarrow |f(x) - f(x_0)| < \epsilon \quad (2.32)$$

Hvis f opfylder dette kaldes den pr. definition **uniformt kontinuert** på mængden M . Det følger af (2.29) at hvis en funktion er uniformt kontinuert på en mængde M , så er den også punktvis kontinuert. Derimod er $f(x) = 1/x$ defineret på intervallet $]0, 1[$ et eksempel på en funktion, som er punktvis kontinuert men ikke uniformt kontinuert. En hovedsætning siger dog, at på en lukket og begrænset mængde er uniform kontinuitet det samme som punktvis kontinuitet.

Øvelse 68 Argumenter for at $f(x) = 1/x$ defineret på intervallet $]0, 1]$ ikke er uniformt kontinuert.

Sætning 69 Logisk huskeseddel fortsat. Man har følgende regler:

$$\neg(\forall x : p(x)) \equiv \exists x : \neg p(x), \quad \neg(\exists x : p(x)) \equiv \forall x : \neg p(x). \quad (2.33)$$

Disse tillader negation af længere strenge med al- og/eller eksistenskvantorer. Eksempelvis:

$$\neg(\forall x \exists y \forall z : p(x, y, z)) \equiv \exists x \forall y \exists z : \neg p(x, y, z). \quad (2.34)$$

Endelig gælder følgende regel, hvis $p(x)$ er et prædikat og q et udsagn:

$$(\forall x : p(x)) \wedge q \equiv \forall x : p(x) \wedge q, \quad (2.35)$$

samt de tilsvarende, der fås hvis \wedge og/eller \forall udskiftes med \vee hhv. \exists .

2.6 Bemærkning om brug af udsagn og prædikater

Når der i en matematisk tekst står et udsagn, betyder det da ”dette udsagn er sandt” eller betyder det ”her står et udsagn, som kan være sandt eller falsk”? Det korte svar på spørgsmålet er, at det afhænger af sammenhængen. I en tekst om logik vil der ofte stå udsagn, som kan være sande eller falske. For eksempel har vi ovenfor skrevet forskellige udsagn uden at implicere at de var sande. Når man derimod formulerer en sætning i matematik, er meningen at udsagnet i sætningen er sand. Nedenfor formuleres for eksempel De Morgan’s love og meningen er naturligvis, at disse er sande.

Man kan sige noget lignende om prædikater. Når man skriver $x > 2$, kan man mene: Her står et prædikat i den reelle variable x . Men oftere mener man ” x er et reelt tal, som gør prædikatet $x > 2$ sandt”.

Denne usystematiske brug af udsagn i matematik giver sjældent anledning til forvirring. Men jeg vil dog fremhæve en argumentationsform, hvor der ofte opstår forvirring: Hvis der midt i et matematisk bevis står en implikation f.eks. $p \Rightarrow q$, så betyder det at følgende udsagn er sandt: ”Hvis p er sand da er q sand”. Det betyder *ikke* ”Da p er sand er også q sand”. Hvis man vil sige at p er sand, må man skrive det eksplicit. Lad os se på et eksempel:

Sætning: Hvis et kvadrat har en side, der er større end 2 så er dets areal større end 4.

En udbredt fejlagtig præsentation af beviset går på følgende vis: Hvis siden i kvadratet kaldes x , er $x > 2$. Da $x > 2$ gælder at

$$x > 2 \Rightarrow x^2 > 4, \quad (2.36)$$

hvorfor arealet $x^2 > 4$.

Forfatteren af argumentet mente nok følgende slutning (det, der står i parenteserne behøver man ikke skrive. Det kan underforstås): ”Da $x > 2$ (er sand)

er $x^2 > 4$ (sand)". Men når forfatteren skriver at $x > 2 \Rightarrow x^2 > 4$ "gælder" så betyder det bare, at *hvis* $x > 2$ (er sand) *så* er $x^2 > 4$ (sand). Men dette udsagn er sandt uanset værdien af $x \in \mathbb{R}$. Der er derfor ikke nogen grund til at skrive, at *da* $x > 2$ *så* gælder $x > 2 \Rightarrow x^2 > 4$. Og argumentet er slet ikke færdigt når vi har udledt at $x > 2 \Rightarrow x^2 > 4$ for det betyder jo ikke at $x^2 > 4$ er sandt, sådan som vi skulle konkludere i beviset.

Vi kan dog fra $x > 2$ og $x > 2 \Rightarrow x^2 > 4$ slutte at $x^2 > 4$ (modus ponens, se senere). Men det bliver meget tungt at bruge pile i sådanne tilfælde. Det er derfor ofte sikrest og mest elegant at undgå brug af pile.

Hovedreglen synes at være at når der står et længere sammensat udsagn i en matematisk tekst, så mener vi, at dette udsagn er sandt, men vi mener *ikke* at de simple udsagn, som indgår i det sammensatte udsagn er sande. Når vi skriver $p \Rightarrow q$ så mener vi (ofte) at det er sandt, at hvis p er sand, så er q også sand. Men det betyder ikke at vi mener at p er sand (og derfor også q er sand).

Tilsvarende, når vi om en funktion der er kontinuert i a skriver at

$$\forall \epsilon > 0 \exists \delta > 0 : |x - a| < \delta \Rightarrow |f(x) - f(a)| < \epsilon \quad (2.37)$$

så mener vi naturligvis at hele dette sammensatte udsagn er sandt, men vi mener *ikke* at udsagnet $|x - a| < \delta$ er sandt. Hvis vi derfor vil antage dette i et bevis, må vi eksplicit sige det: "Lad $|x - a| < \delta$ ".

2.7 Definitioner

Definitioner er sætninger som fortæller, hvad ord eller tegn betyder. I modsætning til aksiomerne indeholder definitionerne ikke egentlig ny information om den matematiske teori, og i modsætning til sætningerne kræver de ikke noget bevis. I det foregående kapitel så vi eksempler på definitioner inden for teorien for hele tal. Her følger et par andre definitioner vi får brug for i det følgende:

Definition 70 *Et helt tal x kaldes **lige**, hvis der findes et helt tal n så $x = 2n$.*

Definition 71 *Et helt tal kaldes **ulige**, hvis det ikke er lige.*

Bemærkninger om definitioner. I formuleringen af definitionerne indgår der ordet "hvis". Der burde egentlig stå "hvis og kun hvis". Den første definition skal for eksempel ikke blot betyde at tal af formen $2n$ er lige, men også at tal, der ikke er af denne form, ikke er lige. Der er dog tradition for kun at skrive "hvis" i definitioner.

Selv om man i matematikken ofte benytter ord, som også har en dagligdags betydning betyder de i matematik kun det, som er specificeret i definitionen. For eksempel har ordene "grænse" og "kontinuitet" i matematikken en betydning, som kun til en vis grad stemmer overens med den dagligdags betydning af ordene. Det er naturligvis vigtigt at danne sig intuitive billeder af hvad de matematiske ord og begreber dækker, men i sidste ende er det kun definitionerne, der bestemmer betydningen af begreberne og ordene. Man kan for

eksempel have en intuitiv fornemmelse af, at kontinuitet af en funktion betyder, at dens graf hænger sammen, og det er også en nyttig intuition. Men man kan blive snydt af den. For eksempel kan den vildlede en til at tro, at funktionen f defineret ved

$$f(x) = \begin{cases} \sin \frac{1}{x} & \text{for } x \neq 0 \\ 0 & \text{for } x = 0 \end{cases} \quad (2.38)$$

er kontinuert i 0. Men definitionen af kontinuitet afgør, at funktionen er diskontinuert i 0.

Bemærk også at definition af et matematisk begreb ikke sikrer, at der i teorien eksisterer et objekt af den slags som defineres. Eksistens må etableres ud fra aksiomerne i teorien. For eksempel kan man godt definere, at et lige primtal større end 2 kaldes et stor-lige primtal. Der er dog ingen naturlige tal som er stor-lige primtal. Ligeså kan man godt i euklidisk geometri definere en retvinklet femkant som en femkant med fem rette vinkler. Det viser sig bare at sådanne femkanter ikke findes. Omvendt, når man har defineret et kvadrat som en firkant med fire rette vinkler og fire lige store sider, så må man først bruge sådanne firkanter i sin teori, når man har vist deres eksistens, uanset hvor intuitivt det kan synes, at der findes kvadrater.

Når et lighedstegn bruges til at definere et matematisk objekt skrives ofte $:=$. For eksempel kan man skrive at intervallet $[a, \infty[$ defineres som

$$[a, \infty[:= \{x \in \mathbb{R} \mid a \leq x\}. \quad (2.39)$$

Når en biimplikationspil bruges til at definere et udsagn eller et prædikat, skriver man ofte $\stackrel{def}{\Leftrightarrow}$. For eksempel vil vi senere definere relationen $<$ som følger:

$$x < y \stackrel{def}{\Leftrightarrow} (x \leq y) \wedge x \neq y \quad (2.40)$$

2.8 Opgaver

1. Opskriv sandhedstabeller for følgende sammensatte udsagn:

$$(p \vee \neg q) \wedge (\neg p \vee q) \quad \text{og} \quad (p \vee q) \wedge (\neg p \vee \neg q) \quad (2.41)$$

2. Hvilke af følgende sammensatte udsagn er logisk ækvivalente?

$$p \Rightarrow q, \quad q \Rightarrow p, \quad \neg(p \Rightarrow q), \quad (2.42)$$

$$p \Rightarrow \neg q, \quad \neg p \Rightarrow q, \quad \neg p \Rightarrow \neg q. \quad (2.43)$$

3. Vis at følgende sammensatte udsagn er en tautologi:

$$(p \Rightarrow q) \vee (\neg p \Rightarrow q) \quad (2.44)$$

4. Skriv følgende udsagn ved brug af kvantorer:

(a) Ligningen $x^3 = 7$ har mindst en rod.

- (b) Ligningen $x^2 - 2x - 5 = 0$ har ingen rational rod.
 (c) Enhver ligning af formen $x^3 = a$ har en rod.
 (d) Der findes ingen ligninger af formen $x^n = a$, der ikke har rødder.
 (e) Der findes intet helt tal, som er større end alle andre hele tal.
5. Lad $p(x)$ og $q(x)$ være prædikater om elementerne i en mængde M .
 Er følgende udsagn logisk ækvivalente?
 (a) $\forall x \in M : p(x) \wedge q(x)$ og $(\forall x \in M : p(x)) \wedge (\forall x \in M : q(x))$
 (b) $\forall x \in M : p(x) \vee q(x)$ og $(\forall x \in M : p(x)) \vee (\forall x \in M : q(x))$
 (c) $\exists x \in M : p(x) \vee q(x)$ og $(\exists x \in M : p(x)) \vee (\exists x \in M : q(x))$
 (d) $\exists x \in M : p(x) \wedge q(x)$ og $(\exists x \in M : p(x)) \wedge (\exists x \in M : q(x))$
6. Lad det være givet, at Kurt kun spiser is, når solen skinner. Lad $p(t)$ og $q(t)$ være følgende prædikater:
 $p(t)$: Solen skinner til tidspunktet t .
 $q(t)$: Kurt spiser en is til tidspunktet t .
 Hvilken implikation gælder mellem $p(t)$ og $q(t)$.
7. Bestem de kontraponerede til følgende udsagn. Brug positiv udtryksmåde hvis det er muligt.
 (a) Hvis $x < 0$, så er $x^2 > 0$.
 (b) Hvis $x \neq 0$, så eksisterer der et y så $xy = 1$.
 (c) Hvis x er et lige helt tal, så er x^2 et lige helt tal.
 (d) Hvis $x + y$ er ulige og $y + z$ er ulige, så er $x + z$ lige
 (e) Hvis f er et polynomium af ulige grad, så har f mindst én reel rod.
8. Bevis nogle af de logiske ækvivalenser i Sætning 49, ved at opskrive sandhedstabeller.
9. Giv et eksempel på en sand implikation, hvis omvendte implikation er sand, og én hvor den omvendte implikation er falsk.
10. Neger følgende udsagn:
 (a) $x > 0$ og x er rational.
 (b) l er enten parallel med m , eller også er l lig med m . (l, m er linjer)
11. Opskriv med kvantorer hvad det betyder at en reel funktion ikke er kontinuert i punktet a . (neget (2.37))

Kapitel 3

Beviser

En matematisk teori består af en række udsagn (spilleregler) kaldet *aksiomerne*, som man regner for sande i teorien, og hvorfra man beviser ”sætninger”, det vil sige andre udsagn, som er sande i teorien. Vi skal i dette afsnit se på, hvordan man beviser sætninger. Lad os først formalisere bevisbegrebet lidt mere:

3.1 Gyldige slutninger (deduktioner).

Hvis p_1, p_2, \dots, p_n og q er udsagn, siger vi, at q kan sluttes af p_1, p_2, \dots, p_n , eller at vi har en *gyldig slutning (en deduktion) af q fra udsagnene p_1, p_2, \dots, p_n* , såfremt:

$$(p_1 \wedge \dots \wedge p_n) \Rightarrow q \text{ er en tautologi} \quad (3.1)$$

Her er nogle vigtige eksempler på gyldige slutninger:

$$\text{Af } (p \Rightarrow q \text{ og } p) \text{ kan } q \text{ sluttes (Modus ponens).} \quad (3.2)$$

$$\text{Af } (p \Rightarrow q \text{ og } \neg q) \text{ kan } \neg p \text{ sluttes (Modus tollens).} \quad (3.3)$$

$$\text{Af } (p \vee q \text{ og } \neg p) \text{ kan } q \text{ sluttes (Disjunktiv syllogisme).} \quad (3.4)$$

$$\text{Af } (p \Rightarrow q \text{ og } q \Rightarrow r) \text{ kan } p \Rightarrow r \text{ sluttes (Hypotetisk syllogisme).} \quad (3.5)$$

$$\text{Af } (p \vee q \text{ og } p \Rightarrow r \text{ og } q \Rightarrow r) \text{ kan } r \text{ sluttes (Dilemma).} \quad (3.6)$$

Øvelse: Vis ved brug af sandhedstabeller at disse slutninger er gyldige.

3.2 Beviser

Et **bevis** for et udsagn q består af en kæde af udsagn p_1, p_2, \dots, p_n , således at:

- $p_n = q$

- For hvert $i = 1, \dots, n$ er udsagnet p_i enten et aksiom i vores teori, eller et tidligere bevist udsagn, eller fremgår ved en *gyldig slutning* af udsagnene p_1, \dots, p_{i-1} .

Når et udsagn er blevet bevist, er det blevet en såkaldt ”sætning” (teorem, proposition) i teorien.

3.3 Direkte beviser

De fleste matematiske sætninger er af formen: ”Hvis ... så ...”, altså af formen $p \Rightarrow q$ eller $p(x) \Rightarrow q(x)$. Som understreget ovenfor er der i sådan en sætning en gemt alkvantor, så sætningen er af formen $\forall x \in M : p(x) \Rightarrow q(x)$. Som vi også gjorde opmærksom på i forrige kapitel bevises en sådan sætning ved at vise, at $q(x)$ er sand for alle de x som gør $p(x)$ sand. Vi behøver altså ikke kære os om de x som gør $p(x)$ falsk, men selv da kan der jo være uendeligt mange x 'er at checke. Lad os for eksempel se på sætningen:

Sætning 72 *Kvadratet på et lige tal er lige.*

Bemærkning. For at se at denne sætning er af formen $p(x) \Rightarrow q(x)$, kan vi skrive den på den mindre elegante form: ”Hvis x er et lige tal, så er x^2 et lige tal”. For at bevise sætningen skal vi altså checke, alle lige tal og kontrollere, at deres kvadrat er lige. Vi kunne så begynde forfra: $2^2 = 4$ er lige, $4^2 = 16$ er lige, ..., men vi ville aldrig blive færdige. I stedet bruger vi fleksibiliteten i bogstavregningen, som tillader os at behandle alle lige tal på én gang. Vi antager blot, at x er et lige tal, og viser ud fra definitionen af lige tal og de kendte regneregler for hele tal, at x^2 er lige. Vi opererer altså med x , som om det var et bestemt tal, men er omhyggelige med kun at bruge de egenskaber, som alle lige tal har. Beviset kan forløbe således:

Bevis for Sætning 72 Lad x være et lige tal. Bestem et helt tal n så $x = 2n$. Dette er muligt ifølge definitionen af et lige tal. Ifølge regnereglerne for hele tal gælder da, at $x^2 = (2n)^2 = 2^2 n^2 = 2(2n^2)$. Da $2n^2$ er et helt tal, er x^2 altså af formen $2m$ for et helt tal m og er derfor lige. QED.

Bemærkninger. Bemærk at beviset begynder med ordene ”Lad x være et lige tal”. Sådan begynder et typisk direkte bevis med at ”lade” hypotesen være sand. Det er bedre end at starte med ordene ”for alle”, fordi vi efter ordet ”lad” kan operere med x , som om det er et bestemt helt tal. Ligeså er det også bedre at skrive ”bestem et helt tal n så $x = 2n$ ” end at skrive ”da eksisterer et helt tal n så $x = 2n$ ”, fordi vi efter at have ”bestemt” n , kan operere med det som med en kendt størrelse.

Beviset slutter med bogstaverne QED. Det er en forkortelse for det latinske ”quod erat demonstrandum”, som betyder: hvad der skulle bevises. Det er dog også blevet almindeligt at slutte beviser med en firkant.

Bemærk også at beviset ikke bruger pile. Man kunne måske fristes til at skrive beviset på følgende vis: Da x er et lige tal, kan vi bestemme et helt tal n

så $x = 2n$. Derfor gælder at

$$x^2 = (2n)^2 \tag{3.7}$$

$$\Rightarrow x^2 = 2^2 n^2 \tag{3.8}$$

$$\Rightarrow x^2 = 2(2n^2). \tag{3.9}$$

Men som bemærket ovenfor ville det være forkert. Implikationerne gælder jo altid og ikke *fordi* $x = 2n$. Og når man som her kun regner på den ene side af lighedstegnet, er det meget mere elegant at skrive udregningen med en række lighedstegn, som vi gjorde i beviset: $x^2 = (2n)^2 = 2^2 n^2 = 2(2n^2)$.

Bemærkning: Ifølge den ovenstående forklaring af hvad et bevis er, skulle ovenstående bevis bestå af gyldige slutninger ud fra aksiomerne og de allerede beviste sætninger i teorien. Faktisk består beviset i gyldige slutninger ud fra 1. definitionen af et lige tal og 2. aksiomer og sætninger i teorien for aritmetikken for de hele tal. De regneregler vi formulerede i starten af kapitel 1 kan nemlig opfattes som aksiomer for de hele tals aritmetik. Det er i øvrigt karakteristisk for megen matematik, at den tager sit udgangspunkt i en ikke helt formaliseret teori.

3.4 Modeksemples.

Vi har ovenfor set hvordan man kan vise at et "hvis...så..." udsagn er sandt, altså er en sætning i en bestemt matematisk teori. Hvordan kan man da indse at et sådant udsagn er falsk? Jo, et udsagn af formen $(\forall x : p(x) \Rightarrow q(x))$ er jo kun sandt, hvis alle x der gør hypotesen $p(x)$ sand også gør konklusionen $q(x)$ sand. Vi viser altså at udsagnet er falsk, hvis vi bare finder et eneste x , som gør $p(x)$ sand, men som gør $q(x)$ falsk. Et sådant x kaldes et **modeksempel**.

Eksempel 73 *For at modbevise udsagnet "For alle naturlige tal n er $n^2 > n$ " er det nok at bemærke at 1 er et naturligt tal, medens udsagnet " $1^2 > 1$ " er falsk. Tallet 1 er altså et modeksempel.*

3.5 Formodninger og deres behandling.

I lærebøger som denne er opgaverne ofte formuleret som: "Bevis ..." eller "Find et modeksempel mod ...". For den kreative matematiske forsker er situationen mere kompliceret. Han eller hun vil ofte have en intuitiv formodning om, at et bestemt udsagn $p(x) \Rightarrow q(x)$ er en sætning i den teori han eller hun arbejder med. For at afgøre sagen vil matematikeren først prøve at finde et bevis for udsagnets sandhed. Hvis det mislykkes, vil bevisforsøgene måske have afdækket nogle mulige modeksemples. Disse vil så blive prøvet af. Hvis de viser sig at være modeksemples, er sagen klar: udsagnet er ikke en sand sætning. Hvis det derimod viser sig, at eksemplerne alligevel ikke er modeksemples, så vil matematikeren nok endnu en gang prøve at finde et bevis osv. Hvis denne dialektiske proces ender med et bevis, er udsagnet blevet en sætning i teorien.

Hvis processen ender med et modeksempel er udsagnet falsk. Hvis det er falsk, kan matematikeren vælge at vende sig mod andre ting eller prøve at modificere udsagnet, så eksemplet ikke længere er et modeksempel. Hvis det sidste lykkes fortsætter den dialektiske afprøvningsproces med det nye udsagn. Hvis afprøvningsprocessen ender uden at der er fundet modeksempler eller beviser, må udsagnet forblive en formodning. Hvis udsagnet er særligt interessant og genstridigt kan det blive en berømt formodning som for eksempel

Goldbachs formodning: Ethvert lige tal større end to er sum af to primtal.

3.6 Bevis ved kontraposition.

Hvis man skal vise $p \Rightarrow q$, er det nogle gange simplere at vise det kontraponerede udsagn $\neg q \Rightarrow \neg p$. I så fald er man færdig, for af $\neg q \Rightarrow \neg p$ kan man slutte $p \Rightarrow q$, da disse udsagn er logisk ækvivalente (se den logiske huskeseddel).

3.6.1 Eksempler på bevis ved kontraposition.

Sætning 74 *Hvis x^2 er ulige, så er x ulige.*

Bevis. Beviset føres ved kontraposition: Lad x være lige. Vi skal da vise at x^2 er lige. Det følger af Sætning 72. ■

Sætning 75 *Kvadratet på et ulige tal er ulige. Eller sagt anderledes: Hvis x er ulige, så er x^2 ulige.*

Beviskitse. Da et ulige tal er defineret som et tal, der ikke er lige, er det nærliggende at forsøge at lave et bevis ved kontraposition, altså at bevise det kontraponerede udsagn:.

Sætning 76 *Hvis x^2 er lige, er x lige.*

Bevis. Antag at x^2 er lige. Da går 2 op i $x^2 = xx$. Da 2 er et primtal følger det af sætning 26 at 2 går op i x hvorfor x er lige. ■

Alternativ beviskitse. Man kunne fristes til at bevise Sætning 75 direkte ved at bruge, at ulige tal er tal af formen $2n + 1$ for et naturligt tal n . Men da vi har defineret et ulige tal til at være et tal der ikke er lige, kan vi ikke bruge denne anden karakterisering af ulige tal, før vi har bevist, at den er ækvivalent med definitionen. Det vil vi gøre nedenfor (sætning 80)

Øvelse 77 *Gennemfør beviset for Sætning 75 på grundlag af den alternative karakterisering af et ulige tal.*

Vi vil nu give et mere interessant eksempel på et bevis ved kontraposition:

Sætning 78 *For ethvert $n \in \mathbb{N}$ gælder: Hvis $2^n - 1$ er et primtal, da er n et primtal.*

Bevis. Antag, at $n \in \mathbb{N}$ ikke er et primtal. Vi vil vise, at $2^n - 1$ da heller ikke er et primtal. Såfremt $n = 1$, er dette klart, idet i så fald $2^n - 1 = 1$, som ikke er et primtal.

Vi kan altså gerne antage $n > 1$. Da n ikke er et primtal, findes en ikke-triviell faktorisering:

$$n = a \cdot b \quad (3.10)$$

hvor $a, b \in \mathbb{N}$ med $1 < a, b < n$.

Men nu verificerer man let, at vi i så fald har:

$$2^n - 1 = 2^{ab} - 1 = (2^a - 1) \cdot (2^{a(b-1)} + \dots + 2^a + 1). \quad (3.11)$$

Idet $a > 1$, er $2^a - 1 > 1$. Idet $b - 1 \geq 1$ og $a > 1$, er $2^{a(b-1)} + \dots + 2^a + 1 > 1$. Altså har vi i (3.11) en ikke-triviell faktorisering af $2^n - 1$. Følgelig er $2^n - 1$ ikke et primtal. ■

Bemærkning. Sætningen siger altså, at for, at $2^n - 1$ er et primtal, er det en nødvendig betingelse, at n er et primtal. Med andre ord: Ønsker vi at finde primtal af form $2^n - 1$, behøver vi kun at se på primtalsekspONENTER n .

Der findes faktisk primtal af form $2^p - 1$ (hvor altså p så selv må være et primtal): $p = 2$, $2^p - 1 = 3$ er et eksempel. Dog er ikke alle tal af form $2^p - 1$, hvor p er et primtal, selv et primtal: $p = 11$ giver et modeksempel, idet $2^{11} - 1 = 2047 = 23 \cdot 89$.

Primtal af form $2^p - 1$ kaldes *Mersenne-primtal* efter den franske matematiker Marin Mersenne (1588–1648).

Det i skrivende stund (29/6. 2008) største, kendte primtal er et Mersenne-primtal, nemlig $2^{32,582,657} - 1$ et tal på 9,808,358 cifre. For mere information angående Mersenne-primtal, se:

<http://www.mersenne.org/>

3.7 Bevis ved modstrid.

Hvis man vil vise at et udsagn q er sandt, kan man gøre det ved at antage, at udsagnet er falsk (altså at $\neg q$ sand) og så vise at det fører til modstrid. Intuitivt er det jo klart, at hvis vi opnår en modstrid må vi have antaget noget falsk. $\neg q$ er altså falsk, hvorfor q er sand. Mere formelt kan bevismetoden beskrives således:

Man ønsker at bevise et udsagn q . Kan man bevise:

$$\neg q \Rightarrow (p \wedge \neg p), \quad (3.12)$$

for et eller andet udsagn p , er man færdig: For det checkes let, at:

$$q \equiv (\neg q \Rightarrow (p \wedge \neg p)), \quad (3.13)$$

hvorfor q kan sluttes af $\neg q \Rightarrow (p \wedge \neg p)$.

3.7.1 Eksempler på beviser ved modstrid:

Sætning 79 $\sqrt{2}$ er irrational.

Bevis. Vi viser sætningen ved et modstridsargument. Antag altså at $\sqrt{2}$ ikke er irrational, dvs. at $\sqrt{2}$ er rational. Bestem da hele tal m, n så $\sqrt{2} = \frac{m}{n}$. Ifølge Sætning 33 kan vi antage at m og n er positive og indbyrdes primiske, Det følger da af definitionen af $\sqrt{2}$ at

$$2 = (\sqrt{2})^2 = \left(\frac{m}{n}\right)^2 = \frac{m^2}{n^2} \quad (3.14)$$

hvorfra vi slutter at

$$m^2 = 2n^2 \quad (3.15)$$

I følge definitionen på lige tal betyder dette, at m^2 er lige, hvorfor m ifølge Sætning 76 selv er lige. Altså findes et naturligt tal p så $m = 2p$. Men så får vi fra (3.15), at

$$2^2 p^2 = (2p)^2 = m^2 = 2n^2, \quad (3.16)$$

hvoraf

$$2p^2 = n^2. \quad (3.17)$$

Heraf ses, at n^2 er lige og derfor iflg. Sætning 76, at n er lige og altså af formen $2q$ for et naturligt tal q . Men det betyder at 2 går op i både m og n , i modstrid med at vi havde antaget, at de var indbyrdes primiske. Altså har antagelsen om at $\sqrt{2}$ var rational ført til en modstrid, og vi slutter at $\sqrt{2}$ er irrational. ■

Sætning 80 Et helt tal x er ulige, hvis og kun hvis der findes et helt tal n så $x = 2n + 1$.

Bevis. Vi skal vise

$$x \text{ er ulige} \Leftrightarrow \exists n \in \mathbb{Z} : x = 2n + 1 \quad (3.18)$$

Vi viser først \Rightarrow : Dette gør vi ved et direkte bevis. Antag altså at x er ulige, dvs at det ikke er lige. Vi skal vise at x kan skrives på formen $2n + 1$ for et n i \mathbb{Z} . Bestem det største hele tal m så $2m < x$.¹ Da er

$$2m < x \leq 2(m + 1). \quad (3.19)$$

Men da x er ulige, er x pr. definition ikke lige, og altså ikke lig med $2(m + 1)$. Altså er

$$2m < x < 2(m + 1) = 2m + 2, \quad (3.20)$$

og da $2m + 1$ er det eneste hele tal mellem $2m$ og $2m + 2$, har vi at $x = 2m + 1$.

Dernæst viser vi \Leftarrow : Igen begynder vi beviset som et direkte bevis: Vi antager altså at $x = 2n + 1$ og $n \in \mathbb{Z}$ og skal vise at x er ulige. Vi skal altså vise

¹På dette sted vil vi uden bevis bruge at et sådant største tal findes.

at x ikke er lige. Det gør vi ved modstrid. Antag altså at x er lige, dvs. kan skrives $x = 2m$ for $m \in \mathbb{Z}$. Men så får vi

$$2n + 1 = x = 2m, \quad (3.21)$$

hvoraf

$$1 = 2(m - n). \quad (3.22)$$

Heraf ses at 2 går op i 1; men vi ved at 2 ikke går op i 1. Altså har vi sluttet os til en modstrid og kan derfor konkludere, at x ikke er lige, altså at x er ulige. ■

Nu beviser vi sætning 29

Sætning 81 *Der findes uendeligt mange primtal.*

I beviset skal vi bruge begrebet '(ikke tom) endelig mængde', hvis betydning vi vil komme tilbage til (se afsnit 9.1). Her kan vi nøjes med at forstå dette begreb intuitivt som betydende, at mængdens elementer kan skrives op i en liste a_1, \dots, a_k nummereret ved de første k naturlige tal (for et eller andet $k \in \mathbb{N}$).

Bevis. Beviset føres som et modstridsbevis, så vi starter med at antage, at konklusionen er falsk, dvs. vi antager at mængden af primtal er endelig.

Mængden af primtal er dog ikke tom: eksempelvis er 2 klart et primtal. På grund af vores antagelse kan vi nu stille samtlige primtal op i en endelig liste p_1, p_2, \dots, p_k . Med andre ord har vi nu - på grund af vores antagelse - følgende implikation:

$$p \text{ primtal} \Rightarrow p \in \{p_1, p_2, \dots, p_k\} \quad (3.23)$$

Nu, givet de endeligt mange tal p_1, p_2, \dots, p_k kan vi betragte deres produkt $p_1 \cdot p_2 \cdot \dots \cdot p_k$, som er et naturligt tal. Vi har dermed også følgende naturlige tal:

$$N = p_1 \cdot p_2 \cdot \dots \cdot p_k + 1 \quad (3.24)$$

Da klart $N > 1$, ved vi fra Sætning 28, at der findes et primtal p , som går op i N . Dvs. vi kan skrive:

$$N = p \cdot m \quad (3.25)$$

med et naturligt tal m .

På den anden side: Idet p er et primtal, følger af (3.23), at p er et af tallene p_1, p_2, \dots, p_k ; dvs. $p = p_i$ for et $i \in \{1, 2, \dots, k\}$. Men i så fald har vi:

$$p_1 \cdot p_2 \cdot \dots \cdot p_k = p \cdot n \quad (3.26)$$

for et vist $n \in \mathbb{N}$, nemlig produktet af alle tallene $p_1 \cdot p_2 \cdot \dots \cdot p_k$ på nær p_i .

Men sammenligner vi nu (3.24), (3.25) og (3.26), finder vi:

$$p \cdot n + 1 = p_1 \cdot p_2 \cdot \dots \cdot p_k + 1 = N = p \cdot m \quad (3.27)$$

hvorfor $1 = p(m - n)$. Således går p op i 1, og p er derfor ikke et primtal. På grundlag af vores antagelse om at sætningen er falsk, har vi nu sluttet os til eksistensen af et naturligt tal p , således at

$$(p \text{ er primtal}) \wedge (p \text{ er ikke primtal}). \quad (3.28)$$

Da dette er en modstrid, er sætningen dermed bevist. ■

Notation 82 *Beviser ved kontraposition og ved modstrid kaldes ofte **indirekte beviser**.*

3.8 Beviser delt op i tilfælde.

I nogle beviser kan det være nødvendigt eller bekvemt at dele op i forskellige tilfælde.

Sætning 83 *Udsagnet $(p \vee q) \Rightarrow r$ er ækvivalent med udsagnet $(p \Rightarrow r) \wedge (q \Rightarrow r)$.*

Bevis. Lav en sandhedstabel. ■

Det betyder at man kan bevise $p \vee q \Rightarrow r$ ved at bevise $p \Rightarrow r$ og $q \Rightarrow r$.

Eksempel 84 *Hvis n er et naturligt tal, er $n^2 + n$ et lige tal.*

Bevis. Ifølge Definition 71 er ethvert naturligt tal enten lige eller ulige. Derfor kan sætningen omformes til:

$$((n \text{ lige}) \vee (n \text{ ulige})) \Rightarrow (n^2 + n) \text{ lige}. \quad (3.29)$$

Det kan vi altså vise ved at bevise

$$((n \text{ lige}) \Rightarrow (n^2 + n) \text{ lige}) \wedge ((n \text{ ulige}) \Rightarrow (n^2 + n) \text{ lige}). \quad (3.30)$$

Først beviser vi at $(n \text{ lige}) \Rightarrow (n^2 + n) \text{ lige}$. Antag altså at n er lige. Ifølge Definition 70 betyder det at vi kan finde et $m \in \mathbb{N}$ så $n = 2m$ (overvej). Men så er

$$n^2 + n = (2m)^2 + 2m = 2(2m^2 + m), \quad (3.31)$$

og da $2m^2 + m \in \mathbb{N}$, er $n^2 + n$ altså et lige tal i dette tilfælde.

Dernæst beviser vi at $(n \text{ ulige}) \Rightarrow (n^2 + n) \text{ lige}$. Antag altså at n er ulige. Så findes der ifølge Sætning 80 et $m \in \mathbb{N} \cup \{0\}$ så $n = 2m + 1$. Men så er

$$n^2 + n = (2m + 1)^2 + (2m + 1) = 2(2m^2) + 2(2m) + 1 + 2m + 1 \quad (3.32)$$

$$= 2(2m^2 + 3m + 1), \quad (3.33)$$

og da $2m^2 + 3m + 1 \in \mathbb{N}$ er $n^2 + n$ altså også lige i dette tilfælde.

Vi har altså bevist (3.30) og dermed sætningen. ■

Øvelse 85 *Brug den samme teknik til at bevise følgende sætning:*

Sætning 86 *Hvis n er et naturligt tal, så går 4 op i enten n^2 eller $n^2 - 1$.*

3.9 Eksistenssætninger

En særlig slags sætninger er de der udsiger eksistensen af et objekt med bestemte egenskaber, altså sætninger af formen:

$$\exists x \in M : p(x) \quad (3.34)$$

Sådanne sætninger kaldes eksistenssætninger.

Man skulle tro at eksistenssætninger var lettere at vise end sætninger af formen $p(x) \Rightarrow q(x)$, hvor man jo skal undersøge om $q(x)$ er sand ikke bare for ét x , men for alle x som opfylder $p(x)$. Almindeligvis er eksistenssætninger dog sværere at vise end universelle udsagn i den forstand, at de kræver mere kreativitet. Et eksistensbevis falder nemlig oftest i to dele. Først finder man en kandidat x_0 , og dernæst beviser man at $p(x_0)$ er sand. Den sidste del af beviset går ofte ret let. Her følges logikkens sædvanlige regler. Derimod er der ingen faste regler for, hvordan man finder en kandidat. Det er aldeles ligegyldigt, hvordan det sker. Det kan ske ved et inspireret gæt eller ved en mere systematisk undersøgelse. Og man behøver i beviset ikke fortælle, hvordan kandidaten er fundet. Så længe man efterfølgende kan vise at kandidaten x_0 opfylder det ønskede ($p(x_0)$), er beviset i hus.

3.9.1 Eksempler på eksistenssætninger

Sætning 87 *Der findes et naturligt tal x så $x = x^2$.*

Bevis. Betragt tallet 1. Da 1 er et naturligt tal og $1 = 1^2$, er sætningen vist. ■

Sætning 88 *Der findes et lige primtal.*

Bevis. Betragt tallet 2. Det er et primtal, og da $2 = 2 \cdot 1$ er det også lige. ■

Sætning 89 *Der eksisterer en rational rod i polynomiet $P(x) = x^4 - 2x^3 - 3x^2 + 5x + 2$.*

Bevis. Da 2 er et rationalt tal, og $P(2) = 2^4 - 2 \cdot 2^3 - 3 \cdot 2^2 + 5 \cdot 2 + 2 = 0$ er 2 en rational rod i P . ■

Bemærkning. Hvor universelle udsagn modbevises ved at finde et modeksempel (altså ved at løse et eksistensproblem), vil eksistensudsagn modbevises ved at bevise et universelt udsagn. Negationen af udsagnet $\exists x \in M : p(x)$ er jo udsagnet $\forall x \in M : \neg p(x)$.

Bemærkning: En eksistenssætning $\exists x \in M : p(x)$ udtaler sig ikke om, hvor mange elementer i M , der opfylder $p(x)$. Den siger blot at der mindst er et. Hvis man vil vise, at der højst er et, skal man vise en entydighedssætning.

Bemærkning. De beviser vi har omtalt ovenfor er *konstruktive* i den forstand, at de ikke bare fortæller at der findes et objekt med de ønskede egenskaber, men også angiver et sådant objekt. Eksistenssætninger kan dog også bevises ikke-konstruktivt.

3.9.2 Ikke-konstruktive beviser

Hvis et eksistensbevis godtgør at der eksisterer et objekt med givne egenskaber uden at fortælle, hvilket objekt der er tale om, så siges beviset at være ikke-konstruktivt.

Eksempel 90 *Ligningen*

$$x^3 + 2x^2 + x + 7 = 0 \quad (3.35)$$

har en reel løsning.

Bevis. Polynomiet $P(x) = x^3 + 2x^2 + x + 7$ er en kontinuert funktion af x på hele den reelle akse. Da $P(1) > 0$ og $P(-10) < 0$ ved vi fra mellemværdisætningen (Skjæringsætningen 5.2.1 i Lindstrøm), at der findes et reelt tal $x_0 \in]-10, 1[$, så $P(x_0) = 0$. Dette x_0 er altså en rod i ligningen. ■

Eksempel 91 *Der findes et naturligt tal n som er større end e^{100} .*

Bevis. Vi vil føre beviset ved modstrid. Antag derfor, at alle naturlige tal er mindre eller lig med e^{100} . Vi vil senere vise, at det fører til modstrid, så vi slutter, at der er et naturligt tal større end e^{100} . ■

Beviserne i de to sidste eksempler er ikke-konstruktive, idet de ikke fortæller hvilket tal der opfylder det ønskede.

Et mere interessant og berømt ikke konstruktivt bevis er det følgende:

Sætning 92 *Der findes irrationale tal x og y så at x^y er rational.*

Bevis. Vi ved fra sætning 79 at $\sqrt{2}$ er irrational. Betragt nu $\sqrt{2}^{\sqrt{2}}$. Der er to muligheder:

1. $\sqrt{2}^{\sqrt{2}}$ kan være rational. I så fald har vi fundet to irrationale tal nemlig $x = \sqrt{2}$ og $y = \sqrt{2}$ så x^y er rational.
2. Eller $\sqrt{2}^{\sqrt{2}}$ er irrational. Men da kan vi betragte $\left(\sqrt{2}^{\sqrt{2}}\right)^{\sqrt{2}}$. Dette tal er nemlig rationalt da

$$\left(\sqrt{2}^{\sqrt{2}}\right)^{\sqrt{2}} = \left(\sqrt{2}\right)^{\sqrt{2} \cdot \sqrt{2}} = \left(\sqrt{2}\right)^2 = 2. \quad (3.36)$$

Altså har vi også i dette tilfælde fundet to irrationale tal nemlig $x = \left(\sqrt{2}^{\sqrt{2}}\right)$ og $y = \sqrt{2}$ så x^y er rational.

■

Vi har altså i begge tilfælde fundet et x og et y med den ønskede egenskab, men da vi ikke ved om $\sqrt{2}^{\sqrt{2}}$ er rational eller irrational ved vi altså ikke hvilket par der er det rigtige. Eksistensbeviset er altså ikke-konstruktivt.

Man kan også lave ikke-konstruktive eksistensbeviser ved at argumentere indirekte: Betragt eksistenssætningen $\exists x \in M : p(x)$ (hvor $p(x)$ er et prædikat i variabelen $x \in M$). Vi kan da indirekte bevise, at sætningen er sand, idet vi beviser, at dens negation $\forall x \in M : \neg p(x)$ fører til modstrid. I dette tilfælde giver beviset altså et eksistensbevis uden at give en ide til, hvordan vi finder et objekt x , som opfylder det ønskede $p(x)$. Normalt foretrækker man konstruktive eksistensbeviser netop fordi man så ved, hvordan man finder det eksisterende objekt.

3.10 Entydighedssætninger

Entydighedssætninger er sætninger der udsiger, at der højst er et objekt med bestemte egenskaber, altså sætninger af formen:

$$\text{Der findes højst ét } x \in M \text{ så } p(x) \quad (3.37)$$

En sådan entydighedssætning kan vises ved at udlede nogle konsekvenser fra $p(x)$ som fastlægger x entydigt.

Bemærkning 93 *En anden meget brugt metode til at bevise at der højst findes ét $x \in M$ så $p(x)$, er at antage, at x og y begge har egenskaben p og derfra udlede at $x = y$. Udtrykt mere formelt bevises entydigheden ved at vise at for $x, y \in M$ gælder:*

$$(p(x) \wedge p(y)) \Rightarrow (x = y). \quad (3.38)$$

Denne bevismetode har vi brugt i sætning 17.

3.10.1 Eksempel på entydighedssætning

Sætning 94 *Hvis q er et positivt rationalt tal da findes højst ét positivt rationalt tal x så*

$$x^2 + x = q. \quad (3.39)$$

Bevis. Antag at x og y er to positive rationale tal, som opfylder at

$$x^2 + x = y^2 + y = q. \quad (3.40)$$

Det følger af aksiomerne for regning med de rationale tal, at funktionen $x^2 + x$ er voksende på de positive rationale tal (dette vil vi ikke bevise). Fra $x^2 + x = y^2 + y$ kan vi derfor slutte at $x = y$. ■

Bemærk at sætningen i lighed med alle andre entydighedssætninger ikke udtaler sig om, hvorvidt der *eksisterer* positive rationale løsninger til ligningen (3.39). Entydighedssætningen siger blot, at *hvis* der findes en positiv rational løsning, er der kun én. Hvis $q = 2$ er det let at se at $x = 1$ er en positiv rational løsning, og sætningen siger derfor at der ikke er andre. Hvis $q = 1$, findes der derimod ingen rationale løsninger (prøv bare at løse ligningen $x^2 + x = 1$).

3.11 Eksistens og entydighed

Mange sætninger udsiger både eksistens og entydighed. De begynder ofte med ordene ”der findes én og kun én...” eller ”der findes netop én...”

Sætning 95 *Der findes netop en positiv rod i ligningen $x^2 + x = 2$.*

Bevis. Da $1^2 + 1 = 2$ er 1 en positiv rod i ligningen, og da $x^2 + x$ er voksende for $x > 0$ er 1 den eneste positive rod. ■

3.12 Opgaver

1. Afgør om følgende udsagn er sande eller falske (giv bevis eller modeksempel):

(a) $a^2 + b^2 = (a + b)^2$ for $a, b \in \mathbb{R}$.

(b) Der eksisterer naturlige tal x og y , så at $5x + 2y = 27$.

2. Lad x og y være positive reelle tal. Vis at

$$\frac{x}{y} + \frac{y}{x} \leq 2 \Rightarrow (x - y)^2 \leq 0. \quad (3.41)$$

Brug dette til at give et modstridsbevis for følgende sætning:

Hvis x og y er forskellige positive reelle tal, da er

$$\frac{x}{y} + \frac{y}{x} > 2. \quad (3.42)$$

3. Lad x og y være hele tal. Bevis følgende sætning:

$$x \cdot y \text{ er ulige, hvis og kun hvis } x \text{ er ulige og } y \text{ er ulige.} \quad (3.43)$$

I beviset må du gerne bruge Sætning 80.

4.

(a) Bevis at $\sqrt{3}$ er irrational

(b) Bevis at $\sqrt{6}$ er irrational

(c) Gælder der følgende sætning? Summen af to irrationale reelle tal er irrational.

(d) Afgør om $\sqrt{2} + \sqrt{3}$ er irrational.

I beviserne må du gerne bruge Sætning 26

5. Bevis at for et vilkårligt helt tal n er $n^2 - 5n + 7$ ulige.

Kapitel 4

Analyse og syntese.

4.1 Matematisk kreativitet

Videnskabsteoretikere skelner mellem en "context of justification" og en "context of discovery". Den første handler om, hvordan man argumenterer for allerede indhøstet viden, den anden om, hvordan man opdager eller skaber ny viden. I matematik argumenterer man for sin viden ved hjælp af de meget formaliserede og stringente beviser, som DIS især handler om. Men ny viden indhøstes sjældent på denne måde. I princippet kunne man fodre en computer med alle en teoris aksiomer og alle de tilladte slutningsregler, og så sætte den til at bevise nye sætninger. Det vil den også kunne gøre, men langt størstedelen af de sætninger maskinen vil udlede, ville vi mennesker opfatte som aldeles uinteressante. Hvis man for eksempel bad en computer (eller en fantasiløs person) om at deducere sætninger om de naturlige tal, kunne den måske gå i gang med at bevise at $1 + (1 + 1) = (1 + 1) + 1$, $1 + (1 + (1 + 1)) = ((1 + 1) + 1) + 1$, og så videre. Computeren ville dermed have udstukket et "forskningsprojekt", som til dommedag ville blive ved med at spytte sande sætninger ud. Men ikke én af disse sætninger ville forekomme os at være interessante.

Dette eksempel viser, hvad der sker, hvis man på må og få deducerer sætninger fra aksiomerne. Problemet er at vi ikke kan formalisere, hvilke sætninger der er interessante og hvilke der er uinteressante. Det er her matematikere af kød og blod kommer ind. Matematikeren bruger sin intuition, sin fantasi, analogier mm. til at udtænke sætninger, som er interessante. Om de så er sande, må man checke ved formelle beviser. Men også udtænkningen af disse beviser kræver fantasi og intuition.

Mange matematikere, psykologer og filosoffer har diskuteret, hvordan matematikere får ideer til nye resultater og deres beviser. I princippet er alt tilladt i denne kreative fase af matematikken. Så længe den kreative proces ender med et stringent bevis for sætningen, er vi tilfredse. Matematisk kreativitet er lige så uforklarlig som kreativitet i andre områder af menneskelivet og er derfor svært at undervise i. (Se dog for eksempel Polya's bog "How to solve it"). Der er

dog visse heuristiske metoder, som man kan lære sig. Dette kapitel handler om en af dem, nemlig den matematiske analyse. Den kommer i to udgaver: en til brug ved problemløsning, og en anden, som man bruger, når man skal finde på beviser for sætninger. *Begge er kendetegnet ved at de tager udgangspunkt i det søgte, ubekendte eller ubeviste og arbejder sig tilbage til det kendte eller beviste.*

4.2 Eksistensproblemer

Problem 96 *Undersøg om polynomiet $P(x) = x^4 - 2x^3 - 3x^2 + 5x + 2$ har rationale rødder, og i så fald hvilke.*

Her er altså tale om et eksistensproblem, efterfulgt af et problem om at bestemme samtlige objekter, som opfylder det ønskede. I forrige afsnit beviste vi at 2 var en rational rod i polynomiet. Men vi afslørede ikke, hvordan tallet 2 var fremkommet. Vi trak det bare op af hatten. Her skal vi se, hvordan man kan komme frem til denne kandidat.

Man kunne måske tro, at problemet mest effektivt løses ved at bruge en formel for løsningen af ligningen. Det er imidlertid ikke tilfældet. Ganske vist findes der en formel for løsningen af en fjerdegradsligning. Men den er meget kompliceret, og det vil være meget svært ad den vej at bestemme om rødderne er rationale tal. Mere metodologisk kan man også sige at det vil være at skyde gråspurve med kanoner hvis man brugte en formel som frembringer samtlige fire komplekse rødder, når nu spørgsmålet kun handler om rationale løsninger.

Lad os i stedet begynde med eksistensproblemet: Findes der et rationalt tal, som er rod i $P(x)$? Hvis vi kan finde et rationalt tal p/q så $P(p/q) = 0$, så har vi besvaret spørgsmålet med ja. Beviset går da bare ud på at indsætte p/q i $P(x)$ og vise, at resultatet er nul. Men hvordan skal vi finde en kandidat p/q ?

Analyse.

Det gøres mest effektivt ved at lave en *analyse* af problemet. En analyse går ud på, at vi *antager*, vi har bestemt et objekt, der har den ønskede egenskab (en løsning til problemet), og så ser vi, hvad vi kan udlede om dette objekt. I det forelagte problem antager vi, at p/q er en rod i polynomiet og undersøger, om vi deraf kan slutte os til noget om p og q .

Vi vil først gå lidt mere generelt til værks, idet vi antager at p/q er en rod i polynomiet $a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_1 x + a_0$ med heltallige koefficienter. Vi antager altså at

$$a_n \frac{p^n}{q^n} + a_{n-1} \frac{p^{n-1}}{q^{n-1}} + \dots + a_1 \frac{p}{q} + a_0 = 0. \quad (4.1)$$

Hvis vi ganger igennem med q^n , ser vi at

$$a_n p^n + a_{n-1} p^{n-1} q^1 + \dots + a_1 p q^{n-1} + a_0 q^n = 0 \quad (4.2)$$

Ifølge sætning 33 kan vi endvidere antage, at p/q er forkortet mest muligt så de to hele tal p og q er indbyrdes primiske (dvs. at de ikke har nogen fælles hele

divisorer ud over 1 og -1). Hvis vi nu isolerer første led i ligningen fås:

$$a_n p^n = -a_{n-1} p^{n-1} q^1 - \dots - a_1 p q^{n-1} - a_0 q^n. \quad (4.3)$$

Da q går op i alle led på højresiden, og derfor i hele højresiden, går det også op i venstresiden $a_n p^n$. Men da q er indbyrdes primisk med p og derfor med p^n , må q gå op i a_n . Her har vi brugt, at hvis et helt tal q går op i et produkt rs af to hele tal, og det er indbyrdes primisk med det ene tal r , så må det gå op i det andet tal s (Dette bevises ved samme teknik som blev brugt i beviset for det fundamentale printalslemma Sætning 26).

Ved at isolere $a_0 q^n$ i ligning (4.2) kan vi på helt samme måde se, at p må gå op i a_0 . Vi har dermed vist følgende sætning:

Sætning 97 *Hvis en uforkortelig brøk p/q ($p, q \in \mathbb{Z}$) er rod i polynomiet $a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_1 x + a_0$ med heltallige koefficienter, så går p op i a_0 , og q går op i a_n*

Hvis vi nu betragter det konkrete polynomium $P(x) = x^4 - 2x^3 - 3x^2 + 5x + 2$ så siger sætningen, at hvis den uforkortelige brøk p/q er rod i polynomiet, så vil p gå op i 2, og q vil gå op i 1. Det betyder at p er en af tallene 1, -1, 2, -2, og q er et af tallene 1, -1. Derfor må p/q være et af tallene 1, -1, 2, -2.

Hvad er det vi nu har vist? Har vi vist at de fire tal 1, -1, 2, -2 er rødder i polynomiet, eller at et af tallene er rod i polynomiet? Nej, vi har ikke vist nogen af delene. Det vi har vist er, at *hvis* polynomiet har rationale rødder, skal de findes blandt disse fire tal. Vi har med andre ord fundet fire kandidater til eksistensproblemet. Hermed er analysen slut.

Syntese.

Når vi har kandidaterne kan vi gå i gang med at bevise, at de opfylder det ønskede, eller rettere undersøge om de opfylder det ønskede. Det kalder man ofte *syntesen*.

I det forelagte problem skal vi bare indsætte de fire tal 1, -1, 2, -2 i ligningen, det ene efter det andet, og undersøge om ligningen er opfyldt. Vi ser let at $P(1) = 3$, $P(-1) = -3$, $P(2) = 0$ og $P(-2) = 12$. Altså har vi bevist, at der eksisterer en rational rod i polynomiet $P(x)$.

Entydigheden.

Hvis vi bare var faldet over kandidaten 2 ved at prøve os frem eller ved et inspireret gæt, ville vi også ved indsættelse have kunnet bevise, at den var en rod. Men analysen har faktisk givet os meget mere information. Vi sluttede jo fra analysen, at *hvis* p/q var en rational rod i polynomiet, så måtte p/q være et af de fire tal 1, -1, 2, -2. Vi ved altså, at der ikke eksisterer andre rationale rødder end disse fire. Da vi derefter ved simpel indsættelse i polynomiet konstaterede, at de tre tal 1, -1, -2 ikke var rødder, medens 2 var en rod, kan vi nu slutte at 2 er den *eneste* rational rod i ligningen. Ud over at give os en kandidat til eksistensspørgsmålet har analysen altså givet os et entydighedsbevis. Og vi har endog fået fundet den entydigt eksisterende rod. Dermed har vi fået løst hele Problem 96.

4.3 Analyse og syntese

Lad os rekapitulere, hvad analyse-syntese metoden går ud på. Vi ønsker at vise, at der eksisterer et objekt med en bestemt egenskab. Vi antager at vi kender objektet og undersøger, hvad vi kan sige om det. Hvis det er et algebraisk objekt, giver vi det et navn som et bogstav (her kaldte vi det p/q), og vi regner med det som om det var kendt. Hvis det er et geometrisk objekt, tegner vi det ind på figuren og deducerer, som om det var kendt (vi laver en prøvefigur). I heldige tilfælde kan vi slutte os til, at hvis objektet findes med de givne egenskaber, så er det entydigt bestemt. Hvis det sker har vi allerede vist entydigheden af objektet, i den forstand at hvis der overhovedet findes et objekt med de ønskede egenskaber, så er der kun et, nemlig det objekt (den kandidat), som kom ud af analysen. For at vise eksistensen skal vi bevise at (eller om) kandidaten har den ønskede egenskab. Hvis den har egenskaben, har vi vist eksistensen (og eftervisningen kaldes det syntetiske bevis eller syntesen); hvis den ikke har egenskaben, har vi vist, at der ikke eksisterer objekter med den givne egenskab.

I andre tilfælde (som i ovenstående eksempel) fører analysen ikke til en entydig karakterisation af det søgte objekt, men til en overskuelig mængde kandidater (i ovenstående eksempel fire kandidater). Man må da efterprøve, om kandidaterne har egenskaben. Hvis ingen har egenskaben kan vi slutte, at der ikke eksisterer løsninger til problemet. Hvis nogle af kandidaterne opfylder egenskaben, så udgør beviset herfor det syntetiske eksistensbevis. Desuden har vi vist, at der ikke findes andre løsninger på problemet. Hvis der kun er én af kandidaterne, som opfylder egenskaben, giver analysen entydigheden af løsningen. Hvis der er flere, fås ikke entydighed, men vi har fundet hele mængden af løsninger.

Øvelse 98 *I forrige kapitel beviste vi sætningen: Der findes et naturligt tal x så $x^2 = x$. Lav en analyse, og undersøg, om det fører til en entydig kandidat. Gennemfør syntesen, og formuler den sætning, du kan konkludere ud fra undersøgelsen.*

4.4 Ligningsløsning. Et eksempel på analyse - syntese

Når man løser ligninger benytter man analyse - syntese metoden. Lad os se på et eksempel:

Problem 99 *Find et kvadrat, som lagt sammen med sin side giver 2.*

Med andre ord: Vi ønsker at finde ud af, om der eksisterer sådanne kvadrater, og hvis der findes nogen, skal vi angive dem. Vi fortolker opgaven sådan, at det vi skal finde, er længden af det ønskede kvadrats side.

Hvis vi kun var interesseret i eksistensspørgsmålet kunne et bevis se således ud:

Da $1^2 + 1 = 2$ har et kvadrat med siden 1 den ønskede egenskab.

Men hvis vi også vil forklare, hvor ettallet kom fra (eller vi ikke kan gætte det), og vi også ønsker at undersøge om der findes andre løsninger, kan vi ty til en *analyse* af problemet:

Vi *antager* derfor, at vi kender et kvadrat, som har den givne egenskab, og vi kalder dens sidelængde x . Nu opererer vi med x som om det var et kendt tal. Da kvadratet antages at opfylde egenskaben i problemet, gælder der, at

$$x^2 + x = 2 \quad (4.4)$$

Hvis vi lægger $\frac{1}{4}$ til på begge sider, får vi, at x må opfylde at

$$x^2 + x + \frac{1}{4} = \left(x + \frac{1}{2}\right)^2 = 2\frac{1}{4}, \quad (4.5)$$

og dermed, at

$$x + \frac{1}{2} = \pm\sqrt{2\frac{1}{4}} = \pm 1\frac{1}{2}, \quad (4.6)$$

så

$$x = 1 \text{ eller } x = -2. \quad (4.7)$$

Vi har nu fundet ud af at hvis x er siden i et kvadrat, som lagt sammen med sin side er lig med 2, så må x være et af tallene 1 eller -2. Det færdiggør analysen.

Nu skal vi vise om de to tal virkelig opfylder betingelsen:

Da 1 er længden af siden i et kvadrat, og $1^2 + 1 = 2$, er 1 en løsning på problemet. Tallet -2 derimod, kan ikke være længde af et kvadrats side så -2 er ikke en løsning på problemet. Altså er 1 den eneste løsning af problemet. Vi har dermed vist en eksistens og entydighedssætning.

Faktisk er det netop dette vi gør når vi løser ligninger. Vi kalder den ubekendte x og regner med den, som om den var kendt. Efter en række omskrivninger af den oprindelige ligning (som er den egenskab x skal opfylde), kommer vi (forhåbentligt) frem til nogle værdier af x . Hvis vi vil løse $x^2 + x = 2$ kan vi ligesom ovenfor argumentere som følger:

$$x^2 + x = 2 \quad (4.8)$$

$$\Rightarrow x^2 + x + \frac{1}{4} = 2\frac{1}{4} \quad (4.9)$$

$$\Rightarrow \left(x + \frac{1}{2}\right)^2 = 2\frac{1}{4} \quad (4.10)$$

$$\Rightarrow x + \frac{1}{2} = \pm\sqrt{2\frac{1}{4}} = \pm 1\frac{1}{2} \quad (4.11)$$

$$\Rightarrow x = 1 \text{ eller } x = -2 \quad (4.12)$$

Det vi så har argumenteret for er, at hvis x opfylder ligningen så er $x = 1$ eller $x = -2$. For at bevise at 1 og -2 virkelig er løsninger, skal vi "gøre prøve", dvs. vi skal indsætte de to værdier i ligningen og se, om de opfylder den. Det

gør de, hvorfor vi kan slutte at 1 og -2 er løsninger til ligningen, og de er de eneste.

I den ovenstående deduktion (4.7) brugte vi kun medførepile. Det var derfor vi efter endt deduktion ikke kunne slutte baglæns til, at 1 og -2 faktisk også er løsninger til ligningen. Man kan også ved ligningsløsning vælge at slutte ensbetydende ved hver omskrivning. Faktisk er alle de åbne udsagn i kæden (4.10) ensbetydende, så vi i virkeligheden kan slutte således: \Leftrightarrow

$$x^2 + x = 2 \quad (4.13)$$

$$\Leftrightarrow x^2 + x + \frac{1}{4} = 2\frac{1}{4} \quad (4.14)$$

$$\Leftrightarrow \left(x + \frac{1}{2}\right)^2 = 2\frac{1}{4} \quad (4.15)$$

$$\Leftrightarrow x + \frac{1}{2} = \pm\sqrt{2\frac{1}{4}} = \pm 1\frac{1}{2} \quad (4.16)$$

$$\Leftrightarrow x = 1 \text{ eller } x = -2 \quad (4.17)$$

Når man gør det, kan man naturligvis straks konkludere at 1 og -2 er løsninger og de er de eneste. Der er altså ikke grund til at lave en særskilt syntese eller prøve. Vi har sammenbygget analysen og syntesen.

Nogle gange kan det godt betale sig at slutte gennem ensbetydende udsagn, men andre gange er det for besværligt at holde rede på begge implikationerne samtidigt, og det kan være en kilde til fejl i argumentet. Så meget ofte er det lettere og mere sikkert at holde de to implikationsretninger separate, og altså lave analysen og syntesen hver for sig.

4.5 Ikke stringent analyse

Hvis man bare er interesseret i et rent eksistensudsagn, er det som sagt ligegyldigt, hvordan man kommer frem til en kandidat, bare det kan bevises, at den virker. Man kan stadig have glæde af at lave en analyse, men så behøver man ikke gøre sig umage for at sikre sig, at ens slutninger i analysen er helt stringente. Lad os se på et eksempel. I parenteser angiver jeg de overvejelser vi springer over:

Problem 100 *Vis at der eksisterer en løsning til differentialligningen*

$$f''(x) = -f(x) \quad (4.18)$$

på \mathbb{R} som opfylder

$$f(0) = 0 \text{ og } f'(0) = 1. \quad (4.19)$$

Analyse: Antag at f løser problemet og skriv den som en potensrække

$$f(x) = a_0 + a_1x + a_2x^2 + a_3x^3 \cdots + a_nx^n + \cdots \quad (4.20)$$

(Det er slet ikke sikkert, at en eventuel løsning kan skrives som en potensrække; men det bekymrer vi os ikke om. Vi bekymrer os heller ikke for meget om rækkens konvergens). Vi differentierer rækken to gange og får:

$$f'(x) = a_1 + 2a_2x + 3a_3x^2 \cdots + na_nx^{n-1} + \cdots \quad (4.21)$$

$$f''(x) = 2a_2 + 2 \cdot 3a_3x \cdots + (n-1)na_nx^{n-2} + \cdots \quad (4.22)$$

(Her differentierer vi ledvist uden at bekymre os om vi nu må gøre det). Differentialligningen kan altså skrives:

$$2a_2 + 2 \cdot 3a_3x \cdots + (n-1)na_nx^{n-2} + \cdots \quad (4.23)$$

$$= -(a_0 + a_1x + a_2x^2 + a_3x^3 \cdots + a_{n-2}x^{n-2} + \cdots). \quad (4.24)$$

Sammenlignes led til ens potenser af x (må vi det?), får vi ligningssystemet:

$$2a_2 = -a_0 \quad (4.25)$$

$$2 \cdot 3a_3 = -a_1 \dots \quad (4.26)$$

$$(n-1)na_n = a_{n-2} \dots \quad (4.27)$$

Men da vi forudsatte, at $f(0) = 0$ og $f'(0) = 1$ (4.19), ser vi fra (4.20), (4.21), at $a_0 = 0$ og $a_1 = 1$. Så fra (4.26) ser vi, at $a_2 = 0$, $a_3 = -\frac{1}{3!}$, $a_4 = 0$, $a_5 = \frac{1}{5!}$ osv. (Vi behøver ikke gå igennem et egentligt induktionsbevis). Det fører til følgende rækkeudvikling:

$$f(x) = x - \frac{1}{3!}x^3 + \frac{1}{5!}x^5 - \cdots \quad (4.28)$$

Vi genkender denne række som potensrækken for $\sin x$ og har derfor fundet en kandidat til en løsning af problemet.

Så kan det egentlige bevis (syntesen) begynde. Beviset går simpelthen ud på at checke, at funktionen $\sin x$ opfylder differentialligningen (4.18) på hele \mathbb{R} og begyndelsesværdibetingelserne (4.19) i 0. Det ses let at være tilfældet. Dermed har vi løst eksistensproblemet og fundet en løsning på problemet.

Selv om vi ikke var omhyggelige med vores argumenter i analysen, gav den os altså en brugbar kandidat, som vi kunne bruge i eksistensbeviset. Men netop fordi vi ikke var omhyggelige med analysen, kan vi ikke bruge den til at slutte, at vi har fundet den eneste løsning. Analysen havde jo ikke formen: Hvis f er en løsning, så må den være af formen (4.28). Den havde i stedet formen: Hvis f er en løsning, og forskellige andre ting er opfyldt (især at f kan rækkeudvikles i en potensrække som er konvergent overalt på \mathbb{R}), så er f af formen (4.28). Hvis vi havde holdt rede på hvilke ting vi havde forudsat undervejs i analysen, kunne vi have sluttet at $\sin x$ er den eneste løsning til problemet, som opfylder disse forudsætninger. Men da vi ikke holdt rede på det må vi nøjes med at bruge analysen til at give os en kandidat til løsningen.

4.6 Advarsler

Man skal passe meget på med ikke at forveksle analysen med syntesen, og man skal være opmærksom på at analysen kun leverer kandidater og eventuelt viser

entydighed (eller n -tydighed). Der er berømte eksempler på, at selv gode matematikere har forvekslet en analyse med en syntese. Lad os illustrere det med et bevis for cirkelns såkaldt ”isoperimetrisk” egenskab:

Cirklen er den lukkede kurve med given omkreds (iso=ens, perimeter=omkreds), som omslutter det største areal.

Jacob Steiner gav følgende bevis: Han antog at en kurve med den givne omkreds omsluttede det størst mulige areal og viste så, at kurven måtte være en cirkel. (Vi skal ikke gå ind på hans elegante og korrekte bevis for dette). Derfra sluttede han at cirklen havde den isoperimetrisk egenskab. Som Dirichlet senere påpegede, kan man naturligvis ikke slutte sådan. Det eneste man kan slutte fra Steiners argument er en entydighed, nemlig at *hvis* der eksisterer en isoperimetrisk kurve, så må det være cirklen. Steiner havde faktisk kun lavet analysen og havde glemt syntesen. Det skyldes naturligvis, at han mente, at det var klart, at der eksisterer en isoperimetrisk kurve. Men det er faktisk noget der bør bevises.

Lad mig vise et eksempel på hvordan man kan komme til et helt absurd resultat, hvis man på Steiners vis forveksler analysen med syntesen, idet man forudsætter eksistensen af det objekt man vil finde:

”Sætning”. Tallet 1 er det største naturlige tal.

”Bevis”. Antag at n er det største naturlige tal. Jeg vil nu vise ved kontraposition at $n = 1$. Antag nemlig at $n \neq 1$. Så er $n^2 > n$ hvorfor n ikke er det største naturlige tal. Derfor må n altså være lig med 1. Derfor er 1 det største naturlige tal. QED

Konklusionen er her så åbenlys tåbelig, at alle kan se, at der er noget galt med beviset. Det, der er galt, er at vi har forvekslet analysen med syntesen. Vi argumenterede helt rigtigt for at *hvis* n er det største naturlige tal må n være lig med 1. Det er en analyse. Det vi heraf kan slutte er at 1 er den eneste mulige kandidat, altså at *hvis* der et største naturligt tal, må det være tallet 1. Det går først galt når vi derfra slutter at så må 1 være det største naturlige tal. Det ville vi kunne gøre, hvis vi havde et bevis for, at der eksisterede et største naturligt tal. Men da dette naturligvis er usandt, kan vi ikke slutte fra analysens entydighedsudsagn til eksistensudsagnet. Steiners bevis for cirkelns isoperimetrisk egenskab er af helt samme natur, blot er eksistensudsagnet i dette tilfælde intuitivt plausibelt (og faktisk også korrekt under passende antagelser). Steiner gav dog ikke eksistensbeviset.

Lad os se på endnu en forkert brug af en analyse:

Definition 101 Følgen af **Fibonacci**¹ a_n defineres rekursivt ved at $a_1 = a_2 = 1$ og $a_{n+2} = a_{n+1} + a_n$.

De første led i følgen er: 1,1,2,3,5,8,13,21....

Sætning 102 Forholdet a_{n+1}/a_n mellem to på hinanden følgende Fibonacci tal konvergerer mod $\frac{1+\sqrt{5}}{2}$ for $n \rightarrow \infty$

¹Efter Leonardo Fibonacci af Pisa (ca. 1170-1240)

”**Bevis**”: Da $a_{n+2} = a_{n+1} + a_n$, fås ved division med a_{n+1} at

$$\frac{a_{n+2}}{a_{n+1}} = 1 + \frac{a_n}{a_{n+1}}. \quad (4.29)$$

Hvis grænseværdien af forholdet a_{n+1}/a_n kaldes A , ses af ovenstående ligning (ved brug af regnereglerne for grænseværdier), at

$$A = 1 + \frac{1}{A} \quad (4.30)$$

eller

$$A^2 = A + 1. \quad (4.31)$$

Denne ligning har rødderne $A = \frac{1 \pm \sqrt{5}}{2}$. Da det er klart at grænseværdien ikke kan være negativ, må den være lig med $\frac{1 + \sqrt{5}}{2}$ (det gyldne snit). QED

Kommentar: Resultatet er faktisk korrekt, men argumentet er ikke korrekt. I argumentet har vi jo taget for givet, at følgen a_{n+1}/a_n konvergerer. Vi har således i virkeligheden ikke lavet et bevis men en analyse. Vi har nemlig set at *hvis* følgen a_{n+1}/a_n konvergerer, må grænseværdien være $\frac{1 + \sqrt{5}}{2}$. Men vi har ikke vist konvergens.

Igen kan vi illustrere hvor galt det kan gå, hvis man bruger et lignende argument på en anden følge:

”**Sætning**”. Fibonaccifølgen a_n konvergerer mod 0 for $n \rightarrow \infty$.

”**Bevis**”. Hvis grænseværdien kaldes a , fås fra den definerende ligning $a_{n+2} = a_{n+1} + a_n$ at $a = a + a$, hvoraf vi slutter at $a = 0$.

”Sætningen” og dens ”bevis” er naturligvis forkerte, og faktisk divergerer a_n mod ∞ for $n \rightarrow \infty$.

4.7 Terminologi

I matematik betyder ordet analyse faktisk to meget forskellige ting. Den betydning vi her har set på går tilbage til antikke græske matematikere og filosoffer. Når man taler om matematisk analyse i dag mener man dog normalt den gren af matematikken, som er udsprunget af differential- og integralregningen og som indeholder emner som uendelige rækker, differentiallygninger, topologiske vektorrum mm.

4.8 Problem- og sætningsanalyse

Alle analyser, vi har set på indtil nu, er analyser af problemer. Analyse-metoden er dog også nyttig når man skal bevise sætninger. Som forklaret i Afsnit 3.2 er et bevis for en sætning jo en kæde af udsagn, som ender med denne sætning, og hvori ethvert udsagn enten er et aksiom i teorien, eller en allerede bevist sætning eller fremgår ved en gyldig slutning af de tidligere udsagn i kæden. Beviser

for sætninger starter altså med aksiomerne, eller allerede beviste sætninger og foregår ved successive gyldige slutninger derfra. Hvis man skal bevise en bestemt sætning er problemet naturligvis, at det sjældent er klart, hvilke aksiomer og tidligere sætninger, man skal ty til, og hvilke logiske slutninger, man skal lave for at nå frem til sætningen. Blind brug af tidligere sætninger og slutningsregler fører sjældent (aldrig) til målet. Derimod kan man få ideen til beviset ved at starte med den sætning, man skal bevise, og så prøve at finde nogle udsagn, hvorfra sætningen kan udledes. Hvis disse er aksiomer eller allerede beviste sætninger er vi færdige. Hvis ikke, prøver vi at finde andre udsagn, hvorfra de kan udledes og så videre. Hvis man er heldig, vil man til sidst ende med nogle udsagn, som man ved er sande, fordi de enten er aksiomer eller allerede beviste sætninger.

For at tydeliggøre denne ide, kan vi se på en sætning s , som kan bevises ved følgende simple kæde af udsagn startende fra aksiomet a .

$$a \Rightarrow p_1 \Rightarrow p_2 \Rightarrow p_3 \Rightarrow p_4 \Rightarrow s \quad (4.32)$$

Hvis vi bliver bedt om at finde et bevis for s , kan vi gå frem på følgende måde: Jeg vil bevise s . Hvis jeg bare kunne bevise p_4 , ville jeg være færdig, thi s følger fra p_4 . Men for at bevise p_4 , behøver jeg bare bevise p_3 , thi p_3 medfører p_4 . Og da $p_2 \Rightarrow p_3$, vil jeg være færdig, hvis jeg bare kunne vise p_2 . Men p_2 følger fra p_1 , som er sand, da den følger fra aksiomet a . På denne måde vil vi altså have trævlet beviset op bagfra. Jeg vil kalde dette en analyse, fordi vi begynder med det vi vil vise og ender med det vi ved er sandt. Men da vi hele tiden har argumenteret med pilene i den rigtige retning, giver analysen faktisk et korrekt bevis. Man vil ofte foretrække at præsentere det færdige bevis ved at starte med a og så arbejde sig til højre i kæden af udsagn. Men det skyldes kun æstetiske hensyn og ønsket om at gøre beviset mere overskueligt. Derved adskiller denne type analyser sig fra de ovenfor behandlede problemanalyser, hvor analysen og syntesen var helt adskilte.

Man kunne naturligvis også lave en bevisanalyse ved at gå gennem en kæde af konsekvenser af sætningen indtil man når et aksiom eller noget bevist:

$$a \Leftarrow p_1 \Leftarrow p_2 \Leftarrow p_3 \Leftarrow p_4 \Leftarrow s, \quad (4.33)$$

men så skal man ligesom i problemanalysen efterfølgende lave en separat syntese, som sikrer at man faktisk kan gå den modsatte vej fra a til s .

I de fleste tilfælde er strukturen af et bevis for en sætning mere kompleks end en simpel kæde som (4.32), og i mange tilfælde har man faktisk også en fornemmelse af hvilke sande sætninger eller aksiomer, man skal begynde med. Det gælder især i matematikundervisningen hvor man bliver præsenteret for en velformuleret sætning, som man skal bevise. I dette tilfælde har sætningen altid formen: Hvis a, b, c, d så e . I beviset skal man så antage at a, b, c, d er sande og skal så bevise at e er sand. I dette tilfælde er det klart at udsagnene a, b, c, d skal indgå i beviset (måske sammen med andre aksiomer og sætninger i den teori sætningen er en del af). I sådanne tilfælde vil man normalt prøve at finde beviset ved at starte fra begge ender og se, om man kan få argumentet

til at mødes på midten. Mere præcist, man vil prøve at finde konsekvenser af a, b, c, d , som går i retning af e , og man vil prøve at finde udsagn som medfører e og som ligger "nærmere" ved a, b, c, d . Forhåbentligt kan man så få processen til at mødes på midten. Vi skal senere se på nogle eksempler.

Kapitel 5

Induktionsbeviser

5.1 Simpel induktion

Ved beviser for sætninger, der involverer et vilkårligt naturligt tal, kan man ofte benytte en særlig bevisteknik kaldet induktion. Lad os som eksempel betragte følgende sætning:

Sætning 103 *For ethvert $n \in \mathbb{N}$ gælder, at summen af de første n ulige tal er lig med n^2 , altså:*

$$1 + 3 + 5 + \cdots + (2n - 1) = n^2 \quad (5.1)$$

Man kan naturligvis prøve sætningen af for de første værdier af n :

$$1 = 1^2 \quad (5.2)$$

$$1 + 3 = 4 = 2^2 \quad (5.3)$$

$$1 + 3 + 5 = 9 = 3^2 \quad (5.4)$$

$$\text{osv.} \quad (5.5)$$

Men uanset hvor mange værdier af n vi tester sætningen for, vil det ikke kunne gøre det ud for et bevis. Højst en sandsynliggørelse.

Den generelle metode til at bevise en universel sætning, som skal gælde om alle $n \in \mathbb{N}$, er at antage at n er et vilkårligt naturligt tal, og så bruge generelle sætninger om naturlige tal til at vise sætningen for n . For eksempel vil et bevis for den generelle gyldighed af

$$(n + 1)^2 = n^2 + 2n + 1 \quad (5.6)$$

forløbe således:

Lad $n \in \mathbb{N}$. Da følger af regnereglerne for naturlige tal, at

$$(n + 1)^2 = (n + 1)(n + 1) \quad (5.7)$$

$$= n^2 + n + n + 1 = n^2 + 2n + 1. \quad (5.8)$$

Det er imidlertid svært at se, hvordan man på denne måde direkte skulle kunne udlede (5.1). Hvis man derimod først har fået udledt sætningen for et bestemt n , så er det let at se at sætningen også er sand for det næste naturlige tal $n + 1$. Hvis vi ved at $1 + 3 + 5 + \dots + (2n - 1) = n^2$, så kan vi nemlig argumentere som følger:

$$(n + 1)^2 = n^2 + 2n + 1 = 1 + 3 + 5 + \dots + (2n - 1) + (2n + 1), \quad (5.9)$$

hvorfor sætningen er sand for det efterfølgende naturlige tal $n + 1$. Men når først vi har indset, hvordan vi på denne måde kan komme fra n til $n + 1$, kan vi jo argumentere for sætningen på følgende vis:

Først indsættes at (5.1) er sand for $n = 1$. Det har vi checket i (5.2). Men så må (5.1) gælde for det efterfølgende naturlige tal, altså for $n = 2$, hvorfor det gælder for $n = 3$, hvorfor det gælder for $n = 4$, osv. Ligesom i (5.5) slutter dette argument med osv. men nu har vi vished for, at vi faktisk kan fortsætte argumentet skridt for skridt lige så længe vi vil, hvorved vi vil kunne nå et hvilket som helst naturligt tal.

Generelt kan vi bevise en sætning for alle værdier af $n \in \mathbb{N}$ ved at bevise

1. at sætningen er sand for $n = 1$
2. at *hvis* sætningen er sand for n lig en bestemt værdi m , *så* er den sand for $n = m + 1$

Vi kan formulere dette princip som en sætning:

Sætning 104 (*Princippet om simpel induktion*). *Lad $p(x)$ være et prædikat, hvor den frie variabel x kan løbe over de naturlige tal \mathbb{N} .*

Såfremt $p(x)$ har følgende 2 egenskaber:

1. $p(1)$ er sand,
2. for hvert $m \in \mathbb{N}$, kan man af $p(m)$ slutte $p(m + 1)$,

da gælder $p(n)$ for alle $n \in \mathbb{N}$.

Når et bevis gennemføres efter dette princip, kalder man det et **induktionsbevis**. Punkt 1. kaldes **induktionsstarten**, og punkt 2. kaldes **induktionsskridtet**. I punkt 2. antager man altså $p(m)$, og konkluderer da $p(m + 1)$. Derfor kaldes $p(m)$ for **induktionsantagelsen**.

Lad os gennemføre induktionsbeviset for Sætning 103:

Bevis. for Sætning 103: Lad $p(n)$ betegne følgende prædikat for $n \in \mathbb{N}$

$$p(n) : 1 + 3 + 5 + \dots + (2n - 1) = n^2. \quad (5.10)$$

1. Induktionsstarten: Da $1 = 1^2$ er $p(1)$ sand.

2. Induktionsskridtet: Antag at $p(m)$ er sand, altså at

$$1 + 3 + 5 + \cdots + (2m - 1) = m^2. \quad (5.11)$$

Da viser følgende udregning at $p(m + 1)$ er sand:

$$(m + 1)^2 = m^2 + 2m + 1 = 1 + 3 + 5 + \cdots + (2m - 1) + (2m + 1). \quad (5.12)$$

I denne udregning brugte vi induktionsantagelsen (5.11) i andet lighedstegn.

Af princippet om simpel induktion følger at $p(n)$ er sand for alle $n \in \mathbb{N}$, og dermed er sætningen bevist. ■

Lad os gennemføre et par andre eksempler på induktionsbeviser.

Sætning 105 *En $(n + 2)$ -kant har vinkelsum lig $n \cdot 180^\circ$.*

Bevis. Vi beviser sætningen ved induktion efter n :

1. *Induktionsstarten:* Det forudsættes bekendt, at vinkelsummen i en trekant er 180° . Et bevis findes i Euklids Elementer bog I.
2. *Induktionsskridtet:* Antag, at for en bestemt værdi af $m \in \mathbb{N}$ er vinkelsummen i enhver $(m + 2)$ -kant lig $m \cdot 180^\circ$. Betragt en vilkårlig $((m + 1) + 2)$ -kant, altså en $(m + 3)$ -kant. Ved at tegne en passende valgt diagonal, kan vi dele denne $(m + 3)$ -kant i en trekant og en $(m + 2)$ -kant. Vinkelsummen i $(m + 3)$ -kanten er da summen af vinkelsummen i trekanten og vinkelsummen i $(m + 2)$ -kanten, altså lig $180^\circ + m \cdot 180^\circ = (m + 1) \cdot 180^\circ$. Hermed er påstanden vist for $n = (m + 1)$.

Ifølge princippet om simpel induktion er sætningen dermed bevist for alle $n \in \mathbb{N}$. ■

Sætning 106 *For ethvert $n \in \mathbb{N}$ går 6 op i $(n^3 - n)$.*

Bevis. Vi beviser sætningen ved induktion efter n .

1. *Induktionsstarten:* Sætningen er sand for $n = 1$, da $(1^3 - 1) = 0$ og $6 \mid 0$.
2. *Induktionsskridtet:* Antag at $6 \mid (m^3 - m)$ for en bestemt værdi af m . Vi skal vise at $6 \mid ((m + 1)^3 - (m + 1))$. Nu gælder at

$$(m + 1)^3 - (m + 1) = m^3 + 3m^2 + 3m + 1 - m - 1 \quad (5.13)$$

$$= (m^3 - m) + 3m(m + 1). \quad (5.14)$$

Ifølge induktionsantagelsen går 6 op i det første led, og da et af tallene m og $m + 1$ er lige må $m(m + 1)$ indeholde en faktor 2, så 6 også går op i sidste led. Derfor må 6 gå op i summen. Vi har altså vist at $6 \mid (m^3 - m)$.

Ifølge princippet om simpel induktion er sætningen dermed sand for alle $n \in \mathbb{N}$. ■

Vi vil nu generalisere det fundamentale primtalslemma 26:

Sætning 107 *Det fundamentale primtalslemma:* Hvis p er et primtal og a_1, a_2, \dots, a_n er hele tal, så gælder

$$p \mid a_1 a_2 \cdots a_n \Rightarrow (p \mid a_1) \vee (p \mid a_2) \vee \dots \vee (p \mid a_n). \quad (5.15)$$

Bevis. Beviset føres ved induktion efter antal faktorer n .

1. *Induktionsstarten:* For $n = 1$ er sætningen triviell.
2. *Induktionsskridtet:* Antag at sætningen er sand for m faktorer, altså at hvis a_1, a_2, \dots, a_m er vilkårlige hele tal så gælder

$$p \mid a_1 a_2 \cdots a_m \Rightarrow (p \mid a_1) \vee (p \mid a_2) \vee \dots \vee (p \mid a_m). \quad (5.16)$$

Vi skal da vise at sætningen er sand for $m + 1$ faktorer. Antag altså at a_1, a_2, \dots, a_{m+1} alle er hele tal. Vi skal da vise at

$$p \mid a_1 a_2 \cdots a_{m+1} \Rightarrow (p \mid a_1) \vee (p \mid a_2) \vee \dots \vee (p \mid a_{m+1}). \quad (5.17)$$

Antag derfor at $p \mid a_1 a_2 \cdots a_{m+1}$ eller hvad der er det samme

$$p \mid (a_1 a_2 \cdots a_m) a_{m+1}. \quad (5.18)$$

Ifølge det fundamentale primtalslemma 26 ved vi så at $(p \mid (a_1 a_2 \cdots a_m)) \vee (p \mid a_{m+1})$. Ved nu at bruge induktionsantagelsen (5.16) konkluderes at $(p \mid a_1) \vee (p \mid a_2) \vee \dots \vee (p \mid a_{m+1})$ hvorfor sætningen er sand for $m + 1$ faktorer.

Ifølge princippet om simpel induktion er sætningen dermed sand for alle $n \in \mathbb{N}$. ■

Nu vil vi vise entydighedsdelen af aritmetikens hovedsætning 30:

Sætning 108 Hvis p_1, p_2, \dots, p_s og q_1, q_2, \dots, q_t alle er primtal og

$$p_1 p_2 \cdots p_s = q_1 q_2 \cdots q_t, \quad (5.19)$$

så er $s = t$, og efter en passende omordning af q 'erne kan man opnå at $p_i = q_i$ for alle $i = 1, 2, \dots, s$.

Bevis. Beviset føres ved induktion efter s .

1. *Induktionsstarten:* For $s = 1$ er venstresiden af 5.19 det ene primtal p_1 . Hvert af faktorerne q_i på højresiden er derfor en faktor i p_1 og da p_i kun har trivielle faktorer og $q_i > 1$ slutter vi at $t = 1$ og at $p_1 = q_1$.

2. *Induktionsskridtet*: Antag at sætningen er sand når antallet af primtal på venstresiden er $s - 1$. Vi skal da vise sætningen når der er s primtal på venstresiden. Antag derfor at p_1, p_2, \dots, p_s og q_1, q_2, \dots, q_t alle er primtal og at (5.19) gælder. Primtallet p_s går da op i højresiden af (5.19). I følge den generelle version af det fundamentale primtalslemma 107 vil p_s derfor gå op i et af tallene q_1, q_2, \dots, q_t , men da disse er primtal må det betyde at p_s er lig med et af disse primtal. Ved at omordne faktorerne på højresiden kan vi antage at $p_s = q_t$. Men så fås fra (5.19) at

$$p_1 p_2 \cdots p_{s-1} = q_1 q_2 \cdots q_{t-1}. \quad (5.20)$$

Men ifølge induktionsantagelsen betyder det at $s - 1 = t - 1$ og at efter omordning af q 'erne kan man opnå at $p_i = q_i$ for alle $i = 1, 2, \dots, s - 1$. Sammenholdt med at $p_s = q_t$ betyder det at $s = t$ og at $p_i = q_i$ for alle $i = 1, 2, \dots, s$. Altså har vi vist at sætningen er sand når antallet af primtal på venstresiden er s .

Ifølge princippet om simpel induktion er sætningen dermed sand for alle $s \in \mathbb{N}$ ■

Bemærkning 109 *I ovenstående bevis var det af notationshensyn bedre at formulere induktionsskridtet på formen: For ethvert $s \in \mathbb{N}$, $s > 1$, kan man af $p(s - 1)$ slutte $p(s)$.*

Induktionsskridtet kan også formuleres $p(m) \Rightarrow p(m + 1)$. Her er det værd at huske, at dette udsagn *ikke* betyder: ”da $p(m)$ er sand, er $p(m + 1)$ også sand” men derimod ”hvis $p(m)$ er sand, så er $p(m + 1)$ også sand”. Induktionsskridtet alene beviser altså ikke at $p(m + 1)$ er sand. Først når Induktionsstarten (altså sandheden af $p(1)$) er bevist, kan man successivt bruge induktionsskridtet til at slutte: Da $p(1)$ er sand er $p(2)$ sand. Da $p(2)$ er sand er $p(3)$ sand, osv.

Hvis $q(n)$ betegner prædikatet

$$q(n) : 1 + 3 + 5 + \cdots + (2n - 1) = n^2 + 7 \quad (5.21)$$

(sammenlign med (5.10)), så kan vi bevise $q(m) \Rightarrow q(m + 1)$, ganske som vi viste induktionsskridtet i beviset for Sætning 103. Men det viser intet om, hvorvidt $q(n)$ er sand for nogle eller alle $n \in \mathbb{N}$. Først hvis vi kunne vise, at $q(1)$ var sand, ville vi kunne slutte at q ville være sand for alle $n \in \mathbb{N}$. Men vi kan naturligvis ikke vise $q(1)$ (overvej), og faktisk er $q(n)$ falsk for alle $n \in \mathbb{N}$.

Moralen er at man skal huske at bevise induktionsstarten.

Man skal også være meget opmærksom på om induktionsskridtet virkelig gælder for *alle* $m \in \mathbb{N}$. Ellers kan man ”bevise” ”sætninger” som den følgende:

”**Sætning**”: Alle kaniner har samme farve.

”**Bevis**”: Det er klart, at der er et endeligt antal kaniner i verden. Sætningen er altså bevist, hvis vi for ethvert $n \in \mathbb{N}$ kan vise, at i en mængde af n kaniner, har alle kaninerne samme farve. Vi fører beviset herfor ved induktion efter n .

Induktionsstarten: I en mængde med kun 1 kanin, er det klart at alle kaniner har samme farve.

Induktionsskridtet: Antag nu at sætningen er sand for enhver mængde med m kaniner. Lad K være en mængde med $m+1$ kaniner. Tag en kanin k_1 væk fra K . Ifølge induktionsantagelsen har de resterende m kaniner samme farve (kald den F). Sæt nu k_1 tilbage, og borttag en anden kanin k_2 , som jo har farven F . Da har de resterende kaniner (igen ifølge induktionsantagelsen) alle samme farve, og da alle kaninerne på nær måske k_1 har farven F , må alle kaninerne have farven F . Derfor har alle kaninerne i K samme farve.

Ifølge princippet om simpel induktion har kaninerne i enhver endelig mængde af kaniner samme farve.

Øvelse 110 *Erfaring og sund fornuft fortæller os at der må være noget galt med ovenstående bevis. Find fejlen.*

5.2 Fuldstændig induktion

Nogle gange er det ikke nok at vide, at $p(m)$ er sand, når man skal vise at $p(m+1)$ er sand. Men det kan være, at man kan slutte $p(m+1)$, når man ved at $p(n)$ er sand for alle foregående naturlige tal, altså for $1, 2, 3, \dots, m$. Og hvis man kan vise at $p(1)$ er sand, kan man skridtvis slutte som følger: Da $p(1)$ er sand er $p(2)$ sand; da $p(1)$ og $p(2)$ er sande, er $p(3)$ sand; da $p(1)$, $p(2)$ og $p(3)$ er sande er $p(4)$ sand; osv. Dermed kan vi bevise at $p(n)$ er sand for alle $n \in \mathbb{N}$. Vi formulerer denne bevisstrategi som en sætning:

Sætning 111 (*Princippet om fuldstændig induktion*). *Lad $p(x)$ være et prædikat, hvor den frie variabel x kan løbe over de naturlige tal \mathbb{N} .*

Såfremt $p(x)$ har følgende 2 egenskaber:

1. $p(1)$ er sand,
 2. for hvert $m \in \mathbb{N}$ kan man af $p(1), p(2), \dots, p(m)$ slutte $p(m+1)$,
- da gælder $p(n)$ for alle $n \in \mathbb{N}$.*

Vi illustrerer brugen af fuldstændig induktion med eksistensdelen af aritmetikkens fundamentalsætning 30.

Sætning 112 *Ethvert naturligt tal $n > 1$ er et produkt af primtal.*

Bevis. Bemærk først, at når vi taler om ”et produkt af primtal”, så er det underforstået at dette produkt gerne må bestå af kun en faktor; med andre ord: Et primtal anses for i sig selv at være et ”produkt af primtal”.

Betragtes prædikatet $p(n)$ defineret ved:

$$n = 1 \vee (n \text{ er et produkt af primtal}), \quad (5.22)$$

hvor den frie variabel n tillades at løbe over de naturlige tal \mathbb{N} , så er vores opgave at vise, at $p(n)$ er sand for alle $n \in \mathbb{N}$.

Vi viser dette ved fuldstændig induktion efter n .

Induktionsstarten: Da $1 = 1$ er $p(1)$ sand.

Induktionsskridtet: Vi lader nu $m \in \mathbb{N}$ være vilkårlig, og antager at udsagnene $p(1), p(2), \dots, p(m)$ alle er sande. Vi skal da vise $p(m+1)$. Da $m+1 > 1$ skal vi vise, at $m+1$ er et produkt af primtal. Vi splitter beviset herfor op i to tilfælde:

1. $m+1$ er et primtal: I så fald er $m+1$ ifølge ovenstående konvention et produkt af primtal, og vi er færdige.
2. $m+1$ er ikke et primtal: Da $m+1 > 1$, må $m+1$ i så fald være sammensat (se Definition 11). Der findes altså $a, b \in \mathbb{N}$ så:

$$m+1 = a \cdot b, \quad (5.23)$$

og så $1 < a, b < m+1$. Da $a, b < m+1$, gælder $a, b \leq m$, så udsagnene $p(a)$ og $p(b)$ forekommer begge i listen $p(1), p(2), \dots, p(m)$. På grund af induktionsantagelsen ved vi altså at både $p(a)$ og $p(b)$ er sande. Idet $a > 1$ og $b > 1$, betyder det, at såvel a og b er et produkt af primtal. Det samme gælder da om $m+1 = a \cdot b$.

Altså er $p(m+1)$ sand.

Sætningen følger nu fra princippet om fuldstændig induktion. ■

5.3 Induktionsaksiomet

Vi har præsenteret induktionsprincipperne som oplagte følger af sund fornuft. Formelt er de følger af aksiomerne for de naturlige tal. Disse kan formuleres som følger:

Definition 113 *Peano's aksiomssystem for de naturlige tal*¹

De naturlige tal er en mængde \mathbb{N} udstyret med en efterfølgerfunktion $S : \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{N}$, hvorom det gælder:

1. $1 \in \mathbb{N}$.
2. For ethvert $n \in \mathbb{N} : 1 \neq S(n)$.
3. For ethvert $m, n \in \mathbb{N} : m \neq n \Rightarrow S(m) \neq S(n)$.
4. **Induktionsaksiomet:** Hvis det om en delmængde $A \subseteq \mathbb{N}$ gælder, at $1 \in A$ og $m \in A \Rightarrow S(m) \in A$, så gælder, at $A = \mathbb{N}$.

Fra dette aksiomssystem kan man opbygge hele aritmetikken for naturlige tal. Det vil vi dog ikke gøre i denne bog. Vi vil nøjes med at bevise, at principperne om simpel og fuldstændig induktion er konsekvenser af aksiomerne, specielt induktionsaksiomet.

¹Opkaldt efter den Italienske matematiker Giuseppe Peano (1858-1932)

Vi bemærker at operationen addition (+) indføres på en måde så at $S(n) = n + 1$ for alle $n \in \mathbb{N}$.

Intuitivt siger de første tre aksiomer, at man kan starte med 1 og successivt danne nye naturlige tal ved at tage efterfølgeren (altså lægge en til). Induktionsaksiomet siger, at alle naturlige tal kan nås på denne måde. Hvor de første aksiomer kan opfattes som generatorer af naturlige tal, er induktionsaksiomet et aksiom, der sikrer, at der ikke er flere naturlige tal, end de tal som genereres ved hjælp af de første tre aksiomer.

Intuitivt er det klart, at det netop er induktionsaksiomet, som får induktionsbeviser til at virke. Når vi ved at $p(1)$ og $p(n) \Rightarrow p(n + 1)$, kan vi jo successivt slutte at p er sand for alle de successive efterfølgere af 1, og induktionsaksiomet siger at der ikke er andre naturlige tal end disse.

Lad os formalisere denne idé:

Bevis. (Sætning 104 om Simpel induktion): Lad $p(n)$ være et prædikat, hvor den frie variabel kan løbe over de naturlige tal. Antag endvidere at $p(1)$ er sand og at $p(m) \Rightarrow p(m + 1)$. Vi skal da vise at $p(n)$ er sand for alle $n \in \mathbb{N}$.

Betragt sandhedsmængden for p altså

$$A = \{n \in \mathbb{N} \mid p(n) \text{ er sand}\}. \quad (5.24)$$

Da $p(1)$ er sand gælder, at $1 \in A$.

Da $p(m) \Rightarrow p(m + 1)$, gælder det at $m \in A \Rightarrow p(m) \in A$.

Mængden A opfylder altså forudsætningerne i induktionsaksiomet, hvorfor vi af aksiomet kan slutte at $A = \mathbb{N}$. Men det betyder at $p(n)$ er sand for alle $n \in \mathbb{N}$.

Dermed har vi vist princippet om simpel induktion. ■

For at se at induktionsaksiomet er nødvendigt for at kunne bruge princippet om simpel induktion, kan vi betragte følgende eksempel:

Eksempel 114 *Lad*

$$A = \left\{x \in \mathbb{R} \mid x = 1 - \frac{1}{n} \text{ for et } n \in \mathbb{N}\right\} \quad (5.25)$$

og

$$B = \left\{x \in \mathbb{R} \mid x = 2 - \frac{1}{n} \text{ for et } n \in \mathbb{N}\right\} \quad (5.26)$$

og definer $C = A \cup B$. Definer efterfølgerfunktionen $S : C \rightarrow C$ ved

$$S\left(1 - \frac{1}{n}\right) = 1 - \frac{1}{n+1}, \quad (5.27)$$

$$S\left(2 - \frac{1}{n}\right) = 2 - \frac{1}{n+1} \quad (5.28)$$

for alle $n \in \mathbb{N}$. Da opfylder C med denne efterfølgerfunktion de tre første aksiomer i Peanos aksiomssystem men ikke induktionsaksiomet. Der gælder jo at $A \subseteq C$ og $0 \in A$ og $x \in A \Rightarrow S(x) \in A$, men $A \neq C$.

Hvis $p(x)$ er et prædikat, hvor den frie variabel kan løbe over C og vi ved at $p(1 - \frac{1}{1})$ er sand, og at $p(x) \Rightarrow p(S(x))$ så er det intuitivt klart at $p(x)$ er sand for alle $x \in A$, men det er også klart, at man ikke kan slutte at $p(x)$ er sand for $x \in B$. Vi kan jo ikke ved successivt at tage efterfølgeren, nå fra $1 - \frac{1}{1}$ til et element i B .

Eksemplet kan gives en anden ikklædning:

Betragt mængden $\mathbb{N} = \{1, 2, 3, \dots, n, \dots\}$ og mængden $\mathbb{N}' = \{1', 2', 3', \dots, n', \dots\}$ og sæt dem efter hinanden: $\mathbb{N} \cup \mathbb{N}' = \{1, 2, 3, \dots, n, \dots, 1', 2', 3', \dots, n', \dots\}$. Lad efterfølgerfunktionen være defineret på $\mathbb{N} \cup \mathbb{N}'$ ligesom den er på hver del for sig. Da opfylder $\mathbb{N} \cup \mathbb{N}'$ Peanos tre første aksiomer men ikke induktionsaksiomet.

Vi vil dernæst bevise princippet om fuldstændig induktion ud fra princippet om simpel induktion:

Bevis. (Sætning 111 om Fuldstændig induktion): Lad $p(n)$ være et prædikat, hvor den frie variabel kan løbe over de naturlige tal. Antag endvidere at $p(1)$ er sand og at $p(1) \wedge p(2) \wedge \dots \wedge p(m) \Rightarrow p(m+1)$. Vi skal da vise at $p(n)$ er sand for alle $n \in \mathbb{N}$.

Betragt hertil følgende prædikat i den frie variabel n :

$$q(n) : (\forall k \in \mathbb{N} : k \leq n \Rightarrow p(k)). \quad (5.29)$$

Den frie variabel n kan her antage værdier i \mathbb{N} .²

Vi påstår nu, at vi kan vise $q(n)$ for alle $n \in \mathbb{N}$ via simpel induktion. Er dette gjort, følger $p(n)$ for alle $n \in \mathbb{N}$: For hvis vi har $q(n)$ for et $n \in \mathbb{N}$, er implikationen $k \leq n \Rightarrow p(k)$ sand for ethvert $k \in \mathbb{N}$. Idet $n \leq n$ kan vi derfor slutte $p(n)$.

Induktionsstarten: $q(1)$ er udsagnet: $\forall k \in \mathbb{N} : k \leq 1 \Rightarrow p(k)$. Dette udsagn er sandt, thi det eneste naturlige tal med $k \leq 1$ er tallet 1, og vi har antaget at $p(1)$ er sand.

Induktionsskridtet: Antag nu at $q(m)$ er sand for et $m \in \mathbb{N}$. Da udsagnet $k \leq m$ er sandt for $k = 1, 2, \dots, m$, følger derfor $p(k)$ for $k = 1, 2, \dots, m$. På grund af vores antagelse om $p(x)$, kan vi heraf slutte $p(m+1)$. Men da er implikationen

$$k \leq m+1 \Rightarrow p(k) \quad (5.30)$$

sand, d.v.s. vi har sluttet $q(m+1)$.

Fra princippet om simpel induktion kan vi nu slutte at $q(n)$ er sand for alle $n \in \mathbb{N}$. ■

Man kan omvendt vise, at princippet om simpel induktion følger af princippet om fuldstændig induktion. Beviset overlades til læseren. De to principper er altså ækvivalente.

Bemærkning 115 Vær opmærksom på, at det ikke er alle sætninger om naturlige tal, som mest hensigtsmæssigt bevises ved et induktionsbevis. Mange sætninger

²Vi kan også skrive $q(n)$ som $p(1) \wedge p(2) \wedge \dots \wedge p(n)$.

bevises som sædvanlige universelle sætninger, jvf. beviset i starten af dette afsnit for at $(n + 1)^2 = n^2 + 2n + 1$. Det kan kun betale sig at bruge et induktionsbevis, hvis beviset for $p(m + 1)$ simplificeres ved at antage, at $p(m)$ (eller $p(1) \wedge p(2) \wedge \dots \wedge p(m)$) er sand. Hvis du opdager, at du slet ikke har brugt induktionsantagelsen i beviset for $p(m + 1)$, så har du jo et universelt bevis for $p(m + 1)$.

Bemærkning 116 *I filosofisk og dagligdags tale betyder induktion noget andet end i matematik. Induktion i filosofisk forstand betyder en slutning fra det specielle til det generelle, som når man ud fra enkeltobservationer slutter sig til en generel lovmæssighed. For eksempel har jeg observeret, at solen står op hver dag i mit liv, og jeg slutter derfra den generelle lovmæssighed, at solen står op hver dag. Ligeså har man observeret at de kendte planeter bevæger sig om solen i ellipser, og slutter derfra, at alle planeter (også de eventuelt uopdagede) vil bevæge sig om solen i ellipser. Disse slutninger er induktive. I modsætning hertil står deduktioner, som er slutninger fra det generelle til det specielle. For eksempel, når man fra gravitationsloven udleder, at planeter bevæger sig i ellipser, er der tale om en deduktion.*

Naturvidenskaber benytter induktion, hvorimod matematik kun bruger deduktive slutninger. Selv matematisk induktion er en type deduktion, i ordets filosofiske betydning.

5.4 Rekursion

Hvis $a \in \mathbb{R}$, defineres a^n for ethvert $n \in \mathbb{N}$ ved følgende to regler:

1. $a^1 = a$,
2. $\forall n \in \mathbb{N} : a^{n+1} = a \cdot a^n$.

Ideen i definitionen er at vi starter med at definere a^1 og derfra successivt (rekursivt) bestemmer a^2 , a^3 , osv. ud fra den foregående værdi, ved hjælp af den anden regel. Man kalder en sådan definition for en rekursiv definition.

Ved første øjekast kan det synes ret oplagt, at man på denne måde kan definere a^n for alle $n \in \mathbb{N}$. Men ligesom i tilfældet med induktionsprincippet bør man bevise, at vi har formuleret en holdbar definition. Det bygger faktisk på følgende sætning af Dedekind (1888):

Sætning 117 Rekursionsætningen: *Lad der være givet en mængde A , et element $a \in A$, og en afbildning $f : A \rightarrow A$.*

Da findes der netop en afbildning $\phi : \mathbb{N} \rightarrow A$ med følgende egenskaber:

1. $\phi(1) = a$,
2. $\forall n \in \mathbb{N} : \phi(n + 1) = f(\phi(n))$.

Det intuitive indhold i sætningen er at vi successivt definerer

$$\phi(1) := a \quad (5.31)$$

$$\phi(2) := f(\phi(1)) = f(a) \quad (5.32)$$

$$\phi(3) := f(\phi(2)) = f(f(a)) \quad (5.33)$$

$$\text{osv.} \quad (5.34)$$

Vi skal ikke gennemgå det subtile formelle bevis for denne sætning, blot nævne at det bygger på induktionsaksiomet.

Lad os se, hvordan rekursionssætningen kan begrunde den ovennævnte definition af a^n :

Lad $A = \mathbb{R}$ og $a \in \mathbb{R}$ vilkårlig, og $f(x) := a \cdot x$. Rekursionssætningen siger da at der findes netop en afbildning $\phi : \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{R}$, så

1. $\phi(1) = a$,
2. $\forall n \in \mathbb{N} : \phi(n+1) = a \cdot \phi(n)$.

Man definerer da $a^n = \phi(n)$.

Ofte vil man i en rekursiv definition af en funktion benytte andre end den umiddelbare forgænger ved definitionen af $\phi(n+1)$. Man kan formulere og bevise en generalisation af rekursionssætningen, der siger at dette er tilladt og entydigt bestemt. Vi vil dog ikke formulere denne generalisering, da den er af noget teknisk natur.

Definition 101 af Fibonaccitallene er et eksempel på en sådan mere generel rekursiv definition.

Rekursive definitioner forekommer gang på gang i matematikken, specielt i kombinatorik og talteori.

5.5 Opgaver

1. Brug et induktionsbevis til at bevise, at for ethvert $n \in \mathbb{N}$ gælder:

$$1 + 2 + 3 + \cdots + n = \frac{n(n+1)}{2}. \quad (5.35)$$

2. Brug fuldstændig induktion til at bevise, at ethvert naturligt tal er en sum af forskellige potenser af to. (Overvej, hvorfor argumentet fejler, hvis du prøver at vise at ethvert naturligt tal kan skrives som en sum af forskellige potenser af tre).

3. Giv et induktionsbevis for at 4 går op i $5^n - 1$ for alle $n \in \mathbb{N}$.

4. Gæt en formel for

$$a_n = \frac{1}{1 \cdot 2} + \frac{1}{2 \cdot 3} + \frac{1}{3 \cdot 4} + \cdots + \frac{1}{n(n+1)}, \quad (5.36)$$

og bevis din formodning.

5. Bevis at følgende formler er korrekte for alle $n \in \mathbb{N}$:

$$2 + 5 + 8 + \dots + (3n - 1) = \frac{n(3n + 1)}{2} \quad (5.37)$$

$$1 + 5 + 9 + \dots + (4n - 3) = n(2n - 1) \quad (5.38)$$

$$1^3 + 2^3 + 3^3 + \dots + n^3 = \left(\frac{n(n + 1)}{2}\right)^2. \quad (5.39)$$

6. Lad $f(x) = \ln x$. Udregn de første afledede af f , og opstil en formodning om en formel for $\frac{d^n f}{dx^n}$. Bevis din formodning ved induktion.

7. Bevis, at enhver ikke tom delmængde af de naturlige tal har et mindste element (velordningsprincippet). Vink: Antag at $A \subseteq \mathbb{N}$ og at A ikke har et mindste element. Brug da induktionsaksiomet på $\complement A$ til at vise, at A er tom.

8. Lad $x \neq 1$ være et reelt tal. Definer rekursivt betydningen af

$$1 + x + x^2 + \dots + x^n, \quad (5.40)$$

og bevis ved induktion at

$$1 + x + x^2 + \dots + x^n = \frac{x^{n+1} - 1}{x - 1}. \quad (5.41)$$

9. Lad $k \in \mathbb{N}$ og lad $A \subseteq \mathbb{N}$, og antag at det gælder at

(a) $k \in A$

(b) $m \in A \Rightarrow (m + 1) \in A$.

Vis at $\{n \in \mathbb{N} \mid k \leq n\} \subseteq A$.

10. Formuler en sætning, svarende til princippet om simpel induktion, men hvor induktionen ikke starter ved 1, men ved et vilkårligt $k \in \mathbb{N}$. Brug resultatet i opgave 9 til at bevise din sætning.

11. Betragt polynomier

$$f(x) = a_n x^n + \dots + a_1 x + a_0 \quad (5.42)$$

med rationale koefficienter a_0, \dots, a_n . Hvis $a_n \neq 0$, så kaldes n for f 's grad og betegnes med $\deg f$. Således er $\deg f$ kun defineret, hvis $f \neq 0$.

Et polynomium f af grad ≥ 1 kaldes reducibelt, hvis der findes en spaltning $f = g \cdot h$, hvor g, h er polynomier med grader strengt mindre end $\deg f$. Er f ikke reducibel, kaldes f irreducibel.

Vis ved fuldstændig induktion, at ethvert polynomium er et produkt af irreducible polynomier

Kapitel 6

Mængdelære

6.1 Hvad er en mængde?

En mængde er det mest basale begreb i matematikken. Man definerer alle andre matematiske begreber inden for mængdelæren. Men hvordan definerer man da mængder? Man definerer dem ud fra en række aksiomer. Det foretrukne aksiomssystem kaldes Zermelo-Fraenkels aksiomssystem eller ZFC hvor C står for det omdiskuterede udvalgsaksiom (axiom of Choice). I dette kursus vil vi nøjes med en mere naiv tilgang til mængder, idet vi betragter dem som samlinger af ting, hvor "ting" skal tages i vid betydning. Tingene, som udgør mængden kaldes dens *elementer*.

Man angiver ofte mængder med store bogstaver og elementerne med små bogstaver. Man kan angive en mængde ved at opskrive en liste af dens elementer i en tuborg-parentes. For eksempel betyder $M = \{1, 2, 7\}$ mængden bestående af de tre tal 1, 2 og 7. Elementernes rækkefølge er ligegyldig. Altså $\{1, 2, 7\} = \{2, 7, 1\}$. Mængder kan have andre mængder som elementer. For eksempel har mængden $\{4, \{2, 3\}\}$ to elementer nemlig 4 og $\{2, 3\}$, medens tallene 2 og 3 *ikke* er element i mængden $\{4, \{2, 3\}\}$. At x er element i M skrives $x \in M$ og siges ofte: " x ligger i M ". Altså har vi $4 \in \{4, \{2, 3\}\}$, og $\{2, 3\} \in \{4, \{2, 3\}\}$, hvorimod $2 \notin \{4, \{2, 3\}\}$. Her betyder \notin naturligvis "ikke element i" altså: $x \notin M \Leftrightarrow \neg(x \in M)$.

En mængde er entydigt karakteriseret ved sine elementer. Det betyder at to mængder er ens, hvis de har samme elementer: Eller skrevet formelt:

Definition 118 *Lad A og B være mængder. Da er $A = B$ hvis*

$$x \in A \Leftrightarrow x \in B. \tag{6.1}$$

Mængder kan godt have ét element f.eks. $\{1\}$. Det er dog vigtigt at sondre mellem tallet 1 og mængden $\{1\}$, som har det ene element 1. Ja, man tillader endog at en mængde slet ingen elementer har. Eksistensen af en sådan mængde er et aksiom. Vi vil nu bevise entydigheden:

Sætning 119 *Der er præcist én mængde uden nogen elementer.*

Bevis. Lad A og B være to mængder uden elementer. Vi skal da vise at $A = B$. Ifølge Definition 118 skal vi altså vise at

$$x \in A \Leftrightarrow x \in B. \quad (6.2)$$

Men dette udsagn er sandt, da både $x \in A$ og $x \in B$ er falsk for alle x (jvf. Definition 120). ■

Bemærk at dette bevis følger den strategi for entydighedsbeviser, som blev beskrevet i forbindelse med formel (3.38).

Definition 120 *Den entydige mængde uden elementer kaldes den **tomme mængde** og betegnes med \emptyset .*

Bemærkning 121 *Der er forskel på \emptyset og $\{\emptyset\}$. Mængden \emptyset er den tomme mængde, og har ingen elementer. Mængden $\{\emptyset\}$ er derimod mængden af den tomme mængde. Den har ét element, nemlig \emptyset .*

Øvelse 122 *Hvilke elementer har mængderne: $\{\emptyset, \{\emptyset\}\}$ og $\{\emptyset, \{\emptyset\}, \{\emptyset, \{\emptyset\}\}$?*

Når man opgiver en mængde ved at angive alle dens elementer i en tuborgparamantes, siger man at mængden er givet på elementform. Denne form kan strengt taget kun bruges til at angive endelige mængder, og i praksis kun mængder med få elementer; men man bruger den også nogle gange til at betegne mængder med uendeligt mange elementer. For eksempel kan man skrive mængden af lige tal på formen $\{2, 4, 6, \dots\}$, medens $\{2, 4, 6, \dots, 100\}$ betegner de lige tal mindre eller lig 100. Det er klart at denne måde at betegne mængder kun kan bruges, når der ikke kan opstå tvivl om hvad "...” står for.

Notation 123 *Følgende notation bruges om forskellige talmængder:*

\mathbb{N} betegner mængden af de naturlige tal altså mængden $\{1, 2, 3, \dots\}$.

\mathbb{Z} betegner mængden af de hele tal altså mængden $\{\dots, -3, -2, -1, 0, 1, 2, 3, \dots\}$.

\mathbb{Q} betegner mængden af rationale tal altså mængden af brøker $\frac{a}{b}$ hvor $a, b \in \mathbb{Z}$ og $b \neq 0$.

\mathbb{R} betegner mængden af reelle tal.

\mathbb{C} betegner mængden af komplekse tal

$\mathbb{Z}_+, \mathbb{Q}_+, \mathbb{R}_+$ betegner henholdsvis de positive hele tal, de positive rationale tal og de positive reelle tal.

$\mathbb{Z}_-, \mathbb{Q}_-, \mathbb{R}_-$ betegner henholdsvis de negative hele tal, de negative rationale tal og de negative reelle tal

Sandhedsmængder. Hvis $p(x)$ er et prædikat om elementerne i en mængde M , kan man betragte mængden bestående af de af M 's elementer, som gør prædikatet sandt. Denne mængde kaldes p 's sandhedsmængde og betegnes symbolsk ved

$$\{x \in M \mid p(x)\}. \quad (6.3)$$

Man siger "mængden af de x i M for hvilke $p(x)$ ".

Eksempel 124 $\mathbb{Z}_+ = \{x \in \mathbb{Z} \mid x > 0\}$

Eksempel 125 $\mathbb{Q} = \{x \in \mathbb{R} \mid \exists a, b \in \mathbb{Z} : (b \neq 0) \wedge (x = \frac{a}{b})\} = \{\frac{a}{b} \mid (a, b \in \mathbb{Z}) \wedge (b \neq 0)\}$

Hvis det er helt klart hvilken grundmængde den frie variabel x tænkes at løbe over, tillader man sig at skrive $\{x \mid p(x)\}$. Men man skal være forsigtig med denne skrivemåde. Mængdelærens aksiomer tillader ikke, at man danner mængden af al ting, som opfylder et bestemt prædikat. Vi skal senere se hvorfor.

Notation 126 Intervaller. Man bruger følgende skrivemåde for intervaller af reelle tal (her er $a, b \in \mathbb{R}$):

$[a, b] = \{x \in \mathbb{R} \mid a \leq x \leq b\}$ kaldes det lukkede interval fra a til b .

$]a, b[= \{x \in \mathbb{R} \mid a < x < b\}$ kaldes det åbne interval fra a til b .

$[a, b[= \{x \in \mathbb{R} \mid a \leq x < b\}$ og $]a, b] = \{x \in \mathbb{R} \mid a < x \leq b\}$ kaldes halvåbne intervaller.

$[a, \infty[= \{x \in \mathbb{R} \mid a \leq x\}$ og $]-\infty, a] = \{x \in \mathbb{R} \mid x \leq a\}$ kaldes lukkede.

$]a, \infty[= \{x \in \mathbb{R} \mid a < x\}$ og $]-\infty, a[= \{x \in \mathbb{R} \mid x < a\}$ kaldes åbne.

I engelsksproget litteratur er det mest almindeligt at betegne åbne intervaller med runde parenteser. F.eks. betegner (a, b) det åbne interval, som vi ovenfor har betegnet ved $]a, b[$.

6.2 Delmængder

Definition 127 En mængde A kaldes en **delmængde** af en mængde B (eller at A er indeholdt i B), hvis alle elementerne i A også ligger i B . I så fald siger man også at A er indeholdt i B , eller at B indeholder A . Man skriver da $A \subseteq B$ eller $B \supseteq A$.

Med andre ord $A \subseteq B$, hvis

$$x \in A \Rightarrow x \in B. \quad (6.4)$$

Bevisstrategi. Når man skal vise at $A \subseteq B$, skal man altså vise at et vilkårligt element i A ligger i B . Beviset begynder derfor med ordene: "Lad $x \in A$ " og fortsætter med at vise, at vi ud fra $x \in A$ kan slutte at $x \in B$. Antag nu at mængderne er givet som sandhedsmængder for to prædikater: $A = \{x \in M \mid p(x)\}$ og $B = \{x \in M \mid q(x)\}$. Beviset for $A \subseteq B$ vil da forløbe således: "Lad $x \in A$. Så vil $p(x)$ være opfyldt" så argumenteres for at $p(x) \Rightarrow q(x)$ hvorefter der sluttes: "Altså er $q(x)$ sand hvorfor $x \in B$ ".

Eksempel 128 Vis, at $\{x \in \mathbb{R} \mid x^2 < 2\} \subseteq \{x \in \mathbb{R} \mid x < 5\}$.

Bevis. Antag at $x \in \{x \in \mathbb{R} \mid x^2 < 2\}$, altså at $x^2 < 2$. Da gælder, at $x^2 < 4$, hvorfor $-2 < x < 2$. Heraf sluttes, at $x < 5$, altså at $x \in \{x \in \mathbb{R} \mid x < 5\}$. ■

Vi kan præcisere ovenstående bevisstrategi til en sætning:

Sætning 129 Udsagnet $p(x) \Rightarrow q(x)$ er ensbetydende med udsagnet $\{x \in M \mid p(x)\} \subseteq \{x \in M \mid q(x)\}$

Bevis. .

$$\{x \in M \mid p(x)\} \subseteq \{x \in M \mid q(x)\} \quad (6.5)$$

$$\Updownarrow \quad (6.6)$$

$$x \in \{x \in M \mid p(x)\} \Rightarrow x \in \{x \in M \mid q(x)\} \quad (6.7)$$

$$\Updownarrow \quad (6.8)$$

$$p(x) \Rightarrow q(x) \quad (6.9)$$

■

Sætning 130 Den tomme mængde er en delmængde af enhver mængde. Altså hvis A er en mængde gælder

$$\emptyset \subseteq A \quad (6.10)$$

Bevis. Vi skal vise at

$$x \in \emptyset \Rightarrow x \in A. \quad (6.11)$$

Men udsagnet $x \in \emptyset$ er falsk for alle x , hvorfor udsagnet $x \in \emptyset \Rightarrow x \in A$ er sandt (se bemærkning definition 41 og bemærkning 57). ■

Bemærk at når $A \subseteq B$ kan A og B godt være ens. Hvis vi vil udelukke det, skriver vi $A \subset B$:

Definition 131 A kaldes en *ægte delmængde* af B hvis $A \subseteq B$ og $A \neq B$. Vi skriver da $A \subset B$.

Sætning 132 Lad A og B være mængder. Da er $A = B$ hvis og kun hvis $(A \subseteq B) \wedge (B \subseteq A)$.

Bevis. Ifølge Definition 118 og 127 og Eksempel 45 gælder følgende biimplikationer:

$$A = B \quad (6.12)$$

$$\Updownarrow \quad (6.13)$$

$$x \in A \Leftrightarrow x \in B \quad (6.14)$$

$$\Updownarrow \quad (6.15)$$

$$(x \in A \Rightarrow x \in B) \wedge (x \in A \Leftarrow x \in B) \quad (6.16)$$

$$\Updownarrow \quad (6.17)$$

$$(A \subseteq B) \wedge (B \subseteq A) \quad (6.18)$$

■

Bevisstrategi. Når man skal vise at to mængder A og B er lig med hinanden beviser man ofte først $A \subseteq B$ og dernæst $B \subseteq A$.

Sætning 133 *Mængden af punkter i planen, som ligger lige langt fra to givne punkter A og B , er midtnormalen til linjestykket AB .¹*

Bevis. Vi viser først at mængden af punkter i planen, som ligger lige langt fra A og B , er indeholdt i midtnormalen. Lad derfor C være et punkt, som ligger lige langt fra A og B . Tegn trekant ABC . Halver linjestykket AB i D og tegn CD . Nu er siderne i $\triangle CAD$ og $\triangle CBD$ parvist lige store, hvorfor de to trekanter er kongruente (Euklid I.8). Men så er $\angle CDA = \angle CDB$, hvorfor de ifølge definitionen på en ret vinkel (Euklid Def. 10) må være rette. Men det betyder at linjen CD er midtnormalen til AB . Altså ligger C på denne midtnormal.

Dernæst viser vi omvendt, at ethvert punkt på AB 's midtnormal ligger lige langt fra A og B . Antag altså at C ligger på AB 's midtnormal, som skærer AB i midtpunktet, som vi kalder D . Tegn trekant ABC . Ifølge Euklid I.4 er $\triangle CDA$ kongruent med $\triangle CDB$, thi $\angle CDA = \angle CDB$, og de to hosliggende sider er også parvist lige store. Men så er $CA = CB$, så C ligger lige langt fra A og B . ■

Bemærkning 134 *I geometri kaldes mængden af punkter, som opfylder en bestemt egenskab, for "det geometriske sted for de punkter, der opfylder egenskaben". Vi har altså bevist at det geometriske sted for de punkter i planen, som ligger lige langt fra to punkter, er midtnormalen til linjestykket mellem punkterne.*

Sætning 135 *Lad A, B og C være mængder. Hvis $A \subseteq B$ og $B \subseteq C$, så gælder $A \subseteq C$.*

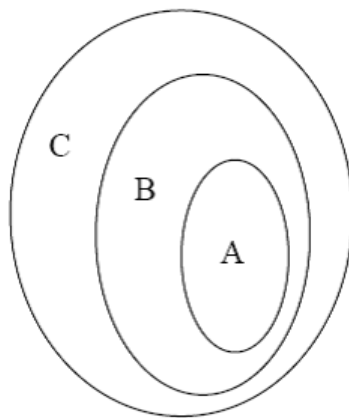
Bevis. Antag at $A \subseteq B$ og $B \subseteq C$. Vi skal vise, at $A \subseteq C$, altså at $x \in A \Rightarrow x \in C$. Lad derfor $x \in A$. Vi skal da vise at $x \in C$.

Da $A \subseteq B$, kan vi af $x \in A$ slutte, at $x \in B$, og da $B \subseteq C$, slutter vi videre at $x \in C$. ■

Notation 136 *Hvis $A \subseteq B$ og $B \subseteq C$ tillader man sig derfor at skrive $A \subseteq B \subseteq C$. På lignende måde kan man skrive $A \subset B \subseteq C$, $A \subseteq B \subset C$ og $A \subset B \subset C$. Betydningen heraf er klar. Derimod skriver man ikke strenge hvor inklusionstegnene vender hver sin vej (f.eks. $A \supseteq B \subseteq C$).*

Venn-diagrammer. Man kan illustrere mængder i et såkaldt Venn-diagram. Figur 6.1 illustrerer situationen $A \subseteq B \subseteq C$. Punkterne inden for bollerne forestiller elementerne i mængden. Sætning 135 kan nærmest aflæses ud af figuren. En sådan figurinspektion kan dog formelt ikke gøre det ud for et bevis, men den kan give gode ideer til hvilke formodninger, man skal opstille. Venn-diagrammer giver også en god intuition om situationen, så det anbefales, at du så vidt muligt laver diagrammer, der illustrerer de følgende sætninger om mængder.

¹Midtnormalen til et linjestykke er en ret linje, som står vinkelret på midten af linjestykket.

Figur 6.1: Venn-diagram, som illustrerer: $A \subseteq B \subseteq C$

6.3 Fællesmængde og foreningsmængde

Definition 137 Lad A og B være to mængder. Mængden af de elementer, som ligger i både A og B kaldes for **fællesmængden** for A og B . Den betegnes $A \cap B$. Med andre ord

$$A \cap B = \{x \mid (x \in A) \wedge (x \in B)\} \quad (6.19)$$

eller

$$x \in A \cap B \Leftrightarrow (x \in A) \wedge (x \in B) \quad (6.20)$$

Bevisstrategi: Når man skal vise at et element ligger i fællesmængden for to mængder skal man altså vise at det ligger i begge de to mængder.

Eksempel 138 $\{a, b, c, d, e, f\} \cap \{d, e, f, g, h, i\} = \{d, e, f\}$.

Eksempel 139 $\mathbb{Z} \cap \mathbb{R}_+ = \mathbb{Z}_+$.

Eksempel 140 Lad AB være et linjestykke med midtpunkt D , og lad DC betegne dens midtnormal. Da er $AB \cap DC = D$

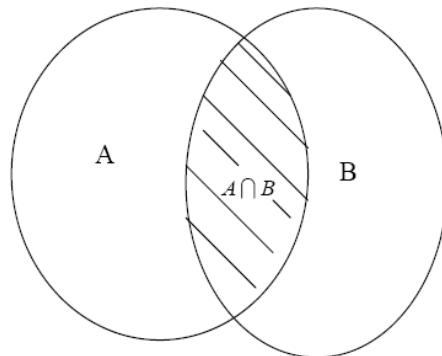
På Venn-diagrammet i Figur 6.2 er fællesmængden for A og B skraveret

Sætning 141 Lad A, B og C være mængder. Da gælder

$$A \cap B = B \cap A \quad (6.21)$$

og

$$(A \cap B) \cap C = A \cap (B \cap C). \quad (6.22)$$

Figur 6.2: Fællesmængden $A \cap B$

Bevis. Følger af de tilsvarende logiske regler for ” \wedge ” ■

På grund af (6.22) giver det ikke anledning til misforståelser at skrive $A \cap B \cap C$ og tilsvarende for flere mængder.

Sætning 142 Lad A og B være mængder. Da gælder:

$$A \cap A = A, \quad A \cap B \subseteq A, \quad \text{og} \quad A \cap \emptyset = \emptyset \quad (6.23)$$

Definition 143 Lad A og B være mængder. Hvis $A \cap B = \emptyset$, siges A og B at være *disjunkte*.

Definition 144 Lad A og B være to mængder. Mængden af elementer, som ligger i enten A eller B kaldes **foreningsmængden** af (eller for) A og B . Den betegnes med $A \cup B$. Med andre ord

$$A \cup B = \{x \mid (x \in A) \vee (x \in B)\} \quad (6.24)$$

eller

$$x \in A \cup B \Leftrightarrow (x \in A) \vee (x \in B) \quad (6.25)$$

Bevisstrategi: Når man skal vise at et element ligger i foreningsmængden af to mængder skal man altså vise at det ligger i mindst en af de to mængder.

Eksempel 145 $\{a, b, c, d, e, f\} \cup \{d, e, f, g, h, i\} = \{a, b, c, d, e, f, g, h, i\}$.

Eksempel 146 $(\mathbb{Z}_+ \cup \mathbb{Z}_-) \cup \{0\} = \mathbb{Z}$

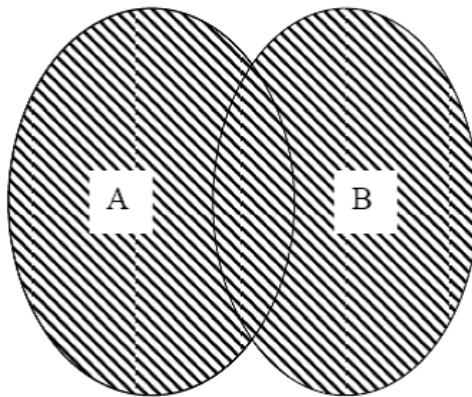
På Venn-diagrammet i Figur 6.3 repræsenterer hele det skraverede område foreningsmængden af A og B .

Sætning 147 Lad A, B og C være mængder. Da gælder

$$A \cup B = B \cup A \quad (6.26)$$

og

$$(A \cup B) \cup C = A \cup (B \cup C). \quad (6.27)$$

Figur 6.3: Foreningsmængden $A \cup B$

Bevis. Følger af de tilsvarende logiske regler for ” \vee ”. ■

På grund af (6.27) giver det ikke anledning til misforståelser at skrive $A \cup B \cup C$ og tilsvarende for flere mængder.

Sætning 148 *Lad A og B være mængder. Da gælder:*

$$A \cup A = A, \quad A \cup B \supseteq A, \quad \text{og} \quad A \cup \emptyset = A \quad (6.28)$$

Man kan endog danne foreningsmængde og fællesmængde af en hel (eventuelt uendelig) familie af mængder.

6.3.1 Familier af mængder.

Eksempel 149 *Betragt intervallerne $I_1 = [0, 1]$, $I_2 = [0, \frac{1}{2}]$, $I_3 = [0, \frac{1}{3}]$, ..., $I_n = [0, \frac{1}{n}]$, De udgør en familie af delmængder af \mathbb{R} . De er indexeret ved de naturlige tal, i den forstand, at der til hvert naturligt tal svarer netop et af intervallerne (til n svarer I_n).*

Eksempel 150 *Betragt enhedscirklerne i planen med centrum i et punkt på x -aksen. Lad C_t betegne den enhedscirkel, hvis centrum har koordinaterne $(t, 0)$. Da udgør alle C_t ’erne en familie af cirkler indexeret ved det reelle index t .*

Definition 151 *Mere generelt, hvis Λ er en mængde (af indices), og der til ethvert index $\alpha \in \Lambda$ svarer en mængde A_α , da siger vi at A_α ’erne udgør en familie af mængder, der er indexeret ved Λ . Familien betegnes ved $\{A_\alpha\}_{\alpha \in \Lambda}$.*

Definition 152 *Lad $\{A_\alpha\}_{\alpha \in \Lambda}$ være en familie af mængder. Fællesmængden for alle familiens mængder (”fællesmængden for A_α ’erne for α i Λ ”) betegnes*

med $\bigcap_{\alpha \in \Lambda} A_\alpha$ og defineres formelt ved:

$$\bigcap_{\alpha \in \Lambda} A_\alpha = \{x \mid \forall \alpha \in \Lambda : x \in A_\alpha\}. \quad (6.29)$$

Med andre ord $x \in \bigcap_{\alpha \in \Lambda} A_\alpha$, hvis $x \in A_\alpha$ for alle $\alpha \in \Lambda$. I tilfælde af at indexmængden er $\{1, 2, 3, \dots, m\}$ eller \mathbb{N} , skriver man også $\bigcap_{n=1}^m$ og $\bigcap_{n=1}^\infty$.

Bemærkning 153 Ved negation af definitionen ses at $x \notin \bigcap_{\alpha \in \Lambda} A_\alpha$, hvis og kun hvis $\exists \alpha \in \Lambda : x \notin A_\alpha$

Eksempel 154 Betragt familien af intervaller $\{I_n\}_{n \in \mathbb{N}}$ defineret i eksempel 149. Vi vil vise at $\bigcap_{n \in \mathbb{N}} I_n = \{0\}$.

Bevis. \supseteq : Det er let at vise at $\bigcap_{n \in \mathbb{N}} I_n \supseteq \{0\}$. Vi skal vise at ethvert element i $\{0\}$ ligger i $\bigcap_{n \in \mathbb{N}} I_n$ altså i I_n for alle $n \in \mathbb{N}$. Men det eneste element i $\{0\}$ er 0, og $0 \in I_n = [0, \frac{1}{n}]$ for alle $n \in \mathbb{N}$.

\subseteq : For at vise at $\bigcap_{n \in \mathbb{N}} I_n \subseteq \{0\}$ skal vi vise at

$$x \in \bigcap_{n \in \mathbb{N}} I_n \Rightarrow x \in \{0\}, \quad (6.30)$$

eller med andre ord at

$$x \in \bigcap_{n \in \mathbb{N}} I_n \Rightarrow x = 0. \quad (6.31)$$

Det vil vi vise ved kontraposition, så vi vil altså vise at

$$x \neq 0 \Rightarrow x \notin \bigcap_{n \in \mathbb{N}} I_n \quad (6.32)$$

Antag altså at $x \neq 0$. Det betyder at $x < 0$ eller $x > 0$. Vi behandler de to tilfælde hver for sig og skal altså (iflg. bemærkning 153) vise, at under hver af de to antagelser eksisterer der et $n \in \mathbb{N}$, så $x \notin \bigcap_{n \in \mathbb{N}} I_n$.

Antag altså først at $x < 0$. Da gælder for alle $n \in \mathbb{N}$, at $x \notin I_n$, og så meget mere eksisterer der da et $n \in \mathbb{N}$, så $x \notin I_n$.

Antag dernæst at $x > 0$. Bestem da $n \in \mathbb{N}$, så $n > \frac{1}{x}$. At dette er muligt, vil vi senere bevise stringent. Men så er $x > \frac{1}{n}$, hvoraf følger at $x \notin I_n = [0, \frac{1}{n}]$. Altså har vi vist, at der findes et $n \in \mathbb{N}$ så $x \notin I_n$. ■

Bemærkning 155 I dette bevis har vi brugt en stor del af det maskineri, vi har bygget op tidligere. Prøv at lokalisere alle de tidligere definitioner og bevisstrategier, vi har haft i gang.

Definition 156 Lad $\{A_\alpha\}_{\alpha \in \Lambda}$ være en familie af mængder. Foreningsmængden af alle familiens mængder ("foreningsmængden af A_α 'erne for α i Λ) betegnes med $\bigcup_{\alpha \in \Lambda} A_\alpha$ og defineres formelt ved:

$$\bigcup_{\alpha \in \Lambda} A_\alpha = \{x \mid \exists \alpha \in \Lambda : x \in A_\alpha\} \quad (6.33)$$

Med andre ord $x \in \bigcup_{\alpha \in \Lambda} A_\alpha$, hvis der findes et $\alpha \in \Lambda$, så $x \in A_\alpha$. I tilfælde af at indexmængden er $\{1, 2, 3, \dots, m\}$ eller \mathbb{N} skriver man også $\bigcup_{n=1}^m$ og $\bigcup_{n=1}^\infty$.

Bemærkning 157 Ved negation af definitionen ses at $x \notin \bigcup_{\alpha \in \Lambda} A_\alpha$, hvis og kun hvis $\forall \alpha \in \Lambda; x \notin A_\alpha$.

Eksempel 158 Betragt familien af intervaller defineret ved $J_n = [0, 1 - \frac{1}{n}]$ for $n \in \mathbb{N}$. Vi vil vise at $\bigcup_{n=1}^\infty J_n = [0, 1[$.

Bevis. \subseteq : Antag først at $x \in \bigcup_{n=1}^\infty J_n$. Vi skal vise, at $x \in [0, 1[$. Når $x \in \bigcup_{n=1}^\infty J_n$ betyder det pr. definition, at der findes et $n \in \mathbb{N}$, så $x \in J_n$. Men da $J_n = [0, 1 - \frac{1}{n}] \subseteq [0, 1[$, ses heraf, at $x \in [0, 1[$.

\supseteq : Antag dernæst at $x \in [0, 1[$. Vi skal vise at $x \in \bigcup_{n=1}^\infty J_n$, altså at $\exists n \in \mathbb{N} : x \in J_n$. Når $x \in [0, 1[$, gælder specielt at $x < 1$ eller at $0 < 1 - x$, så vi kan bestemme et $n \in \mathbb{N}$, så $\frac{1}{1-x} < n$. Men da er $\frac{1}{n} < 1 - x$ eller $x < 1 - \frac{1}{n}$. Da vi endvidere havde antaget, at $0 \leq x$, følger det, at $x \in J_n = [0, 1 - \frac{1}{n}]$. ■

Bemærk at foreningsmængden af en uendelig familie af lukkede intervaller ikke behøver at være lukket.

Bemærkning 159 I sidste del af beviset bestemte jeg pludseligt et n så $\frac{1}{1-x} < n$. Ved første blik kunne det se ud som en kanin, der blev trukket op af hatten. Men naturligvis er denne ide fremkommet ved en analyse, hvor vi begynder med det vi vil vise: Vi vil bestemme n så $x \in J_n$. Da vi jo har antaget at $x \in [0, 1[$ skal vi bare sørge for, at $x < 1 - \frac{1}{n}$. Men det betyder, at $\frac{1}{n} < 1 - x$, eller at $\frac{1}{1-x} < n$ (her bruges at $1 - x > 0$). Og det kan netop lade sig gøre, fordi $x \neq 1$. Syntesen, som blev præsenteret i beviset, er bare analysen kørt baglæns.

Bemærkning 160 Vi kunne også i beviserne for eksemplerne 154 og 158 have brugt at $\frac{1}{n} \rightarrow 0$ for $n \rightarrow \infty$. Men da det ikke ville have simplificeret beviset, er det bedre at undgå brugen af dette resultat.

Sætning 161 Lad $\{A_\alpha\}_{\alpha \in \Lambda}$ være en familie af mængder, og lad A være en mængde.

- Hvis $A \subseteq A_\alpha$ for alle $\alpha \in \Lambda$, da gælder at $A \subseteq \bigcap_{\alpha \in \Lambda} A_\alpha$.
- Hvis $A_\alpha \subseteq A$ for alle $\alpha \in \Lambda$, da gælder at $\bigcup_{\alpha \in \Lambda} A_\alpha \subseteq A$.

Bevis. Overlades til læseren. ■

6.4 Mængdedifferens og komplementærmængde

Definition 162 Lad A og B være mængder. Mængden af de elementer i A , som ikke er element i B , kaldes mængdedifferensen mellem A og B . Den betegnes med $A \setminus B$. Med andre ord:

$$A \setminus B = \{x \mid (x \in A) \wedge (x \notin B)\} \quad (6.34)$$

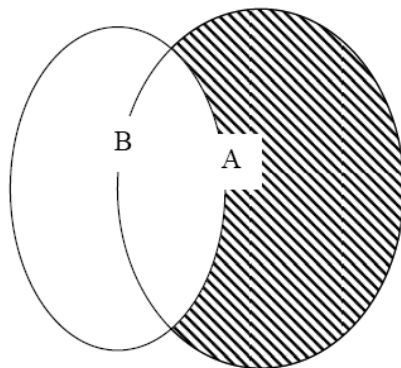
eller

$$x \in A \setminus B \Leftrightarrow (x \in A) \wedge (x \notin B) \quad (6.35)$$

Eksempel 163 $\{a, b, c, d, e, f\} \setminus \{d, e, f, g, h, i\} = \{a, b, c\}$.

Eksempel 164 $\mathbb{Z} \setminus \mathbb{Z}_- = \mathbb{Z}_+ \cup \{0\}$.

På Venn-diagrammet i Figur 6.4 er $A \setminus B$ skraveret.

Figur 6.4: Mængdedifferensen $A \setminus B$

Sætning 165 Lad A og B være mængder. Da gælder:

$$A \setminus B \subseteq A, \quad A \setminus A = \emptyset \quad \text{og} \quad A \setminus \emptyset = A \quad (6.36)$$

Øvelse 166 Bevis at $A \setminus B$, $B \setminus A$ og $A \cap B$ er disjunkte mængder hvis foreningsmængde er lig med $A \cup B$.

Det er ofte naturligt at betragte mængder, som alle er delmængder af en fast mængde, som vi da kalder **grundmængden**. For eksempel, når man arbejder med reel analyse er talmængderne alle delmængder af grundmængden \mathbb{R} , og i plangeometrien er punktmængderne alle delmængder af planen, der altså spiller rollen af grundmængde.

Lad os nu se på en sådan situation, hvor alle betragtede mængder er delmængder af en grundmængde, som vi kalder U (Vi bruger bogstavet U , fordi grundmængden kaldes "the universe" på engelsk).

Definition 167 Lad A være en delmængde af en grundmængde U . Da kaldes $U \setminus A$ for **komplementærmængden** til A , og den betegnes med $\complement A$.

$$\complement A = U \setminus A = \{x \in U \mid x \notin A\} \quad (6.37)$$

Eksempel 168 Inden for \mathbb{R} gælder:

$$\complement [a, \infty[=]-\infty, a[\quad (6.38)$$

$$\complement]a, b[=]-\infty, a] \cup [b, \infty[\quad (6.39)$$

$$\complement \mathbb{R}_+ = \mathbb{R}_- \cup \{0\}. \quad (6.40)$$

Sætning 169 Inden for grundmængden U gælder:

$$\complement U = \emptyset \quad \text{og} \quad \complement \emptyset = U. \quad (6.41)$$

og for en vilkårlig mængde A

$$\complement \complement A = A \quad (6.42)$$

Bemærkning 170 Når man tager komplementærmængden til en mængde, er det vigtigt at vide, hvad grundmængden er. Man kunne måske tro at man kunne tage en helt universel grundmængde, altså mængden af al ting, så $\complement A$ kunne betyde alt der ikke er element i A . Det viser sig dog at det fører til problemer (se afsnit 6.8)

6.5 Mængdealgebra

Vi har i det foregående indført en række operationer på mængder, som minder om regneoperationerne på de reelle tal. Foreningsmængde \cup svarer på en ret oplagt måde til addition $+$, fællesmængde \cap svarer, på en mindre oplagt måde, til multiplikation \cdot , og mængdedifferens \setminus svarer til differens $-$. På samme måde som regneoperationerne på \mathbb{R} opfylder visse regneregler, så er der lignende regneregler for mængdeoperationerne. Dem skal vi udlede i dette afsnit.

Vi starter med to regneregler, som svarer til den distributive lov, som jo siger at

$$a \cdot (b + c) = a \cdot b + a \cdot c \quad (6.43)$$

Sætning 171 De distributive love. Lad A , B og C være mængder. Da gælder

$$A \cap (B \cup C) = (A \cap B) \cup (A \cap C) \quad (6.44)$$

og

$$A \cup (B \cap C) = (A \cup B) \cap (A \cup C). \quad (6.45)$$

Bevis. Lad os vise den sidste identitet (6.45). Den første vises analogt.

For vilkårligt x gælder følgende biimplikationer:

$$x \in A \cup (B \cap C) \quad (6.46)$$

$$\Leftrightarrow (x \in A) \vee (x \in B \cap C) \quad (6.47)$$

$$\Leftrightarrow (x \in A) \vee ((x \in B) \wedge (x \in C)) \quad (6.48)$$

$$\Leftrightarrow ((x \in A) \vee (x \in B)) \wedge ((x \in A) \vee (x \in C)) \quad (6.49)$$

$$\Leftrightarrow (x \in A \cup B) \wedge (x \in A \cup C) \quad (6.50)$$

$$\Leftrightarrow x \in (A \cup B) \cap (A \cup C). \quad (6.51)$$

(Ved overgang fra (6.48) til (6.49) brugte vi den logiske regel (2.15). Heraf følger (6.45). ■

Bemærk at det her gav et mere overskueligt bevis at opskrive en række biimplikationer, end det ville have været at vise de to inklusioner $A \cup (B \cap C) \subseteq (A \cup B) \cap (A \cup C)$ og $A \cup (B \cap C) \supseteq (A \cup B) \cap (A \cup C)$ hver for sig.

Bemærkning 172 *Der er ikke helt analogi mellem de algebraiske operationer og mængdeoperationerne. For mængdeoperationerne gælder begge de distributive love (6.44) og (6.45). For de algebraiske regneoperationer gælder kun (6.43), hvorimod udsagnet $a + (b \cdot c) = (a + b)(a + c)$ ikke generelt er sandt.*

Øvelse 173 *Tegn Venn-diagrammer der illustrerer de distributive love.*

De distributive love kan generaliseres til familier af mængder:

Sætning 174 De distributive love. *Lad A være en mængde og $\{B_\alpha\}_{\alpha \in \Lambda}$ en familie af mængder. Da gælder:*

$$A \cap \left(\bigcup_{\alpha \in \Lambda} B_\alpha \right) = \bigcup_{\alpha \in \Lambda} (A \cap B_\alpha) \quad (6.52)$$

og

$$A \cup \left(\bigcap_{\alpha \in \Lambda} B_\alpha \right) = \bigcap_{\alpha \in \Lambda} (A \cup B_\alpha) \quad (6.53)$$

Bevis. Denne gang viser vi den første identitet (6.52). Den sidste vises analogt.

For vilkårligt x gælder der følgende biimplikationer:

$$x \in A \cap \left(\bigcup_{\alpha \in \Lambda} B_\alpha \right) \quad (6.54)$$

$$\Leftrightarrow (x \in A) \wedge (x \in \bigcup_{\alpha \in \Lambda} B_\alpha) \quad (6.55)$$

$$\Leftrightarrow (x \in A) \wedge (\exists \alpha \in \Lambda : x \in B_\alpha) \quad (6.56)$$

$$\Leftrightarrow \exists \alpha \in \Lambda : (x \in A) \wedge (x \in B_\alpha) \quad (6.57)$$

$$\Leftrightarrow \exists \alpha \in \Lambda : x \in A \cap B_\alpha \quad (6.58)$$

$$\Leftrightarrow x \in \bigcup_{\alpha \in \Lambda} (A \cap B_\alpha) \quad (6.59)$$

(Ved overgang fra (6.56) til (6.57) brugtes en variant af formel (2.35).) Heraf følger (6.52). ■

Sætning 175 De Morgans love². Lad X være en mængde og lad $\{B_\alpha\}_{\alpha \in \Lambda}$ være en familie af delmængder af X . Da gælder:

$$X \setminus \left(\bigcup_{\alpha \in \Lambda} B_\alpha \right) = \bigcap_{\alpha \in \Lambda} (X \setminus B_\alpha) \quad (6.60)$$

og

$$X \setminus \bigcap_{\alpha \in \Lambda} B_\alpha = \bigcup_{\alpha \in \Lambda} (X \setminus B_\alpha) \quad (6.61)$$

Bevis. Vi beviser kun (6.61). Beviset for (6.60) er analogt. For vilkårligt x har vi følgende biimplikationer:

$$x \in X \setminus \bigcap_{\alpha \in \Lambda} B_\alpha \quad (6.62)$$

$$\Leftrightarrow (x \in X) \wedge (\neg(x \in \bigcap_{\alpha \in \Lambda} B_\alpha)) \quad (6.63)$$

$$\Leftrightarrow (x \in X) \wedge (\neg(\forall \alpha \in \Lambda : x \in B_\alpha)) \quad (6.64)$$

$$\Leftrightarrow (x \in X) \wedge (\exists \alpha \in \Lambda : \neg(x \in B_\alpha)) \quad (6.65)$$

$$\Leftrightarrow \exists \alpha \in \Lambda : (x \in X) \wedge (\neg(x \in B_\alpha)) \quad (6.66)$$

$$\Leftrightarrow \exists \alpha \in \Lambda : (x \in X \setminus B_\alpha) \quad (6.67)$$

$$\Leftrightarrow x \in \bigcup_{\alpha \in \Lambda} (X \setminus B_\alpha) \quad (6.68)$$

Heraf følger (6.61) ■

Hvis vi specielt lader X være grundmængden U , så kan De Morgans love skrives på formen:

Sætning 176 Lad $\{B_\alpha\}_{\alpha \in \Lambda}$ være en familie af delmængder af grundmængden U . Da gælder:

$$\mathcal{C}\left(\bigcup_{\alpha \in \Lambda} B_\alpha\right) = \bigcap_{\alpha \in \Lambda} (\mathcal{C}B_\alpha) \quad (6.69)$$

og

$$\mathcal{C}\left(\bigcap_{\alpha \in \Lambda} B_\alpha\right) = \bigcup_{\alpha \in \Lambda} (\mathcal{C}B_\alpha) \quad (6.70)$$

Specielt hvis familien består af to delmængder, kan De Morgans love formuleres som følger:

Sætning 177 Lad X , A og B være mængder. Da gælder:

$$X \setminus (A \cup B) = (X \setminus A) \cap (X \setminus B) \quad (6.71)$$

og

$$X \setminus (A \cap B) = (X \setminus A) \cup (X \setminus B) \quad (6.72)$$

Øvelse 178 Tegn et Venn-diagram, der illustrerer disse specialtilfælde af De Morgans love.

²Efter Augustus de Morgan 1806-1871

Bemærkning 179 Ovenfor blev der brugt to forskellige måder at præsentere to resultater, hvoraf den ene er en generalisering af den anden. Ved præsentation af de distributive love formulerede jeg først det specielle tilfælde i sætning 171 og generaliserede det derefter i sætning 174. Ved præsentation af De Morgans love beviste jeg straks det generelle resultat (Sætning 175), hvorefter de specielle resultater i sætning 177 faldt ud som specialtilfælde. Den første metode kan have pædagogiske fordele, medens den anden er den korteste og matematisk mest elegante.

Sætning 180 Lad A , B og C være mængder. Da gælder:

$$B \setminus (B \setminus A) = A \cap B \quad (6.73)$$

og

$$(A \setminus B) \cup (B \setminus A) = (A \cup B) \setminus (A \cap B) \quad (6.74)$$

Øvelse 181 Illustrer disse identiteter i et Venn-diagram og bevis dem formelt.

6.6 Produktmængde

Definition 182 Et *ordnet par* (a, b) er et par i en bestemt rækkefølge. Det betyder at to ordnede par er lig hinanden, hvis og kun hvis de indeholder de samme objekter i samme rækkefølge:

$$(a_1, b_1) = (a_2, b_2) \Leftrightarrow (a_1 = a_2) \wedge (b_1 = b_2). \quad (6.75)$$

Bemærkning 183 Det er vigtigt skældne mellem mængden $\{a, b\}$ og det ordnede par (a, b) . Hvis $a \neq b$ er $(a, b) \neq (b, a)$ medens $\{a, b\} = \{b, a\}$. Desuden er der mening i at tale om talparret (a, a) , hvorimod $\{a, a\}$ blot er en besværlig måde at skrive $\{a\}$.³

Definition 184 Lad A og B være to givne mængder. Vi betragter da ordnede par (a, b) , hvor a på førstepladsen er et element fra A og b på andenpladsen er et element fra B . Mængden af sådanne par kaldes **produktmængden** (eller det cartesiske produkt) af A og B og betegnes med $A \times B$.

$$A \times B = \{(a, b) \mid (a \in A) \wedge (b \in B)\} \quad (6.76)$$

Eksempel 185 Lad $A = \{1, 2\}$ og $B = \{a, b, c\}$. Da består $A \times B$ af følgende ordnede par:

$$\begin{array}{ccc} c & (1, c) & (2, c) \\ b & (1, b) & (2, b) \\ a & (1, a) & (2, a) \\ & 1 & 2 \end{array} \quad (6.77)$$

Altså $A \times B = \{(1, a), (1, b), (1, c), (2, a), (2, b), (2, c)\}$

³Det er dog muligt at definere et ordnet par (a, b) udelukkende i mængdeteoretiske termer. Man definerer det da som $\{\{a\}, \{a, b\}\}$

Notation 186 Man kan naturligvis lade $A = B$ i definitionen af produktmængden. I så fald skriver man ofte A^2 i stedet for $A \times A$.

Eksempel 187 Bestem A^2 og B^2 når A og B har samme betydning som i eksempel 185

Eksempel 188 $\mathbb{R}^2 = \mathbb{R} \times \mathbb{R}$ består af reelle talpar (a, b) hvor $a, b \in \mathbb{R}$. Hvis man i planen indlægger to på hinanden vinkelrette tallinjer, kan man på velkendt og entydig vis tilordne et bestemt talpar fra \mathbb{R}^2 til ethvert punkt i planen.

Øvelse 189 Opskriv følgende delmængde af \mathbb{R}^2 : $[1, 4] \times]-1, 3[$ på formen $\{(x, y) \mid \dots\}$ og illustrer mængden i talplanen.

Definition 190 Produktmængden $A \times B \times C$ af tre givne mængder A , B og C defineres tilsvarende ved

$$A \times B \times C = \{(a, b, c) \mid (a \in A) \wedge (b \in B) \wedge (c \in C)\}. \quad (6.78)$$

og så videre for flere mængder.

Sætning 191 Lad A , B og C være mængder. Da gælder

$$A \times (B \cap C) = (A \times B) \cap (A \times C), \quad (6.79)$$

$$A \times (B \cup C) = (A \times B) \cup (A \times C), \quad (6.80)$$

$$(A \cap B) \times C = (A \times C) \cap (B \times C), \quad (6.81)$$

$$(A \cup B) \times C = (A \times C) \cup (B \times C), \quad (6.82)$$

$$A \times (B \setminus C) = (A \times B) \setminus (A \times C), \quad (6.83)$$

$$(A \setminus B) \times C = (A \times C) \setminus (B \times C), \quad (6.84)$$

$$A \subseteq B \Rightarrow A \times C \subseteq B \times C, \quad (6.85)$$

$$A \subseteq B \Rightarrow C \times A \subseteq C \times B \quad (6.86)$$

Bevis. Vi viser kun (6.80). Resten overlades til læseren.

For et vilkårligt talpar (x, y) har vi følgende biimplikationer:

$$(x, y) \in A \times (B \cup C) \quad (6.87)$$

$$\Leftrightarrow (x \in A) \wedge (y \in B \cup C) \quad (6.88)$$

$$\Leftrightarrow (x \in A) \wedge ((y \in B) \vee (y \in C)) \quad (6.89)$$

$$\Leftrightarrow ((x \in A) \wedge (y \in B)) \vee ((x \in A) \wedge (y \in C)) \quad (6.90)$$

$$\Leftrightarrow ((x, y) \in A \times B) \vee ((x, y) \in A \times C) \quad (6.91)$$

$$\Leftrightarrow (x, y) \in (A \times B) \cup (A \times C) \quad (6.92)$$

Heraf følger (6.80). ■

6.7 Potensmængden

Som vi allerede har bemærket, kan mængder selv være elementer i andre mængder. En familie af mængder $\{B_\alpha\}_{\alpha \in \Lambda}$ er et eksempel på en mængde af mængder. Man betragter ofte en mængde af delmængder af en given mængde. Mængden der består af alle delmængderne af en given mængde kaldes dens potensmængde.

Definition 192 *Lad A være en mængde. Mængden af alle A 's delmængder kaldes A 's potensmængde og betegnes med $P(A)$.*

Eksempel 193 *Betragt mængden $\{1, 2, 3\}$. Den har følgende delmængder: \emptyset , $\{1\}$, $\{2\}$, $\{3\}$, $\{1, 2\}$, $\{1, 3\}$, $\{2, 3\}$, $\{1, 2, 3\}$. Altså er*

$$P(\{1, 2, 3\}) = \{\emptyset, \{1\}, \{2\}, \{3\}, \{1, 2\}, \{1, 3\}, \{2, 3\}, \{1, 2, 3\}\} \quad (6.93)$$

Eksempel 194 $P(\emptyset) = \{\emptyset\}$

Sætning 195 *Hvis A og B er mængder og $A \subseteq B$ da er $P(A) \subseteq P(B)$.*

Bevis. Antag at $A \subseteq B$, og antag at $X \in P(A)$. Vi skal da vise, at $X \in P(B)$. Udsagnet $X \in P(A)$ betyder pr. definition, at $X \subseteq A$. Da endvidere $A \subseteq B$, ved vi fra Sætning 135, at $X \subseteq B$, hvorfor $X \in P(B)$. ■

Sætning 196 *Lad A og B være mængder. Da gælder:*

$$P(A \cap B) = P(A) \cap P(B) \quad (6.94)$$

og

$$P(A \cup B) \supseteq P(A) \cup P(B) \quad (6.95)$$

Bevis. Overlades til læseren. ■

Øvelse 197 *Vis ved et modeksempel at inklusionen $P(A \cup B) \subseteq P(A) \cup P(B)$ ikke er sand generelt. Overvej hvad A og B skal opfylde for at $P(A \cup B) \subseteq P(A) \cup P(B)$.*

Bemærkning 198 *De to udsagn $A \subseteq B$ og $A \in P(B)$ er ækvivalente. Udsagnet $A \subseteq B$ er dog begrebsmæssigt simplet og bør derfor normalt foretrækkes frem for $A \in P(B)$. Man bør generelt formulere sig på den simplest mulige måde. Af samme grund vil det ofte være lettere forståeligt, hvis man skriver "en familie af delmængder af A " i stedet for "en delmængde af $P(A)$ ".*

6.8 Russels paradoks

Et paradoks er i daglig tale en selvmodsigende situation. Man siger, at der er et paradoks (eller en indre modstrid) i en matematisk teori, hvis man kan udlede en sætning p og også kan udlede dens negation $\neg p$. En sådan situation kan man ikke acceptere i matematikken. For ikke alene betyder det, at vi ikke

ved, hvilken af de to alternativer p og $\neg p$ vi skal regne for sand (og logikkens regler kræver at præcist et af de to udsagn er sandt); det betyder faktisk også, at vi kan bevise ethvert udsagn q (og dets negation) i teorien. Husk nemlig at man kan bevise et udsagn q ved at vise at $\neg q \Rightarrow (p \wedge \neg p)$ (bevis ved modstrid). Men hvis både p og $\neg p$ er sætninger i teorien er $(p \wedge \neg p)$ sand, hvorfor udsagnet $\neg q \Rightarrow (p \wedge \neg p)$ er sandt. Altså er det vilkårlige udsagn q bevist ved modstrid. Altså hvis en teori indeholder ét paradoks, så er enhver sætning paradoksal i den forstand at både den og dens negation er sand, eller sagt anderledes: ethvert udsagn i teorien er både sandt og falsk. En sådan teori er både paradoksal og uinteressant.

Vi har flere gange i det foregående advaret mod at opfatte ”alting” som en mængde. For eksempel insisterede vi på, at man skulle have en grundmængde for at kunne danne komplementærmængder, og vi understregede nødvendigheden af, at den frie variabel i et prædikat var begrænset til en given mængde, så vi ikke kan tale om alt i hele verden, som opfylder prædikatet. Man kan heller ikke tale om mængden af alle mængder, men kun om mængden af mængder, som er delmængder af samme givne mængde (potensmængden). Vi skal her se, hvordan der kan opstå paradokser, hvis man ikke tager disse forholdsregler. Så lad os lige for en stund glemme forholdsreglerne og formulere Russels paradoks⁴.

Der er i verden nogle mængder, som indeholder sig selv som element, for eksempel mængden af mængder, og mængden af de mængder, som kan beskrives på dansk med under 20 ord. Denne sidstnævnte mængde indeholder jo sig selv, for jeg har lige beskrevet den med under 20 ord. Der er naturligvis også mængder, som ikke indeholder sig selv som element. Alle de mængder vi har set på i denne bog har således ikke haft sig selv som element. Nu kan vi så se på mængden M af alle de mængder, som ikke har sig selv som element, altså

$$M = \{X \mid X \notin X\} \tag{6.96}$$

Vi spørger så, om M har sig selv som element eller ej? For at tydeliggøre argumentet kalder vi prædikatet $X \notin X$ for $p(X)$. Altså er $M = \{X \mid p(X)\}$

Antag først at $M \in M$, altså at $M \in \{X \mid X \notin X\} = \{X \mid p(X)\}$. Ifølge definitionen på sandhedsmængden $\{X \mid p(X)\}$ betyder det, at $p(M)$ er sand altså at $M \notin M$.

Antag dernæst at $M \notin M$. Da $M = \{X \mid X \notin X\} = \{X \mid p(X)\}$, betyder det, at $p(M)$ er falsk, altså at $\neg p(M)$ er sand. Men det betyder, at $\neg(M \notin M)$, altså at $M \in M$.

Vi har altså vist at $M \in M \Rightarrow (\neg(M \in M))$ og $(\neg(M \in M)) \Rightarrow M \in M$. Men da et udsagn enten er sandt eller falsk, må enten $M \in M$ eller $(\neg(M \in M))$ være sandt. I begge tilfælde har vi udledt

$$M \in M \wedge (\neg(M \in M)) \tag{6.97}$$

altså et paradoks.

⁴Efter matematikeren, filosofen og fredsforkæmperen Bertrand Russell
1872 - 1970

Der er altså indbygget et paradoks i mængdelæren, med mindre man forbyder nogle af de mængder, som indgår i Russels paradoks.

Russel's paradoks understreger vigtigheden af at formulere et sæt aksiomer for mængdelæren, altså regler for hvordan man må danne mængder og operere med dem. Det mest almindeligt accepterede aksiomssystem for mængdelæren er det såkaldte Zermelo-Fraenkel aksiomssystem eller ZFC. Vi skal ikke opstille dette aksiomssystem her, men blot understrege at vores tidligere forbud mod at tale om mængden af alt, er en følge af dette aksiomssystem. Inden for en mængdelære beskrevet ved ZFC kan Russels paradoks og lignende paradokser ikke opstå. Der kan dog gives et bevis for, at der slet ikke kan opstå paradokser⁵ (Gödels sætning).

6.9 Opgaver

1. Skriv følgende mængder på elementform:

- (a) $\{x \in \mathbb{R} \mid 4x^2 - 4x - 3 = 0\}$
- (b) $\{x \in \mathbb{Z} \mid 4x^2 - 4x - 3 = 0\}$
- (c) $\{x \in \mathbb{N} \mid x \text{ går op i } 12\}$

2. Bevis, at

- (a) $\{1, 2\} \subseteq \{x \in \mathbb{R} \mid x^2 + 2x \geq 3\}$
- (b) $\{1, 2\} \subseteq \{x \in \mathbb{R} \mid x^4 - x^3 - x^2 - 5x + 6 = 0\}$
- (c) $\{x \in \mathbb{R} \mid x^2 + 3x + 4 \leq 7\} \subseteq \{x \in \mathbb{R} \mid x^2 + 3x + 4 \leq 8\}$

3. Tegn Venn-diagrammer der illustrerer følgende situationer:

- (a) $A \subseteq B \subseteq C$
- (b) $A \subseteq C, B \subseteq C$, og $A \cap B = \emptyset$
- (c) $A \cap B \subseteq C$, men hverken A eller B er delmængder af C
- (d) $A \cap B \neq \emptyset, A \cap C \neq \emptyset$ og $B \cap C \neq \emptyset$, og mængderne $A \cap B, A \cap C$ og $B \cap C$ er parvist disjunkte

4. Lad A og B være delmængder af en given grundmængde U .

- (a) Vis, at $B \subseteq A$ hvis og kun hvis

$$A \cup \complement B = U \quad (6.98)$$

- (b) Vis, at A og B er disjunkte, hvis og kun hvis

$$\complement A \cup \complement B = U \quad (6.99)$$

Overbevis dig først om rigtigheden af udsagnene ved at tegne Venn-diagrammer og giv derefter formelle beviser.

5. Vis, at

$$\bigcap_{n=1}^{\infty} \left] - \frac{1}{n}, 1 + \frac{1}{n} \right[= [0, 1] \quad (6.100)$$

⁵Det kan i hvert fald ikke bevises inden for mængdelæren selv eller inden for en simple matematisk teori.

og

$$\bigcup_{n=1}^{\infty}] - \frac{1}{n}, 1 + \frac{1}{n} [=] - 1, 2[\quad (6.101)$$

6. Bestem

$$\bigcap_{n=1}^{\infty} [-1, 1 - \frac{1}{n}] \quad (6.102)$$

og

$$\bigcup_{n=1}^{\infty} [-1, 1 - \frac{1}{n}] \quad (6.103)$$

7. Gælder der følgende distributive love?

$$A \cup (B \setminus C) = (A \cup B) \setminus (A \cap C), \quad (6.104)$$

$$A \cap (B \setminus C) = (A \cap B) \setminus (A \cap C), \quad (6.105)$$

og

$$\mathcal{C}(A \setminus B) = (\mathcal{C}A) \setminus (\mathcal{C}B)? \quad (6.106)$$

Angiv et modeksempel eller et bevis i hvert tilfælde.

8. Lad mængderne A og B være defineret ved:

$$A = \{10, 20, 30, 40\}, \quad (6.107)$$

$$B = \{0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9\} \quad (6.108)$$

Tegn et skema med dobbelt indgang, hvis rubrikker svarer til $A \times B$.

Marker mængderne

$$K = \{(x, y) \in A \times B \mid x + y \text{ er delelig med } 5\} \quad (6.109)$$

og

$$K' = \{(x, y) \in A \times B \mid x + y \text{ er delelig med } 7 \text{ og } x + y \text{ er et kvadrattal}\} \quad (6.110)$$

9. Lad A og B være mængder. Gælder det generelt at

$$P(A \setminus B) = P(A) \setminus P(B)? \quad (6.111)$$

Giv bevis eller modeksempel.

Kapitel 7

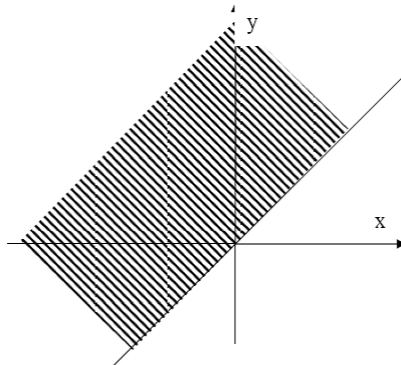
Relationer. Ækvivalensrelationer

7.1 Relationer generelt

Eksempel 199 For at give et indtryk af hvad man mener med en relation, skal vi give nogle eksempler:

1. "Person p har besøgt land l " er en relation mellem mængden af personer og mængden af lande.
2. " p_1 har samme efternavn som p_2 " er en relation på mængden af mennesker.
3. "Trekant T har areal A " er en relation mellem mængden af trekanter og \mathbb{R}_+ .
4. " $x \leq y$ " er en relation på \mathbb{R} .
5. " $x = y$ " er en relation på enhver mængde A .
6. " n går op i m ", som også skrives " $n \mid m$ ", er en relation på \mathbb{N} .
7. " $A \subseteq B$ " er en relation på $P(U)$.
8. " $a \equiv b \pmod{n}$ " (for givet $n \in \mathbb{N}$) er en relation på \mathbb{Z} . Her betyder $a \equiv b \pmod{n}$ at $n \mid (a - b)$. Man siger: a er ækvivalent med b modulo n .

Mere generelt definerer et prædikat $p(x, y)$ i de to frie variable $x \in A$ og $y \in B$ en relation mellem A og B , idet vi siger at x er relateret til y , hvis $p(x, y)$ er sand. Vi kan identificere en relation mellem A og B med en delmængde R af $A \times B$ nemlig mængden af de ordnede par (x, y) , for hvilke x er relateret til y . Denne mængde er sandhedsmængden for $p(x, y)$ og kaldes også relationens graf.

Figur 7.1: Grafen for relationen \leq

Betragt for eksempel relationen \leq mellem \mathbb{R} og \mathbb{R} . Vi kan på sædvanlig vis illustrere \mathbb{R}^2 ved den cartesiske plan. Grafen for relationen \leq er da den skraverede mængde på figuren 7.1

Den ovenstående beskrivelse indfanger den intuitive betydning af en relation. For at føre begrebet tilbage til de fundamentale begreber i mængdelæren vælger man dog at *definere* en relation ud fra grafen, altså som en delmængde af en produktmængde:

Definition 200 Lad A og B være mængder. En delmængde R af $A \times B$ kaldes en **relation** mellem A og B . A kaldes **primærmængden** og B kaldes **sekundærmængden**. En delmængde af $A \times A$ kaldes en relation på A .

Hvis $(x, y) \in R$ siger man at x er relateret til y , og man skriver xRy .

Bemærkning 201 Selv om vi således formelt definerer en relation som en mængde, bruger vi ikke mængdelærens sprog, når vi taler om relationer. For eksempel vil man ikke skrive $(< \vee =) = \leq$. Man vil i stedet skrive: $((x < y) \vee (x = y)) \Leftrightarrow x \leq y$.

Notation 202 Ofte vælger man andre betegnelser for relationer end xRy . I eksempel 4 ovenfor skriver man naturligvis $x \leq y$. Notationen $x \sim y$ bruges også ofte for en generel relation, men i denne bog skal vi fortrinsvis bruge denne notation om de såkaldte ækvivalensrelationer (se nedenfor).

Definition 203 En relation R på en mængde A siges at være

- **refleksiv**, hvis $\forall x \in A : xRx$
- **irrefleksiv**, hvis $\forall x \in A : \neg xRx$
- **symmetrisk**, hvis $xRy \Rightarrow yRx$
- **antisymmetrisk**, hvis $((xRy) \wedge (yRx)) \Rightarrow x = y$

- **transitiv**, hvis $(xRy) \wedge (yRz) \Rightarrow (xRz)$

Eksempel 204 Lad os undersøge om eksemplerne i 199 er refleksive, symmetriske, antisymmetriske og/eller transitive. Disse egenskaber er kun defineret for relationer, hvor primærmængden er lig sekundærmængden, hvilket udelukker eksempel 1 og 3.

Relationerne i eksempel 2 og 8 er refleksive, symmetriske og transitive.

Relationerne i eksempel 4, 6 og 7 er refleksive, antisymmetriske og transitive.

Relationen i eksempel 5 er refleksiv, symmetrisk, antisymmetrisk og transitiv.

Øvelse 205 Bevis at det forholder sig som påstået i eksempel 204. Det eneste vanskelige tilfælde er relationen 8.

Eksempel 206 I geometri betyder = mellem linjestykker ikke at linjestykkerne er identiske, men derimod at de er lige store. Denne lighedsrelation er transitiv.

Definition 207 Lad R være en relation mellem A og B , og lad $A_1 \subseteq A$. Da defineres **den til A_1 relaterede delmængde af B** som mængden af de elementer i B , som er relateret til et element i A_1 :

$$R(A_1) = \{b \in B \mid \exists a \in A_1 : aRb\} \quad (7.1)$$

Hvis A_1 består af ét element $A_1 = \{a_1\}$, skriver man $R(a_1)$ i stedet for $R(\{a_1\})$.

Øvelse 208 Bestem $R(a)$ når R er relationerne i eksempel 199 og a er "dig" i 1. og 2.; a er en retvinklet trekant med kateter 1 i 3.; $a = 5$ i 4., 5., 6. og 8.; a er de positive reelle tal som delmængde af $U = \mathbb{R}$ i 7.

Definition 209 Lad R være en relation mellem A og B . Da defineres relationen R^{-1} mellem B og A ved

$$bR^{-1}a \stackrel{\text{def}}{\Leftrightarrow} aRb. \quad (7.2)$$

R^{-1} kaldes den **inverse relation** til R .

Øvelse 210 Bestem den inverse til relationerne i eksempel 199

Bemærkning 211 Lad R være en relation mellem A og B . Ifølge definition 207 og 209 har vi når $B_1 \subseteq B$ at

$$R^{-1}(B_1) = \{a \in A \mid \exists b \in B_1 : bR^{-1}a\} = \{a \in A \mid \exists b \in B_1 : aRb\} \quad (7.3)$$

Øvelse 212 Bestem $R^{-1}(30)$ når R er relationen i eksempel 199 6, og $R^{-1}(\{1, 2, 3\})$ når R er relationen defineret i eksempel 199 7.

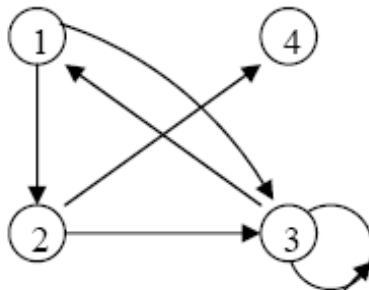
Vi skal i det følgende betragte to særligt vigtige slags relationer, nemlig ækvivalensrelationer og ordningsrelationer. Ordningsrelationer betragtes i et senere kapitel, medens ækvivalensrelationer behandles i dette kapitel. Men først skal vi se på en god måde at visualisere relationer.

7.2 Orienterede grafer

Hvis mængden A er endelig, kan vi illustrere en relation R på A på følgende måde: Tegn en lille cirkel for hvert element i A , og skriv elementets navn i cirklen. En sådan cirkel kaldes en **knude**. Tegn derefter en pil, kaldet en (**orienteret**) **kant**, fra knude a til knude b hvis aRb . Den resulterende illustration kaldes relationens **orienterede graf** eller **digraf** (directed graph på engelsk).

Bemærkning 213 Man identificerer ofte elementerne i A med knuderne i den orienterede graf og identificerer de orienterede kanter i grafen med elementparrene i relationen. Man kalder således ofte elementerne i A for knuder og betegner normalt kanten fra a til b med (a, b) .

Eksempel 214 I figur 7.2 er tegnet den orienterede graf for følgende relation på $\{1, 2, 3, 4\}$: $R = \{(1, 2), (1, 3), (2, 3), (2, 4), (3, 1), (3, 3)\}$

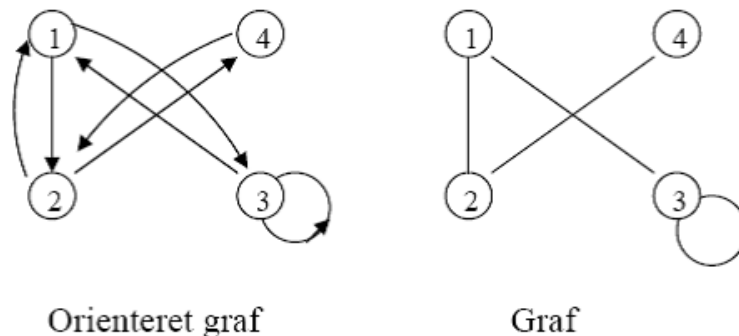

Figur 7.2: Digraf for relationen $\{(1, 2), (1, 3), (2, 3), (2, 4), (3, 1), (3, 3)\}$

Bemærkning 215 Vi bemærker at en kant kan gå fra en knude tilbage til samme knude. I det tilfælde kalder man kanten for en **løkke**. Det kan også ske at der mellem to knuder går to kanter orienteret hver sin vej. I så fald taler vi om et **kantpar**. Bemærk også at en løkke kan opfattes som værende orienteret i begge retninger.

Bemærkning 216 Man kan aflæse visse egenskaber ved en relation direkte fra dens orienterede graf:

1. En relation er *refleksiv* hvis og kun hvis hver knude i dens orienterede graf er forsynet med en løkke.
2. En relation er *irrefleksiv*, hvis og kun hvis dens orienterede graf ikke har nogen løkker.

Figur 7.3: Orienteret graf og graf for relation

3. En relation er symmetrisk, hvis og kun kanterne i digrafen alle kommer som kantpar, altså, hvis en kant er med i grafen, så er den modsat orienterede kant også med i grafen.
4. En relation er transitiv, hvis og kun hvis dens orienterede graf har følgende egenskab: Hvis to orienterede kanter (a, b) og (b, c) , hvor den første ender hvor den anden begynder, er kanter i R 's orienterede graf, da er den orienterede kant (a, c) også en kant i R 's orienterede graf. Der er altså ingen ufuldendte trekanter i grafen

Bemærkning 217 Hvis en relation er symmetrisk, kommer alle kanterne i dens orienterede graf altså i par. Man vælger da ofte at repræsentere kantparret ved en ikke orienteret kant uden pil. Den konfiguration, som derved fremkommer kaldes en graf. I kapitel 11 vil vi komme tilbage til teorien for grafer.

Eksempel 218 På figur 7.3 er tegnet digrafen og grafen for den symmetriske relation $R = \{(1, 2), (2, 1), (2, 4), (4, 2), (1, 3), (3, 1), (3, 3)\}$ på $\{1, 2, 3, 4\}$.

Bemærkning 219 Lad R være en relation på A . Den orienterede graf for relationen R^{-1} fås fra den orienterede graf for relationen R ved at vende alle pilene.

Definition 220 Lad R være en relation på mængden A og lad $a, b \in A$. En *rute* i R af længde $n \in \mathbb{N}$ fra a til b er en endelig følge $(a = a_0, a_1, a_2, \dots, a_n = b)$ af ikke nødvendigvis forskellige elementer fra A så

$$aRa_1, a_1Ra_2, \dots, a_{n-1}Rb. \quad (7.4)$$

Vi siger, at ruten går fra a til b og vedtager, at der fra ethvert element går en rute af længde 0 til elementet selv.

Bemærkning 221 I relationens orienterede graf repræsenteres en rute fra a til b af en følge af pile, som begynder i a og ender i b . Hvis der er n pile i følgen er den af længde n .

Eksempel 222 Betragt relationen illustreret med den orienterede graf i figur 7.2

1. I denne relation er der en rute fra 2 til 4 af længde 1 nemlig $(2, 4)$. Fra 2 til 4 er der også en rute af længde 4 nemlig $(2, 3, 1, 2, 4)$, og ruter af alle længder større eller lig med 4. For eksempel er ruten $(2, 3, 3, 3, 1, 2, 4)$ af længde 6. Her kører vi rundt i løkken ved 3 to gange.
2. Fra 1 til 2 er en rute af enhver længde på nær 2 (overvej dette).

Definition 223 Lad R være en relation på mængden A og lad n være et ikke negativt helt tal. Da defineres relationerne R^n og R^∞ på A på følgende måde: Lad $a, b \in A$

- $aR^n b$ hvis der findes en rute i R af længde n mellem a og b .
- $aR^\infty b$ hvis der findes en rute i R af en eller anden længde mellem a og b .

Eksempel 224 Lad A betegne mængden af byer i verden, og lad aRb , hvis der går et direkte fly fra a til b . Da gælder $aR^n b$, hvis det er muligt at flyve fra a til b med præcist $n - 1$ mellemlandinge, og $aR^\infty b$, hvis det er muligt at komme fra a til b med fly. $R^n(a)$ betegner mængden af byer, som kan nås med fly med præcist $n - 1$ mellemlandinge.

7.3 Ækvivalensrelationer

I matematik er man ofte i den situation, at forskellige objekter kan anses for ens i en vis forstand. For eksempel anser Euklid to linjestykker for ens, hvis de er lige lange. Ligeså, når man angiver vinkelmål i grader, vil man anse en vinkel på 270° for "den samme" vinkel som en på -90° . Mere generelt vil to vinkler på a° og b° anses for "den samme" vinkel hvis $a - b$ er delelig med 360, eller sagt anderledes, at $a \equiv b \pmod{360}$. Man kan sige, at de to vinkler er ækvivalente. Denne ide om ækvivalens indfanges af begrebet en ækvivalensrelation.

Der er tradition for at man betegner ækvivalensrelationer med \sim i stedet for R . Derfor skal vi i dette afsnit skrive $x \sim y$ i stedet for xRy .

Definition 225 En relation \sim på en mængde A kaldes en **ækvivalensrelation**, hvis den er reflektiv, symmetrisk og transitiv, altså hvis

- Refleksivitet: $\forall x \in A : x \sim x$
- Symmetri: $x \sim y \Rightarrow y \sim x$
- Transitivitet: $(x \sim y) \wedge (y \sim z) \Rightarrow x \sim z$

Eksempel 226 I eksempel 199 er 2., 5. og 8. de eneste ækvivalensrelationer.

Øvelse 227 Hvilke af nedenstående relationer er ækvivalensrelationer:

1. Relationen på \mathbb{R} defineret ved: $x \cdot y \geq 0$
2. Relationen \neq defineret på \mathbb{R} .
3. Relationen på mængden af rette linjer i planen defineret ved $l \sim m$, hvis (l er parallel med m eller $l = m$).
4. Relationen ” l står vinkelret på m ” defineret på mængden af rette linjer i planen.
5. Relationen på mængden af rette linjer i planen defineret ved $l \sim m$, hvis l og m har et fælles punkt.
6. Relationen på mængden af orienterede linjestykker \overline{AB} (pile fra A til B) i planen defineret ved $\overline{AB} \sim \overline{CD}$ hvis \overline{AB} og \overline{CD} er ensrettede og lige lange.

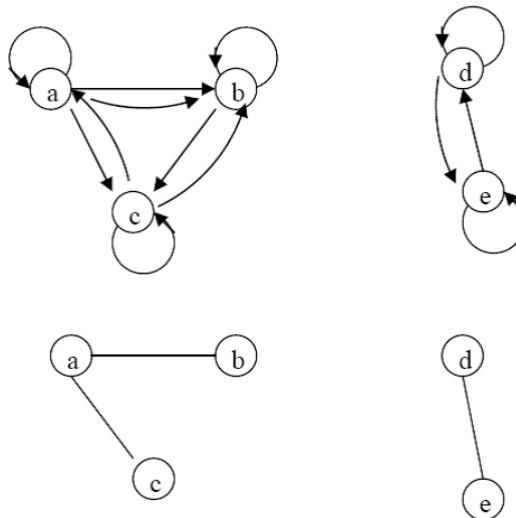
Bemærkning 228 Den orienterede graf hørende til en ækvivalensrelation på en endelig mængde har løkker ved alle knuder, alle kanterne er kantpar, og når den indeholder en kant fra a til b og en kant fra b videre til c , da har den også en kant fra a til c . Denne orienterede graf giver et unødvendigt kompliceret billede af relationen. Hvis det udtrykkeligt er klart at en relation er en ækvivalensrelation, kan man jo udelade løkkerne og slå kanterne sammen, så relationen repræsenteres ved en graf. Det er det vi i et senere kapitel vil kalde en simpel graf. Desuden kan man vælge at udelade en række kanter. Hvis der er en kant fra a til b og en kant fra b videre til c , da ved vi jo at kanten fra a til c også tilhører grafen. Men så kan vi jo udelade den. Hvis vi på denne måde udelader alle de unødvendige kanter, får vi det, der kaldes den udspændende skov. Den er karakteriseret ved at der i denne graf er en rute fra a til b , hvis og kun hvis $a \sim b$. Vi vender tilbage til disse grafteoretiske begreber i næste kapitel.

Øvelse 229 Vis at hvis R er en ækvivalensrelation på A da gælder for alle $n \in \mathbb{N}$: $aR^n b \Leftrightarrow aRb$. Du kan bevise \Rightarrow ved induktion efter n .

En ækvivalensrelation på en mængde deler mængden op i delmængder bestående af elementer, som er indbyrdes ækvivalente. For eksempel deler ækvivalensrelationen 2. i eksempel 199 mennesker op i delmængder bestående af personer med samme efternavn. Ækvivalensrelationen ”samme køn som” på mængden af mennesker deler menneskeheden op i kvinder og mænd. Ækvivalensrelationen ”går på hold med” deler mængden af DIS-studerende op i hold. Lad os gøre denne ide mere præcis:

Definition 230 Lad \sim være en ækvivalensrelation på mængden A . Hvis $a \in A$, betegner $[a]$ mængden af de elementer i A , som er ækvivalente med a , med andre ord

$$[a] = \{x \in A \mid x \sim a\}. \quad (7.5)$$

Figur 7.4: Øverst: Orienteret graf for en ækvivalensrelation. Nederst: dens udspændende skov.

$[a]$ kaldes den til a hørende **ækvivalensklasse**. Hvis man eksplicit vil angive at ækvivalensklassen $[a]$ hører til relationen \sim kan man skrive $[a]_{\sim}$.

Mængden af ækvivalensklasser betegnes A/\sim

Bemærkning 231 I definition 207 brugte vi betegnelsen $\sim(a)$ for $[a]_{\sim}$. Når der er tale om ækvivalensrelationer er betegnelsen $[a]_{\sim}$ mere almindelig.

Eksempel 232 Betragt ækvivalensrelationen "samme køn" på mængden af mennesker. Da er $[Mette Hansen]$ lig mængden af kvinder.

Eksempel 233 Den i Øvelse 227 eksempel 6 definerede relation er en ækvivalensrelation. Dens ækvivalensklasser kaldes vektorer i planen. Ækvivalensklassen $[AB]$ betegnes også \overrightarrow{AB} .

Eksempel 234 Betragt ækvivalensrelationen " $a \equiv b \pmod{n}$ " på \mathbb{Z} beskrevet i Eksempel 199.8. Lad os først se på tilfældet $n = 3$. For at bestemme ækvivalensklassen $[0]$ hørende til 0 skal vi altså bestemme alle hele tal a , så $a \sim 0$, dvs. så $3 \mid (a - 0)$ eller $3 \mid a$. Ækvivalensklassen $[0]$ består altså af alle de hele tal, som er delelige med 3, dvs

$$[0] = \{\dots, -6, -3, 0, 3, 6, \dots\} \quad (7.6)$$

Elementerne i $[1]$ er de hele tal a , som er ækvivalente med 1, altså de $a \in \mathbb{Z}$, hvor $3 \mid (a - 1)$. Men det betyder, at $\exists k \in \mathbb{Z} : 3k = (a - 1)$, eller at $a = 3k + 1$,

hvad der betyder at a har rest 1 ved division med 3. Altså har vi

$$[1] = \{\dots, -5, -2, 1, 4, 7, \dots\} \quad (7.7)$$

På samme måde indses at $[2]$ er mængden af de hele tal, som har rest 2 ved division med 3, altså

$$[2] = \{\dots, -7, -4, -1, 2, 5, \dots\} \quad (7.8)$$

Disse ækvivalensklasser kaldes **restklasser** modulo 3. Hvis man eksplicit vil angive, at der er tale om restklasser modulo 3, kan man skrive restklasserne på formen $[a]_3$

Sætning 235 Lad \sim være en ækvivalensrelation på mængden A , og lad $a, b \in A$. Da gælder at

$$[a] = [b], \quad (7.9)$$

hvis og kun hvis

$$a \sim b. \quad (7.10)$$

Bevis. Først vises, at $a \sim b \Rightarrow [a] = [b]$. Antag altså, at $a \sim b$. Vi skal vise, at $[a] = [b]$. Først viser vi, at $[a] \subseteq [b]$. Lad derfor $c \in [a]$. Det betyder pr. definition 230 at $c \sim a$. Og da vi havde antaget, at $a \sim b$ følger af transitiviteten, at $c \sim b$, hvoraf vi slutter, at $c \in [b]$. Altså gælder $[a] \subseteq [b]$. Dernæst skal det vises, at $[b] \subseteq [a]$. Det kan gøres helt som ovenfor. Man kan også bemærke at symmetrien medfører at $b \sim a$ hvorved inklusionen $[b] \subseteq [a]$ følger, af det netop gennemførte argument.

Dernæst vises at $[a] = [b] \Rightarrow a \sim b$. Antag altså, at $[a] = [b]$, og vi vil vise at $a \sim b$. Da relationen er reflektiv, ved vi, at $a \sim a$. Det betyder, at $a \in [a]$. Da $[a] = [b]$, har vi også, at $a \in [b]$. Men det betyder pr. definition, at $a \sim b$. ■

Korollar 236 Lad \sim være en ækvivalensrelation på mængden A , og lad $a, b \in A$. Da gælder at

$$a \in [b] \Leftrightarrow [a] = [b] \quad (7.11)$$

Bevis. Under de angivne forudsætninger gælder følgende biimplikationer:

$$a \in [b] \Leftrightarrow a \sim b \Leftrightarrow [a] = [b] \quad (7.12)$$

Den første biimplikation skyldes definitionen af $[b]$, og den sidste er sætning 235.

■

Det følger af korollaret, at hvis a ligger i en ækvivalensklasse, så kan denne ækvivalensklasse betegnes med $[a]$. Vi kalder derfor ethvert element i en ækvivalensklasse for en **repræsentant** for ækvivalensklassen.

Bemærkning 237 Ethvert tal har rest 0, 1 eller 2 ved division med 3. Det betyder at et vilkårligt $a \in \mathbb{Z}$ er element i netop en af restklasserne $[0]$, $[1]$ og $[2]$ modulo 3, og da er $[a]$ ifølge korollaret netop lig denne restklasse. Der er altså netop de tre restklasser $[0]$, $[1]$ og $[2]$ modulo 3, og $[-3] = [0] = [3] = [6] = \dots$, $[-2] = [1] = [4] = \dots$, $[-1] = [2] = [5] = \dots$. Mængden af de tre ækvivalensklasser kaldes $\mathbb{Z}/3$ (udtales \mathbb{Z} modulo 3) (Man bruger også betegnelsen \mathbb{Z}_3 og \mathbb{Z}/\mathbb{Z}_3 for denne mængde).

Bemærkning 238 For ethvert naturligt tal n defineres \mathbb{Z}/n på samme måde som mængden af de n restklasser modulo n

Eksempel 239 Mængden af restklasser $\mathbb{Z}/24$ er god at bruge, når man angiver klokkeslæt. To timer efter klokken 23 plejer vi ikke at sige, at klokken er 25, men at den er 1. Men $1 \equiv 25$ (modulo 24) så de to klokkeslæt er ækvivalente. Sagt anderledes: $[25] = [1]$ i $\mathbb{Z}/24$. Det er altså praktisk at opfatte (hele) klokkeslæt som restklasser i $\mathbb{Z}/24$ snarere end som hele tal.

Eksempel 240 På samme måde er det praktisk at opfatte vinkelmål angivet i grader, som restklasser modulo 360.

For at få en god forståelse af ækvivalensklasserne for en ækvivalensrelation indfører vi begrebet en klasseinddeling af en mængde

Definition 241 En familie Ω af ikke tomme delmængder af en mængde M kaldes en **klassedeling** (eller en partition) af M , hvis mængderne i Ω er parvist disjunkte, og deres foreningsmængde er hele M , med andre ord hvis

1. For alle mængder A og B i Ω gælder enten, at $A = B$ eller at $A \cap B = \emptyset$.
2. $\bigcup_{A \in \Omega} A = M$

Eksempel 242 1. Opdelingen af eleverne i en skole i klasser er en klassedeling

2. Inddelingen af dyr i arter er en klassedeling.
3. Inddelingen af mennesker i mænd og kvinder er en klassedeling.

Vi vil nu vise to sætninger, som til sammen siger at ækvivalensrelationer og klassedeling er to sider af samme sag. Sagt med andre ord: En ækvivalensrelation giver anledning til en klassedeling, og en klassedeling giver anledning til en ækvivalensrelation. Disse to sætninger er hovedsætningerne i dette afsnit.

Sætning 243 Lad \sim være en ækvivalensrelation på en mængde M . Da er familien af ækvivalensklasser M/\sim en klassedeling af M .

Bevis. Lad \sim være en ækvivalensrelation på mængden M . Vi skal da bevise at familien af ækvivalensklasser M/\sim består af ikke tomme mængder som opfylder de to definerende egenskaber i 241. Da mængden af ækvivalensklasser består af mængderne $[a]$ for $a \in M$, skal vi altså vise

0. For ethvert $a \in M$ gælder $[a] \neq \emptyset$
1. For $a, b \in M$, gælder enten $[a] = [b]$ eller $[a] \cap [b] = \emptyset$
2. $\bigcup_{a \in M} [a] = M$

Ad. 0. Da \sim er refleksiv er $a \sim a$ så $a \in [a]$. Altså er $[a]$ ikke tom.

Ad.1. Lad $a, b \in M$. Vi vil vise egenskab 1, ved at vise, at hvis $[a] \cap [b] \neq \emptyset$, så er $[a] = [b]$. Antag altså, at $[a] \cap [b] \neq \emptyset$. Så findes der et $c \in [a] \cap [b]$. Da

$c \in [a]$, følger af definition 230 at $c \sim a$, og da $c \in [b]$ gælder, at $c \sim b$. Da nu \sim er en ækvivalensrelation, er den specielt symmetrisk, så vi kan slutte at $a \sim c$. Og da \sim også er transitiv, kan vi fra $a \sim c$ og $c \sim b$ slutte, at $a \sim b$. Sætning 235 fortæller da at $[a] = [b]$.

Ad. 2. Da enhver ækvivalensklasse pr. definition er en delmængde af M , vil $\bigcup_{a \in M} [a] \subseteq M$. Vi skal altså vise at $\bigcup_{a \in M} [a] \supseteq M$. Lad derfor $a \in M$. Da \sim er refleksiv er $a \sim a$, så $a \in [a]$ (iflg. sætning 235) hvorfor $a \in \bigcup_{a \in M} [a]$ ■

Bemærkning 244 Bemærk at vi i ovenstående bevis brugte alle de tre definerende egenskaber ved en ækvivalensrelation.

Eksempel 245 Mængden af restklasser modulo n er altså en klassesdeling af de naturlige tal.

Definition 246 Lad Ω være en klassesdeling af en mængde M . Vi definerer da en relation \sim_Ω på M ved:

$a \sim_\Omega b$, hvis der findes en mængde $A \in \Omega$, så $a, b \in A$.

Sætning 247 Lad Ω være en klassesdeling af en mængde M . Da er relationen \sim_Ω defineret ovenfor en ækvivalensrelation på M .

Bevis. Antag at Ω er en klassesdeling af M . Vi skal da vise, at \sim_Ω er refleksiv, symmetrisk og transitiv.

Refleksivitet: Lad $a \in M$. Da Ω er en klassesdeling af M , gælder specielt at $\bigcup_{A \in \Omega} A = M$. Altså findes der et $A \in \Omega$, så $a \in A$ (dvs. så $a, a \in A$), hvorfor $a \sim_\Omega a$ ifølge definitionen af \sim_Ω .

Symmetri: Lad $a, b \in M$, og antag, at $a \sim_\Omega b$. Da findes pr. definition en mængde $A \in \Omega$, så $a, b \in A$; men så gælder jo ligeså, at $b, a \in A$, hvorfor $b \sim_\Omega a$.

Transitivitet: Lad $a, b, c \in M$, og antag at $a \sim_\Omega b$ og at $b \sim_\Omega c$. Vi skal bevise, at $a \sim_\Omega c$. Da $a \sim_\Omega b$, findes en mængde $A \in \Omega$, så $a, b \in A$, og da $b \sim_\Omega c$ findes en mængde $B \in \Omega$, så $b, c \in B$. Da $b \in A$ og $b \in B$ er $A \cap B \neq \emptyset$, men da Ω er en klassesdeling, ved vi fra den første definerende egenskab, at når $A \cap B \neq \emptyset$, er $A = B$. Men så gælder, at $a \in A$ og $c \in A$, og da $A \in \Omega$ betyder det at $a \sim_\Omega c$. ■

Bemærkning 248 Bemærk at vi i ovenstående bevis brugte begge de to definerende egenskaber ved en klassesdeling.

Eksempel 249 Opdelingen af eleverne i en skole i klasser, giver anledning til en ækvivalensrelation mellem eleverne. To elever er relateret, hvis de går i samme klasse.

Sætning 250 1. Givet en ækvivalensrelation \sim på en mængde M . Den giver anledning til en klassesdeling M/\sim af M . Denne klassesdeling giver så igen anledning til en ækvivalensrelation $\sim_{M/\sim}$. Denne ækvivalensrelation er den samme som \sim .

2. Givet en klassesdeling Ω af en mængde M . Den giver anledning til en ækvivalensrelation \sim_Ω på M . Denne ækvivalensrelation giver så igen anledning til en klassesdeling M/\sim_Ω . Denne klassesdeling er den samme som Ω .

Øvelse 251 *Bevis sætning 250*

Bemærkning 252 *Betragt ækvivalensrelationen, hvis orienterede graf er afbildet i figur 7.4. Grafen ses at bestå af to sammenhængende komponenter. Det er netop relationens ækvivalensklasser. Den udspændende skov derunder består af to træer, som er udspændende træer for ækvivalensklasserne.*

7.4 Opgaver

1. På \mathbb{R} defineres relationen xRy ved

$$xRy \Leftrightarrow xy > 0 \quad (7.13)$$

Undersøg, om relationen er reflektiv, symmetrisk, antisymmetrisk eller transitiv.

Besvar samme spørgsmål, når xRy har betydningen

- (a) $xy \geq 0$
- (b) $xy^2 > 0$
- (c) $xy^2 \geq 0$
- (d) $x^2y^2 > 0$
- (e) $x^2y^2 \geq 0$
- (f) $x^2 - y^2 \geq 0$

2. Lad R være en symmetrisk og transitiv relation på en mængde M . Hvori består fejlen i følgende "bevis" for, at R er reflektiv:

Hvis aRb , gælder det at bRa , da R er symmetrisk. Men da R er transitiv, følger det fra aRb og bRa , at aRa . Altså er R reflektiv.

Giv et eksempel på en relation, der er symmetrisk og transitiv, men ikke reflektiv.

3. Lad P være et givet punkt i planen. Definer relationen \sim på mængden af punkter i planen ved:

$$A \sim B \Leftrightarrow |PA| = |PB|. \quad (7.14)$$

Vis, at \sim er en ækvivalensrelation, og beskriv dens ækvivalensklasser.

4. Lad F betegne mængden af reelle funktioner definerede på et interval I . På F defineres relationerne R_1, \dots, R_4 på følgende måde:

- (a) $fR_1g \Leftrightarrow f - g$ er konstant på I
- (b) $fR_2g \Leftrightarrow f - g$ er et førstegradspolynomium
- (c) $fR_3g \Leftrightarrow f - g$ er et andengradspolynomium
- (d) $fR_4g \Leftrightarrow (f - g)(x) \neq 0$ for højst endeligt mange x i I .

Undersøg hvilke af relationerne, der er ækvivalensrelationer.

5. Lad $M = \{1, 2, 3, 4, 5, 6\}$. Betragt følgende relation på M :

$$\sim = \left\{ \begin{array}{l} (1, 1), (2, 2), (3, 3), (4, 4), (5, 5), (6, 6), (1, 2), \\ (1, 4), (2, 1), (2, 4), (4, 1), (4, 2), (3, 6), (6, 3) \end{array} \right\}. \quad (7.15)$$

Bevis at \sim er en ækvivalensrelation.

Bestem $[a]$ for ethvert element $a \in M$, og angiv M/\sim

6. Vis at de følgende relationer på de angivne mængder er ækvivalensrelationer. Gør det i hvert tilfælde på to måder:

- Ved at bestemme ækvivalensklasserne og vise at de giver en klassesdeling af mængden
- Ved at vise direkte, at \sim er reflektiv, symmetrisk og transitiv.

(a) På mængden af danskere defineres $A \sim B$, hvis A og B er født samme år.

(b) På \mathbb{Z} defineres $a \sim b$, hvis $|a| = |b|$.

7. Bevis at følgende relationer er ækvivalensrelationer på de angivne mængder, og beskriv deres ækvivalensklasser:

(a) $M = \mathbb{R}$, $a \sim b \Leftrightarrow a - b \in \mathbb{Z}$

(b) $M = \mathbb{R}$, $a \sim b \Leftrightarrow [a] = [b]$, hvor $[a]$ betegner heltalsdelen af a , dvs. det største hele tal mindre eller lig med a .

(c) $M = \mathbb{R}^2$, $(x_1, y_1) \sim (x_2, y_2) \Leftrightarrow x_1^2 + y_1^2 = x_2^2 + y_2^2$.

8. Lad Q betegne den følgende delmængde af $\mathbb{Z} \times \mathbb{Z}$:

$$Q = \{(a, b) \in \mathbb{Z} \times \mathbb{Z} \mid b \neq 0\}. \quad (7.16)$$

Definer relationen \sim på Q ved

$$(a, b) \sim (c, d) \Leftrightarrow ad = bc. \quad (7.17)$$

Bevis, at \sim er en ækvivalensrelation, og angiv ækvivalensklassen $[(2, 3)]$ og mere generelt ækvivalensklassen $[(a, b)]$.

Prøv at give en beskrivelse af Q/\sim .

Kapitel 8

Afbildninger, funktioner

I dette kapitel skal vi præcisere det funktionsbegreb, I har brugt i gymnasiet og de indledende matematikkurser. Vi skal indføre grundlæggende begreber om funktioner og vise nogle sætninger om disse begreber.

I gymnasiet har I mødt reelle funktioner. En reel funktion er måske blevet indført som en forskrift eller en regel, som afbilder et reelt tal over i et andet reelt tal. For eksempel afbilder funktionen x^2 et reelt tal x over i det reelle tal x^2 . Men hvad betyder det at afbilde, og hvad skal vi forstå ved en regel eller en forskrift? For at præcisere disse begreber, vil vi føre dem tilbage til de basale begreber i mængdelæren. Desuden vil vi generalisere funktionsbegrebet til andre mængder end mængder af reelle tal.

Ideen til hvordan funktionsbegrebet skal præciseres og generaliseres kan vi få ved at bemærke, at en funktion kan opfattes som en relation. For eksempel kan funktionen x^2 opfattes som den relation R på \mathbb{R} , som er defineret ved at xRy hvis $x^2 = y$. Vi vil derfor definere en funktion som en speciel slags relation. Ved at betragte relationer mellem andre mængder end \mathbb{R} , vil vi kunne generalisere funktionsbegrebet til funktioner fra en vilkårlig mængde A ind i en vilkårlig anden mængde B . Og da vi jo formelt har defineret en relation mellem to mængder A og B som en delmængde af produktmængden $A \times B$, vil vi derved få defineret funktionsbegrebet i rent mængdeteoretiske termer, uden brug af uldne ord som ”forskrift” eller ”regel”.

Det er ikke enhver relation, som kan opfattes som en funktion. For at definere en funktion som en bestemt slags relation, skal vi altså have fat i den eller de egenskaber, som udmærker de relationer, der definerer funktioner. Betragt derfor en relation xRy , som er defineret ud fra en reel funktion f ved at $xRy \Leftrightarrow y = f(x)$. Denne relation har to særlige egenskaber:

1. Ethvert reelt x har et reelt billede $y = f(x)$, eller udtrykt i relationsprog: For ethvert $x \in \mathbb{R}$ findes et $y \in \mathbb{R}$, så xRy .
2. Ethvert reelt x har kun ét reelt billede, altså der er kun ét reelt y så $y = f(x)$. Udtrykt i relationsprog betyder det, at for ethvert $x \in \mathbb{R}$

findes der højst ét $y \in \mathbb{R}$ så xRy . Det kan også udtrykkes således: Hvis xRy_1 og xRy_2 , da er $y_1 = y_2$.

Efter denne analyse kan vi nu formulere den formelle definition af en funktion eller en afbildning:

Definition 253 Lad A og B være ikke tomme mængder. En relation f mellem A og B kaldes en **afbildning** eller en **funktion** fra A ind i B (og vi skriver $f : A \longrightarrow B$), hvis følgende to krav er opfyldt:

1. For alle $x \in A$ findes et $y \in B$, så at xfy (eller $(x, y) \in f$).
2. Hvis xfy_1 og xfy_2 (eller $(x, y_1) \in f$ og $(x, y_2) \in f$), da gælder at $y_1 = y_2$.

Øvelse 254 Lad $A = \{1, 2, 3, 4\}$ og $B = \{a, b, c, d\}$. Afgør, om følgende delmængder af $A \times B$ er afbildninger fra A ind i B .

1. $\{(1, a), (2, b), (3, c), (4, d)\}$.
2. $\{(1, a), (2, a), (3, b), (4, b)\}$
3. $\{(1, a), (1, b), (2, c), (2, d), (3, a), (4, d)\}$
4. $\{(1, a), (2, c), (3, b)\}$

Notation 255 Hvis f er en afbildning fra A ind i B og $x \in A$, da findes altså et entydigt $y \in B$, så xfy . Dette element y betegnes med $f(x)$ (siges: "f af x"). I stedet for xfy eller $(x, y) \in f$ skriver man derfor sædvanligvis $y = f(x)$.

Bemærkning 256 Hvis A og B er mængder af reelle tal, kan vi illustrere afbildningen f ved at indtegne mængden i et retvinklet koordinatsystem i planen. At en delmængde C af $A \times B$ af planen er en funktion, betyder da geometrisk, at enhver lodret linje, der skærer x -aksen i et punkt af A , har præcist ét punkt fælles med C . Det betyder nemlig, at der til ethvert $x \in A$ findes ét $y \in B$ så $(x, y) \in C$.

Eksempel 257 I $[-1, 1] \times [-1, 1]$ betragtes de fire mængder:

1. Enhedscirkelskiven: $D = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x^2 + y^2 \leq 1\}$
2. Enhedscirklen: $C = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x^2 + y^2 = 1\}$
3. Den højre del af enhedscirklen: $C_h = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x^2 + y^2 = 1 \wedge x \geq 0\}$
4. Den øvre del af enhedscirklen: $C_o = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2 \mid x^2 + y^2 = 1 \wedge y \geq 0\}$.

Den sidste mængde "er" en afbildning fra $[-1, 1]$ ind i sig selv, da der til hvert x i $[-1, 1]$ findes netop et $y \in [-1, 1]$, så $(x, y) \in C_o$.

D er ikke en afbildning fra $[-1, 1]$ ind i sig selv, da der til alle x 'er i $[-1, 1]$ svarer mere end et $y \in [-1, 1]$ så $(x, y) \in D$. Det samme gælder C . C_h er heller ikke en afbildning fra $[-1, 1]$ ind i sig selv, da der til negative x 'er ikke svarer noget $y \in [-1, 1]$, så $(x, y) \in C_h$.

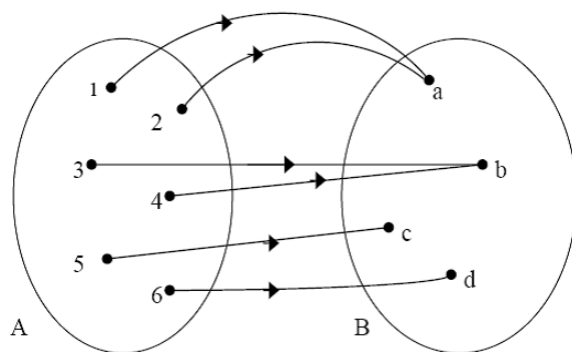
Eksempel 258 Lad \mathcal{C} betegne mængden af cirkler i planen Π . Lad f betegne følgende delmængde af $\mathcal{C} \times \Pi$: $f = \{(C, p) \in \mathcal{C} \times \Pi \mid p \text{ er centrum for } C\}$. Da er f en afbildning, og $f(C) = \text{centrum for } C$. f er altså den afbildning, som afbilder en cirkel i sit centrum.

Bemærkning 259 I dansksproget litteratur bruges ordene funktion og afbildning ofte i flæng. Dog bruges ordet funktion fortrinsvist om en afbildning, som afbilder ind i de reelle eller komplekse tal. Vi vil i disse noter følge denne tradition. Afbildninger af planen eller rummet ind i sig selv kaldes også transformationer, og afbildninger mellem mængder af funktioner kaldes normalt operatorer.

Selv om vi formelt har defineret en funktion eller afbildning $f : A \rightarrow B$ som en relation mellem A og B , dvs. som en delmængde af $A \times B$, så er det nyttigt at bibeholde den intuitive idé af en funktion eller afbildning som en "maskine", som sender elementer x fra A over i elementer $f(x)$ i B . Den almindelige sprogbrug om funktioner og afbildninger afspejler bedre denne intuitive, men upræcise opfattelse af funktioner. Vi kalder for eksempel $f(x)$ for billedet (eller funktionsværdien) af x , og vi kan tale om at "anvende" funktionen f på x . Den delmængde af $A \times B$ som ifølge definitionen "er" funktionen f , kalder man sædvanligvis funktionens **graf**.

Det er derimod ikke hensigtsmæssigt at tænke på en funktion som en regneforskrift. Selv om reelle funktioner ofte er defineret ved at angive y som en formel i x , så kan mange (selv reelle) funktioner ikke angives på denne form.

Ofte illustrerer man afbildninger ved figurer i stil med Figur 8.1.

Figur 8.1: Afbildning af $A = \{1, 2, 3, 4, 5, 6\}$ ind i $B = \{a, b, c, d, e\}$

Lad f være en afbildning fra A ind i B . Da kaldes A for **definitionsområdet** og B kaldes **sekundærmængden** for f .

Definition 260 Mængden af funktionsværdier $\{y \in B \mid \exists x \in A : y = f(x)\}$ kaldes afbildningens **billedmængde** eller **værdimængde**.

Bemærkning 261 I dansksproget litteratur hersker der en vis forvirring om betydningen af ordene billedmængde og værdimængde. I nogle fremstillinger (f.eks. tidligere noter til MatM) er det mængden B , som betegnes billedmængden eller værdimængden.

Bemærkning 262 Når man skal definere en afbildning, skal man altså angive tre ting:

1. Definitionsmængden A .
2. Sekundærmængden B .
3. Funktionsværdien $f(x)$ for ethvert $x \in A$.

Bemærkning 263 To afbildninger f og g er lig med hinanden hvis

1. de har samme definitionsmængde,
2. de har samme sekundærmængde,
3. og for alle x i definitionsmængden gælder $f(x) = g(x)$

Ofte sjusker man når man angiver funktioner. Det er således meget almindeligt at tale om funktionen x^2 . Dette er upræcist, fordi man ikke har angivet definitionsmængden og sekundærmængden. Det vil dog ofte være klart fra sammenhængen, hvad disse mængder er (f.eks. \mathbb{R} eller \mathbb{C}). Når man i reel analyse taler om funktionen $1/x$ eller andre funktioner, som ikke naturligt er defineret på hele \mathbb{R} , så underforstås det ofte, at man som definitionsmængde skal tage den største mængde, hvor funktionen er defineret, altså i dette tilfælde $\mathbb{R} \setminus \{0\}$.

Angivelsen af en funktion ved udtrykkene x^2 og $1/x$ illustrerer også en anden unøjagtighed, som man ofte tillader sig ved omtalen af funktioner. I den generelle definition skelner vi mellem funktionen f og dens værdi $f(x)$ i et givet element $x \in A$. Men ofte omtaler man funktionen som $f(x)$ i stedet for som f . Det er for eksempel tilfældet med funktionerne x^2 og $1/x$, som jo vanskeligt lader sig angive uden at skrive x 'et. Hvis man vil angive disse funktioner med en notation, der tydeliggør, at der er tale om funktionen, og ikke dens værdi i punktet x , kan man skrive: "funktionen $x \rightarrow x^2$ ", men det gøres sjældent.

8.1 Injektivitet og surjektivitet

Definition 264 1. En afbildning $f : A \rightarrow B$ kaldes **surjektiv** (udtales "syrjektiv"), hvis værdimængden er hele B , altså hvis ethvert y i B er en funktionsværdi, eller udtrykt formelt:

$$\forall y \in B \exists x \in A : y = f(x) \quad (8.1)$$

Man siger da at f afbilder A på B .

2. En afbildning $f : A \longrightarrow B$ kaldes **injektiv (eller en-entydig)**, hvis ethvert y i B højst er billede af ét x i A , dvs. hvis

$$f(x_1) = f(x_2) \Rightarrow x_1 = x_2 \quad (8.2)$$

3. En afbildning $f : A \longrightarrow B$ kaldes **bijektiv**, hvis den er både surjektiv og injektiv, altså hvis ethvert $y \in B$ er billede af præcist ét $x \in A$. En bijektiv afbildning kaldes også en **bijektion**.

Bemærkning 265 Et bevis for at en afbildning er surjektiv er et eksistensbevis. Et bevis for at en afbildning er injektiv er et entydighedsbevis.

Øvelse 266 Hvilke af afbildningerne i 254 er surjektive og hvilke er injektive?

Øvelse 267 Tegn figurer med boller og pile, som illustrerer afbildninger som er surjektive og injektive, og afbildninger, som ikke er surjektive og injektive. Forklar, hvordan man på figurerne kan se om en afbildning er injektiv, og hvordan man ser at den er surjektiv.

Bemærkning 268 Hvis en funktion $f : A \longrightarrow B$ mellem to reelle talmængder repræsenteres ved sin graf i et retvinklet koordinatsystem i planen, da er den surjektiv, hvis enhver vandret linje gennem et punkt i B på y -aksen skærer grafen mindst en gang. Den er injektiv, hvis enhver vandret linje højst skærer grafen i ét punkt med x -koordinat i A .

Eksempel 269 Overvej at følgende påstande er sande:

1. Funktionen $\sin : \mathbb{R} \longrightarrow \mathbb{R}$ er hverken surjektiv eller injektiv.
2. Funktionen $\sin : \mathbb{R} \longrightarrow [-1, 1]$ er surjektiv men ikke injektiv.
3. Funktionen $\sin : [-\pi/2, \pi/2] \longrightarrow \mathbb{R}$ er injektiv men ikke surjektiv.
4. Funktionen $\sin : [-\pi/2, \pi/2] \longrightarrow [-1, 1]$ er bijektiv.

Bemærkning 270 Når man skal afgøre om en afbildning er surjektiv og injektiv, er det altså vigtigt at specificere definitionsmængden og sekundærmængden præcist. Generelt kan en vilkårlig funktion gøres surjektiv ved at indskrænke sekundærmængden til billedmængden.

Eksempel 271 Funktionen $f : \mathbb{R} \longrightarrow \mathbb{R}$ defineret ved $f(x) = 2x + 7$ er injektiv.

Bevis. Der gælder følgende implikationer:

$$f(x_1) = f(x_2) \quad (8.3)$$

$$\Leftrightarrow 2x_1 - 7 = 2x_2 - 7 \quad (8.4)$$

$$\Leftrightarrow 2x_1 = 2x_2 \quad (8.5)$$

$$\Leftrightarrow x_1 = x_2 \quad (8.6)$$

■

Eksempel 272 Funktionen $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ defineret ved $f(x) = x^3 - x$ er ikke injektiv.

Bevis. For at vise at funktionen ikke er injektiv skal vi finde to forskellige x 'er, som afbildes i den samme værdi. Her kan vi betragte tallene 0 og 1. Der gælder jo at $0 \neq 1$ men $f(0) = f(1) = 0$. ■

8.2 Billeder og Urbilleder

Definition 273 Lad A, B være mængder, og $f : A \rightarrow B$ en afbildning. Lad endvidere $T \subseteq A$. Delmængden $f(T)$ af B defineret ved

$$f(T) = \{y \in B \mid \exists t \in T : y = f(t)\} \quad (8.7)$$

kaldes for **billedet** af T under f .

Bemærkning 274 Billedet af definitionsområdet $f(A)$ er altså billedmængden.

Eksempel 275 Betragt funktionen $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ defineret ved $f(x) = x^2$. Da er $f(]-2, 10]) = [0, 100[$.

Sætning 276 Lad A og B være mængder, og lad $f : A \rightarrow B$ være en afbildning.

Lad $\{T_\alpha\}_{\alpha \in \Lambda}$ være en familie af delmængder af A .

Da gælder følgende:

1. $f(\bigcup_{\alpha \in \Lambda} T_\alpha) = \bigcup_{\alpha \in \Lambda} f(T_\alpha)$.
2. $f(\bigcap_{\alpha \in \Lambda} T_\alpha) \subseteq \bigcap_{\alpha \in \Lambda} f(T_\alpha)$.

Bevis. *Bevis for 1.* Lad $y \in f(\bigcup_{\alpha \in \Lambda} T_\alpha)$. Der findes da $x \in \bigcup_{\alpha \in \Lambda} T_\alpha$, så $y = f(x)$. Da $x \in \bigcup_{\alpha \in \Lambda} T_\alpha$, findes $\alpha \in \Lambda$, så $x \in T_\alpha$. Da $y = f(x)$, er dermed $y \in f(T_\alpha)$.

Vi har altså påvist eksistensen af et $\alpha \in \Lambda$, så $y \in f(T_\alpha)$, hvormed vi har vist, at $y \in \bigcup_{\alpha \in \Lambda} f(T_\alpha)$.

Altså gælder $f(\bigcup_{\alpha \in \Lambda} T_\alpha) \subseteq \bigcup_{\alpha \in \Lambda} f(T_\alpha)$. Den omvendte inklusion vises, idet man ser, at ovenstående ræsonnement kan "vendes om" (overvej dette).

Bevis for 2. Lad $y \in f(\bigcap_{\alpha \in \Lambda} T_\alpha)$. der findes da $x \in \bigcap_{\alpha \in \Lambda} T_\alpha$, så $y = f(x)$. Da $x \in \bigcap_{\alpha \in \Lambda} T_\alpha$, gælder for ethvert $\alpha \in \Lambda$, at $x \in T_\alpha$. Da $y = f(x)$, haves dermed $y \in f(T_\alpha)$, for ethvert $\alpha \in \Lambda$. Med andre ord gælder $y \in \bigcap_{\alpha \in \Lambda} f(T_\alpha)$. ■

Bemærkning 277 Som øvelse bør man overveje, hvorfor beviset for (2) i den foregående sætning ikke også kan 'vendes om'. Man bør også konstruere et modeksempel til påstanden om, at den omvendte inklusion i (2) skulle være alment gyldig (det er den nemlig ikke).

Bemærkning 278 Sætning 276 er faktisk et resultat af Sætning 65 (2.27) og (2.29) og den manglende inklusion er et resultat af bemærkning 66. Hvis vi bruger implikationerne i Sætning 65, kan beviset for sætning 276 nemlig føres i næsten ren symbolsk form som følger:

Bevis. *Bevis for sætning 276, 1.* For ethvert $y \in B$ gælder følgende biimplikationer:

$$\begin{aligned}
y &\in f\left(\bigcup_{\alpha \in \Lambda} T_\alpha\right) \\
&\Downarrow \\
\exists x \in A & : x \in \bigcup_{\alpha \in \Lambda} T_\alpha \wedge y = f(x) \\
&\Downarrow \\
\exists x \in A \exists \alpha \in \Lambda & : x \in T_\alpha \wedge y = f(x) \\
&\Downarrow \\
\exists \alpha \in \Lambda \exists x \in A & : x \in T_\alpha \wedge y = f(x) \\
&\Downarrow \\
\exists \alpha \in \Lambda & : y \in f(T_\alpha) \\
&\Downarrow \\
y &\in \bigcup_{\alpha \in \Lambda} f(T_\alpha),
\end{aligned}$$

hvoraf påstanden følger.

Bevis for sætning 276, 2. For ethvert $y \in B$ har vi følgende implikationer:

$$\begin{aligned}
y &\in f\left(\bigcap_{\alpha \in \Lambda} T_\alpha\right) \\
&\Downarrow \\
\exists x \in A & : x \in \bigcap_{\alpha \in \Lambda} T_\alpha \wedge y = f(x) \\
&\Downarrow \\
\exists x \in A \forall \alpha \in \Lambda & : x \in T_\alpha \wedge y = f(x) \\
&\Downarrow \\
\forall \alpha \in \Lambda \exists x \in A & : x \in T_\alpha \wedge y = f(x) \\
&\Downarrow \\
\forall \alpha \in \Lambda & : y \in f(T_\alpha) \\
&\Downarrow \\
y &\in \bigcap_{\alpha \in \Lambda} f(T_\alpha),
\end{aligned}$$

og det ønskede følger. ■

Definition 279 Lad A, B være mængder, og $f : A \rightarrow B$ en afbildning. Lad endvidere $S \subseteq B$. Delmængden $f^{-1}(S)$ af A defineret ved

$$f^{-1}(S) = \{x \in A \mid f(x) \in S\} \quad (8.8)$$

kaldes **urbilledet** (eller *originalmængden*) af S under f .

Øvelse 280 Tegn en figur med boller og pile til at illustrere urbilledet af en mængde.

Det følger direkte fra definitionen af urbilledet at elementerne i $f^{-1}(S)$ kan karakteriseres som følger:

Sætning 281 Lad A, B være mængder og $f : A \rightarrow B$ en afbildning. Lad endvidere $S \subseteq B$. Da gælder:

$$x \in f^{-1}(S) \Leftrightarrow f(x) \in S \quad (8.9)$$

Eksempel 282 Betragt funktionen $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ defineret ved $f(x) = x^2$. Da er

1. $f^{-1}(\{4\}) = \{-2, 2\}$,
2. $f^{-1}([4, 9]) = [2, 3] \cup [-3, -2]$
3. $f^{-1}(\{-4\}) = \emptyset$

Bemærkning 283 En funktion er specielt en relation. I definition 209 har vi defineret den inverse relation R^{-1} til en relation R . Vi har også i definition 207 defineret $R(A)$ for en delmængde af primærmængden, og vi bemærkede i bemærkning 211 at når S er en delmængde af sekundærmængden så gælder:

$$R^{-1}(S) = \{a \in A \mid \exists b \in S : aRb\}. \quad (8.10)$$

Når R er en funktion f findes der netop ét $b \in B$, så aRb nemlig $b = f(a)$. Vi kan derfor omformulere (8.10) til

$$R^{-1}(S) = \{a \in A \mid f(a) \in S\} \quad (8.11)$$

Ved sammenligning med (8.8) ses at denne mængde er den samme, som den vi her har defineret som $f^{-1}(S)$. Vores definition af urbilledet er altså helt i overensstemmelse med den tidligere definition af det vi kaldte den til A_1 relaterede delmængde af B .

Sætning 284 Lad A og B være mængder, og lad $f : A \rightarrow B$ være en afbildning.

Lad $\{S_\alpha\}_{\alpha \in \Lambda}$ være en familie af delmængder af B , og lad S være en delmængde af B .

Da gælder følgende:

1. $f^{-1}(\bigcup_{\alpha \in \Lambda} S_\alpha) = \bigcup_{\alpha \in \Lambda} f^{-1}(S_\alpha)$.

$$2. f^{-1}(\bigcap_{\alpha \in \Lambda} S_\alpha) = \bigcap_{\alpha \in \Lambda} f^{-1}(S_\alpha).$$

$$3. f^{-1}(B \setminus S) = A \setminus f^{-1}(S).$$

Bevis. *Bevis for 1:* For ethvert $x \in A$ gælder følgende biimplikationer:

$$x \in f^{-1}\left(\bigcup_{\alpha \in \Lambda} S_\alpha\right) \quad (8.12)$$

$$\Leftrightarrow f(x) \in \bigcup_{\alpha \in \Lambda} S_\alpha \quad (8.13)$$

$$\Leftrightarrow \exists \alpha \in \Lambda : f(x) \in S_\alpha \quad (8.14)$$

$$\Leftrightarrow \exists \alpha \in \Lambda : x \in f^{-1}(S_\alpha) \quad (8.15)$$

$$\Leftrightarrow x \in \bigcup_{\alpha \in \Lambda} f^{-1}(S_\alpha), \quad (8.16)$$

hvilket viser påstanden.

Bevis for 2: analogt med beviset for 1.

Bevis for 3: For ethvert $x \in A$ gælder følgende biimplikationer:

$$x \in f^{-1}(B \setminus S) \quad (8.17)$$

$$\Leftrightarrow f(x) \in B \setminus S \quad (8.18)$$

$$\Leftrightarrow \neg f(x) \in S \quad (8.19)$$

$$\Leftrightarrow \neg x \in f^{-1}(S) \quad (8.20)$$

$$\Leftrightarrow x \in A \setminus f^{-1}(S), \quad (8.21)$$

hvilket viser påstanden. ■

8.3 Sammensætning af afbildninger, invers afbildning

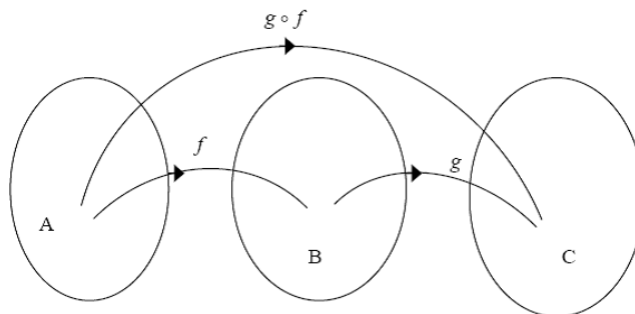
Definition 285 Lad A, B og C være mængder og lad $f : A \rightarrow B$ og $g : B \rightarrow C$ være afbildninger. Da defineres den **sammensatte afbildning** $g \circ f : A \rightarrow C$ ved:

$$\text{For alle } x \in A \text{ er } g \circ f(x) = g(f(x)). \quad (8.22)$$

Bemærkning 286 Funktionen $g \circ f$ fås altså ved først at anvende f og dernæst anvende g . Funktionerne skal altså anvendes i omvendt rækkefølge. Man har valgt denne skrivemåde fordi man derved får den simple definition: $g \circ f(x) = g(f(x))$.

Eksempel 287 Definer funktionerne $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ og $g : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ ved $f(x) = 2x + 7$ og $g(x) = x^2$. Da er funktionerne $g \circ f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ og $f \circ g : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ beskrevet ved

$$(g \circ f)(x) = g(2x + 7) = (2x + 7)^2 \quad (8.23)$$

Figur 8.2: Den sammensatte funktion $g \circ f$

og

$$(f \circ g)(x) = f(x^2) = 2x^2 + 7 \quad (8.24)$$

Øvelse 288 Lad $A = \{1, 2, 3, 4\}$ og $B = \{a, b, c, d\}$. Definer $f : A \rightarrow B$ og $g : B \rightarrow A$ ved deres grafer på følgende vis:

$$f = \{(1, a), (2, a), (3, b), (4, b)\} \quad (8.25)$$

$$g = \{(a, 2), (b, 3), (c, 4), (d, 4)\} \quad (8.26)$$

Bestem graferne for $g \circ f$ og $f \circ g$.

Sætning 289 Lad A, B og C være mængder og lad $f : A \rightarrow B$ og $g : B \rightarrow C$ være afbildninger. Da gælder følgende:

1. Hvis f og g begge er surjektive, da er $g \circ f : A \rightarrow C$ surjektiv.
2. Hvis f og g begge er injektive, da er $g \circ f : A \rightarrow C$ injektiv.
3. Hvis f og g begge er bijektive, da er $g \circ f : A \rightarrow C$ bijektiv.

Bevis. *Bevis for 1:* Antag at f og g begge er surjektive, og lad $z \in C$. Da g er surjektiv, findes et $y \in B$ så $z = g(y)$. Da f er surjektiv, findes endvidere et $x \in A$ så $y = f(x)$. Alt i alt har vi altså

$$z = g(y) = g(f(x)) = g \circ f(x) \quad (8.27)$$

Vi har altså vist, at der til ethvert $z \in C$, findes et $x \in A$, så $z = g \circ f(x)$. Det betyder netop at $g \circ f$ er surjektiv.

Bevis for 2: Antag, at f og g begge er injektive. Lad $x_1, x_2 \in A$, og antag at $g \circ f(x_1) = g \circ f(x_2)$. Vi skal vise at $x_1 = x_2$.

Da g er injektiv, og $g(f(x_1)) = g(f(x_2))$, kan vi slutte at $f(x_1) = f(x_2)$, og da f er injektiv, kan vi herfra slutte at $x_1 = x_2$.

Bevis for 3: Følger af 1. og 2. ■

Der gælder en delvis omvendning af denne sætning:

Sætning 290 Lad A, B og C være mængder, og lad $f : A \rightarrow B$ og $g : B \rightarrow C$ være afbildninger. Da gælder følgende:

1. Hvis $g \circ f : A \rightarrow C$ er surjektiv, da er g surjektiv.
2. Hvis $g \circ f : A \rightarrow C$ er injektiv, da er f injektiv.

Bevis. *Bevis for 1:* Antag at $g \circ f : A \rightarrow C$ er surjektiv. Vi skal vise, at g er surjektiv. Lad derfor $z \in C$. Da $g \circ f$ er surjektiv, findes et $x \in A$, så $z = g \circ f(x) = g(f(x))$. Men så findes jo et $y \in B$, så $z = g(y)$, nemlig $y = f(x)$.

Bevis for 2: Antag at $g \circ f : A \rightarrow C$ er injektiv. Vi skal vise, at f er injektiv. Lad $x_1, x_2 \in A$, og antag at $f(x_1) = f(x_2)$. Vi skal vise at $x_1 = x_2$.

Da $f(x_1) = f(x_2)$, gælder

$$g \circ f(x_1) = g(f(x_1)) = g(f(x_2)) = g \circ f(x_2), \quad (8.28)$$

og da $g \circ f$ var antaget injektiv, slutter vi heraf at $x_1 = x_2$. ■

Øvelse 291 Angiv eksempler på situationer, hvor A, B og C er mængder, og hvor $f : A \rightarrow B$ og $g : B \rightarrow C$ er afbildninger, og hvor

1. g er surjektiv, men $g \circ f$ ikke er surjektiv.
2. f er injektiv, men $g \circ f$ ikke er injektiv.
3. $g \circ f$ er surjektiv men f er ikke surjektiv.
4. $g \circ f$ er injektiv, men g er ikke injektiv.

Giv to slags eksempler: dels eksempler, illustreret med mængdeboller og pile, i tilfælde hvor mængderne er endelige, og dels eksempler hvor mængderne A, B , og C alle er de reelle tal.

Sætning 292 Lad A, B, C og D være mængder, og lad $f : A \rightarrow B$ og $g : B \rightarrow C$ og $h : C \rightarrow D$ være afbildninger. Da gælder:

$$h \circ (g \circ f) = (h \circ g) \circ f \quad (8.29)$$

Bevis. Overlades til læseren. ■

På grund af denne sætning kan vi tillade os at skrive $h \circ g \circ f$ i stedet for $h \circ (g \circ f)$ eller $(h \circ g) \circ f$. Lignende betragtninger gælder naturligvis ved sammensætning af flere end tre afbildninger.

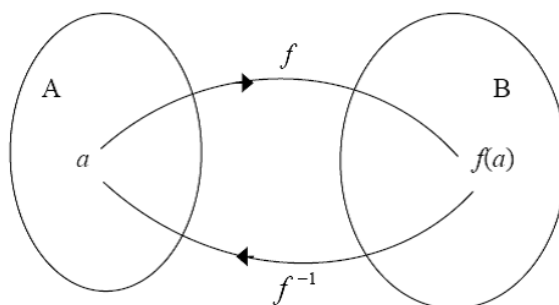
Definition 293 Lad A være en mængde. Med 1_A betegnes den *identiske afbildning* på A , dvs. afbildningen givet ved

$$1_A(a) = a \text{ for alle } a \in A \quad (8.30)$$

Afbildningen 1_A er naturligvis bijektiv.

Definition 294 Lad A og B være mængder og lad $f : A \rightarrow B$ være en afbildning. En afbildning $g : B \rightarrow A$ kaldes

1. en **venstreinvert** til f , hvis $g \circ f = 1_A$,
2. en **højreinvert** til f , hvis $f \circ g = 1_B$,
3. en **invert** til f , hvis g er både højre og venstreinvert til f , altså hvis $g \circ f = 1_A$ og $f \circ g = 1_B$.

Figur 8.3: Den inverse funktion

Øvelse 295 Overvej, om følgende funktioner har en højreinvert og en venstreinvert, og angiv en eller flere sådanne, hvis de findes:

1. Funktionen $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ defineret ved $f(x) = 4x - 3$.
2. Funktionen $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ defineret ved $f(x) = x^2$.
3. Funktionen $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}_+ \cup \{0\}$ defineret ved $f(x) = x^2$.
4. Funktionen $f : \mathbb{R} \rightarrow [-1, 1]$ defineret ved $f(x) = \sin x$.

Sætning 296 Lad A og B være mængder, og lad $f : A \rightarrow B$ være en afbildning. Hvis f har en invers afbildning, da er den entydigt bestemt.

Bevis. Antag at $g : B \rightarrow A$ og $h : B \rightarrow A$ begge er inverse til f . Da gælder

$$g = g \circ 1_B = g \circ (f \circ h) = (g \circ f) \circ h = 1_A \circ h = h \quad (8.31)$$

■

Bemærkning 297 Derimod er højre- og venstreinvertser ikke nødvendigvis entydige. Hvis du ikke allerede har indset dette i forbindelse med Øvelse 295, bør du gøre det nu.

Sætning 298 Lad A og B være mængder, og lad $f : A \rightarrow B$ være en afbildning. Der gælder følgende:

1. f har en venstreinvert, hvis og kun hvis f er injektiv.
2. f har en højreinvert, hvis og kun hvis f er surjektiv.
3. f har en invers, hvis og kun hvis f er bijektiv.

Bevis. *Bevis for 1:* Antag først, at f har en venstreinvert g . Da gælder pr. definition $g \circ f = 1_A$. Da 1_A er injektiv, følger det af sætning 290.2 at f er injektiv.

Antag omvendt, at f er injektiv. Vi skal da vise, at der findes en venstreinvert g til f . Vi skal med andre ord konstruere en afbildning $g : B \rightarrow A$, så $g \circ f = 1_A$.

Vi bemærker, at hvis b ligger i $f(A)$, findes netop ét $a \in A$ så $f(a) = b$. For da f er injektiv, findes der højst et sådant a , og da $b \in f(A)$ findes der mindst et sådant a . Vælger vi nu et eller andet element $a_0 \in A$, kan vi dermed definere en afbildning $g : B \rightarrow A$ ved:

$$g(b) = \begin{cases} a, & \text{hvis } b = f(a) \text{ for et } a \in A \\ a_0, & \text{hvis } b \notin f(A) \end{cases} \quad (8.32)$$

Vi får da for $a \in A$, at $g(f(a)) = a$, altså at $g \circ f = 1_A$.

Bevis for 2: Hvis f har en højreinvert $g : B \rightarrow A$, så gælder at $f \circ g = 1_B$, og da 1_B er surjektiv, følger det af 290, at f er surjektiv.

Antag omvendt at f er surjektiv. Vi skal da vise, at der findes en højreinvert g til f . Vi skal med andre ord konstruere en afbildning $g : B \rightarrow A$, så $f \circ g = 1_B$.

Når f er surjektiv betyder det at $f^{-1}(\{b\}) \neq \emptyset$ for ethvert $b \in B$. Vælg da for $b \in B$ et element $a_b \in f^{-1}(\{b\})$.¹ Ifølge sætning 281 gælder da, at $f(a_b) = b$ for ethvert $b \in B$. Defineres derfor en afbildning $g : B \rightarrow A$ ved:

$$g(b) = a_b, \quad (8.33)$$

fås at

$$(f \circ g)(b) = f(g(b)) = f(a_b) = b \text{ for ethvert } b \in B, \quad (8.34)$$

dvs. at $f \circ g = 1_B$.

Bevis for 3: Hvis f har en invers, er denne både en højre- og venstreinvert, så af 1. og 2. fås, at f er både surjektiv og injektiv, altså bijektiv.

Omvendt hvis f er bijektiv er den både surjektiv og injektiv og har derfor både en venstreinvert g og en højreinvert h som opfylder

$$g \circ f = 1_A \text{ og } f \circ h = 1_B \quad (8.35)$$

¹Her bruger vi et omdiskuteret aksiom i mængdelæren, det såkaldte udvalgsaksiom.

Hvis vi nu kan vise at der nødvendigvis må gælde $g = h$, så har vi bevist eksistensen af en afbildning, som er både højre- og venstreinvert, altså af en invers. Men at $g = h$ følger af følgende udregning:

$$g = g \circ 1_B = g \circ (f \circ h) = (g \circ f) \circ h = 1_A \circ h = h \quad (8.36)$$

■

Definition 299 Hvis $f : A \rightarrow B$ er bijektiv, betegnes dens entydigt bestemte inverse afbildning med f^{-1} . Der gælder altså:

$$f^{-1} \circ f = 1_A \text{ og } f \circ f^{-1} = 1_B \quad (8.37)$$

Man kalder også f 's inverse for den **omvendte afbildning**.

Bemærkning 300 Når $f : A \rightarrow B$ er en bijektiv afbildning, er f^{-1} karakteriseret ved, at der for alle $(x, y) \in A \times B$ gælder:

$$x = f^{-1}(y) \Leftrightarrow f(x) = y. \quad (8.38)$$

Øvelse 301 Lad $f : A \rightarrow B$ være en bijektiv afbildning. Bevis, at

$$(f^{-1})^{-1} = f \quad (8.39)$$

Øvelse 302 Lad $f : A \rightarrow B$ og $g : B \rightarrow C$ være bijektive afbildninger. Bevis, at

$$(g \circ f)^{-1} = f^{-1} \circ g^{-1} \quad (8.40)$$

Det er en del af opgaven at bevise, at de angivne funktioner eksisterer.

Bemærkning 303 Når $f : A \rightarrow B$ er en afbildning, har vi i dette kapitel brugt symbolet f^{-1} i to forskellige betydninger: 1. som betegnelsen for den inverse afbildning og. 2. i betegnelsen for Urbilledet $f^{-1}(S)$ af en delmængde $S \subseteq B$. Disse to brug af symbolet f^{-1} må ikke forveksles. Man kan danne $f^{-1}(S)$, uanset om f er bijektiv eller ej, hvorimod man kun kan tale om den inverse afbildning f^{-1} , når f er bijektiv. Men hvis f er bijektiv, er der et potentielt problem: symbolet $f^{-1}(S)$ kan jo læses på to forskellige måder:

1. Som Urbilledet af S under f .
2. Som billedet ved f^{-1} af S .

Heldigvis bliver $f^{-1}(S)$ samme delmængde af A , uanset hvordan man opfatter symbolet.

Bemærkning 304 I definition 209 definerede vi den inverse relation R^{-1} mellem B og A , når R er en relation mellem A og B . En funktion $f : A \rightarrow B$ er specielt en relation mellem A og B . For ikke at øge forvirringen vil vi et øjeblik kalde denne relation for R_f . Altså har R_f en invers relation R_f^{-1} . Denne inverse relation er dog ikke altid en funktion, men hvis den er en funktion er den heldigvis lig med funktionen f^{-1} , som vi har defineret i dette kapitel. Det fremgår af følgende sætninger:

Sætning 305 Lad $f : A \rightarrow B$ være en funktion, og kald dens tilhørende relation R_f . Da er R_f^{-1} en funktion på $f(A)$, hvis og kun hvis f er injektiv. Hvis f er injektiv, er funktionen R_f^{-1} en invers til funktionen $f : A \rightarrow f(A)$.

Bevis. Antag at $f : A \rightarrow B$ er en funktion. At $R_f^{-1} : f(A) \rightarrow A$ er en funktion betyder ifølge definition 253 at

1. For alle $y \in f(A)$ findes et $x \in A$, så at $yR_f^{-1}x$.
2. Hvis $yR_f^{-1}x_1$ og $yR_f^{-1}x_2$, da gælder at $x_1 = x_2$.

Men $yR_f^{-1}x$ betyder pr definition af R^{-1} , at $xR_f y$, eller ifølge definitionen af R_f , at xfy eller $y = f(x)$.

Altså kan de to betingelser omskrives til

1. For alle $y \in f(A)$ findes et $x \in A$, så at $y = f(x)$.
2. Hvis $f(x_1) = f(x_2) = y$ så er $x_1 = x_2$.

Det første betingelse er simpelthen definitionen af $f(A)$, og det andet punkt er ensbetydende med at f er injektiv.

Antag nu, at f er injektiv, så $R_f^{-1} : f(A) \rightarrow A$ er en funktion. Vi skal da bevise, at R_f^{-1} er den inverse funktion til den bijektive afbildning $f : A \rightarrow f(A)$. Ifølge bemærkning 300 skal vi bare vise at

$$x = R_f^{-1}(y) \Leftrightarrow f(x) = y. \quad (8.41)$$

Men det følger af definitionen på R_f^{-1} thi

$$x = R_f^{-1}(y) \Leftrightarrow yR_f^{-1}x \Leftrightarrow xR_f y \Leftrightarrow xfy \Leftrightarrow f(x) = y. \quad (8.42)$$

■

Sætning 306 Lad $f : A \rightarrow B$ være en funktion og kald dens tilhørende relation R_f . Da er R_f^{-1} en funktion på B hvis og kun hvis f er bijektiv. Hvis f er bijektiv er funktionen R_f^{-1} den inverse til funktionen $f : A \rightarrow B$.

Bevis. Følger af den forregående sætning. ■

8.4 Opgaver

1. Betragt mængderne

$$A = \{1, 2, 3, 4, 5\} \quad (8.43)$$

og

$$B = \{a, b, c, d\} \quad (8.44)$$

Hvilke af følgende mængder repræsenterer relationer, som er afbildninger fra den ene mængde ind i den anden:

- (a) $\{(1, a), (2, b), (3, d), (4, d), (5, d)\}$
- (b) $\{(1, a), (b, 3), (c, 4), (5, d), (2, a)\}$
- (c) $\{(a, 3), (b, 4), (c, 5), (d, 1), (a, 2)\}$
- (d) $\{(a, 3), (b, 2), (c, 2), (d, 5)\}$
- (e) $\{(1, a), (2, b), (3, c), (4, d)\}$

Tegn boller med pile til at illustrere disse funktioner.

2. Betragt afbildningen på Figur 8.1:

Bestem følgende elementer og mængder

- (a) $f(3)$ og $f(6)$
- (b) $f(\{1, 2, 3\})$ og $f(\{4, 5, 6\})$
- (c) $f^{-1}(\{a, e\})$, $f^{-1}(\{b\})$, $f^{-1}(\{c, d\})$ og $f^{-1}(\{c\})$.

3. Giv eksempler på endelige mængder A og B og afbildninger $f : A \rightarrow B$ så:

- (a) f er injektiv, men ikke surjektiv
- (b) f er surjektiv men ikke injektiv
- (c) f er både surjektiv og injektiv
- (d) f er hverken surjektiv eller injektiv.

4. Giv eksempler på afbildninger $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$, som opfylder de fire punkter i opgave 3.

5. Lad U være en given grundmængde. For enhver delmængde M af U definerer vi en afbildning $k_M : U \rightarrow \{0, 1\}$, kaldet den karakteristiske afbildning, ved:

$$k_M(x) = \begin{cases} 1 & \text{når } x \in M \\ 0 & \text{når } x \in \complement M \end{cases} \quad (8.45)$$

Vis at når A og B er vilkårlige delmængder af U , gælder:

$$k_{A \cap B} = k_A \cdot k_B, \quad \text{og} \quad k_{A \cup B} = k_A + k_B - k_A \cdot k_B. \quad (8.46)$$

Angiv afbildningerne

$$k_\emptyset, \quad k_U \quad \text{og} \quad k_{\complement A}. \quad (8.47)$$

Hvad kan man sige om mængderne A og B , når det for alle $x \in U$ gælder

$$k_A(x) \leq k_B(x)? \quad (8.48)$$

6. Bevis hvorvidt hver af de nedenstående funktioner $\mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ er injektive og surjektive:

- (a) $f(x) = \frac{1}{2}x - 5$
- (b) $f(x) = 543x^3$
- (c) $f(x) = x^5 - x$
- (d) $f(x) = e^x$
- (e) $f(x) = \cos x$

7. Betragt funktionen $f = \sin : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$. Bestem

$$f(\mathbb{R}_+) \quad \text{og} \quad f^{-1}(\mathbb{R}_+) \quad (8.49)$$

8. Lad funktionerne f og $g : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ være givet ved

$$f(x) = x^2 - 1 \quad \text{og} \quad g(x) = x^4 - 1. \quad (8.50)$$

Bevis, at

$$g(\mathbb{Q}) \subset f(\mathbb{Q}) \subset \mathbb{Q}. \quad (8.51)$$

Vis endvidere at hvis $x \in g(\mathbb{Q})$ er $\sqrt{x+1}$ rational.

9. Vis, at når $y \neq 1$, har ligningen

$$\frac{x}{x+1} = y \quad (8.52)$$

netop én løsning; og når $y = 1$ har ligningen ingen løsning.

Vis derved, at funktionen

$$f(x) = \frac{x}{x+1} \quad (8.53)$$

er en bijektion af mængden $\mathbb{R} \setminus \{-1\}$ på $\mathbb{R} \setminus \{1\}$, og angiv den inverse funktion.

10. Givet funktionen $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ defineret ved

$$f(x) = \frac{x}{|x|+1}. \quad (8.54)$$

Bestem $f(\mathbb{R})$, og vis at f er bijektiv $\mathbb{R} \rightarrow f(\mathbb{R})$

Find $f^{-1}(y)$ for $y \geq 0$ og for $y < 0$, og vis at f^{-1} kan angives ved

$$f^{-1}(y) = \frac{y}{1-|y|}. \quad (8.55)$$

11. Lad $f : A \rightarrow B$ være en afbildning. Definer en relation på A ved

$$x \sim y \Leftrightarrow f(x) = f(y). \quad (8.56)$$

Bevis at \sim er en ækvivalensrelation. Beskriv ækvivalensklasserne.

12. Lad $f : A \rightarrow B$ være en afbildning.

(a) Vis at for alle delmængder M af A gælder

$$M \subseteq f^{-1}(f(M)). \quad (8.57)$$

(b) Giv et eksempel på at $f^{-1}(f(M))$ ikke behøver være lig med M .

Kapitel 9

Tællemetoder. Kombinatorik

Inden vi går i gang med at tælle elementer i mængder, skal vi definere hvad ”antallet af elementer i en mængde” overhovedet betyder:

9.1 Kardinalitet

Dette afsnit kradser kun lige lidt i overfladen af et stort og spændende emne.

Definition 307 *To mængder siges at have samme **kardinalitet** eller **mægtighed**, hvis der findes en bijektion mellem dem.*

Sætning 308 *Om vilkårlige mængder A, B og C gælder:*

1. A har samme kardinalitet som A .
2. Hvis A har samme kardinalitet som B , har B samme kardinalitet som A .
3. Hvis A har samme kardinalitet som B og B har samme kardinalitet som C , så har A samme kardinalitet som C .

Ovenstående sætning siger i en vis forstand at: relationen ”har samme kardinalitet som” er en ækvivalensrelation. Det er dog ikke helt korrekt at udtrykke det sådan, for hvis den skulle være en ækvivalensrelation på en mængde, skulle det jo være på mængden af alle mængder, men samlingen af alle mængder er faktisk ikke en mængde.

Bevis. Ses af Sætning 290 og 298. ■

Sætning 309 *Hvis $m, n \in \mathbb{N}$ og $m \neq n$, så har $\{1, 2, 3, \dots, n\}$ og $\{1, 2, 3, \dots, m\}$ ikke samme kardinalitet.*

Denne sætning vil vi anse for intuitivt indlysende

Definition 310 Lad M være en mængde.

Hvis der findes et $n \in \mathbb{N}$, og en bijektion mellem M og $\{1, 2, 3, \dots, n\}$, siges M at være **endelig**, og n kaldes antallet af M 's elementer (eller M 's kardinalitet) og det betegnes med $n = |M|$. Vi siger også at den tomme mængde er endelig og at den har 0 elementer: $|\emptyset| = 0$.

Definition 311 Hvis M ikke er endelig, kaldes den **uendelig**.

Bemærkning 312 Hvis A har n elementer findes altså en bijektiv afbildning $f : A \rightarrow \{1, 2, 3, \dots, n\}$. Hvis vi definerer a_i ($i = 1, 2, \dots, n$) som $a_i = f^{-1}(i)$ så kan A skrives som $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$. Omvendt ses det let at mængden $\{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ har n elementer. Altså er A endelig og har n elementer hvis og kun hvis den kan opskrives på formen $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$

Sætning 313 To endelige mængder har samme kardinalitet, hvis og kun hvis de har samme antal elementer.

En endelig og en uendelig mængde har ikke samme kardinalitet.

Bevis. Det følger af sætning (309) og definitionen af en uendelig mængde. ■

Bemærkning 314 Også for uendelige mængder bruges betegnelsen $|M|$ for M 's kardinalitet. $|M| = |N|$ betyder altså at M og N har samme kardinalitet.

Sætning 315 Hvis A er en endelig mængde, og $B \subseteq A$, så er B også endelig.

Bevis. Beviset overlades til læseren ■

Inden vi går over til de endelige mængder skal uden bevis nævnes nogle resultater om kardinaliteten af de kendte uendelige talmængder:

Sætning 316 \mathbb{N} , \mathbb{Z} , og \mathbb{Q} har samme kardinalitet. Man siger, de er **tællelige**.

Sætning 317 \mathbb{N} og \mathbb{R} har ikke samme kardinalitet.

Sætning 318 \mathbb{R} har samme kardinalitet som \mathbb{C} og som \mathbb{R}^n for alle $n \in \mathbb{N}$. Man siger, de har **kontinuets kardinalitet**.

Sætning 319 Lad M være en mængde. Da har potensmængden $P(M)$ ikke samme kardinalitet som M .

9.2 Tællemetoder

I resten af kapitlet vil vi angive nogle metoder til at besvare spørgsmål om ”hvor mange”, altså metoder til at bestemme antal elementer i en endelig mængde. Læren om at tælle elementer i endelige mængder hedder **kombinatorik**. Man skulle tro, at det er et simpelt problem, at bestemme antallet af elementer i en mængde; men hvis bare mængden er moderat stor eller den er beskrevet på en lidt indviklet måde, kan det være svært at overskue tælleproblemet. Det

vanskelige er ofte at sørge for, at man får alt talt med, og at man ikke kommer til at tælle det samme element med flere gange.

Når man skal tælle, hvor mange vingummier der er i en slikpose, går det uværgerligt galt, fordi vingummierne ligger uordnet i posen. For at få styr på tælleprocessen skal man først ordne vingummierne på en eller anden måde. Man kan lægge dem op i en lang række, så man kan tælle dem forfra. Derved etablerer man jo den bijektive afbildning mellem rækken af vingummi og et afsnit $\{1, 2, 3, \dots, n\}$ af de naturlige tal. En anden metode er at reducere tælleproblemet til simple tælleproblemer. For eksempel kunne man dele vingummierne op i nogle mindre bunker, som lettere kan tælles, og så lægge antallene sammen. Dette er et eksempel på den additive tællemetode:

Sætning 320 *Den additive tællemetode:* Hvis A og B er to disjunkte endelige mængder, så gælder

$$|A \cup B| = |A| + |B|. \quad (9.1)$$

Bevis. Hvis A eller B er tom er sætningen trivielt (overvej). Vi antager derfor at $A, B \neq \emptyset$. Da A og B er endelige mængder findes der to naturlige tal m og n (deres elementantal) og to bijektive afbildninger $f : A \rightarrow \{1, 2, \dots, m\}$ og $g : B \rightarrow \{1, 2, \dots, n\}$. For at vise sætningen skal vi bestemme en bijektiv afbildning $h : A \cup B \rightarrow \{1, 2, \dots, m+n\}$. Vi kan definere h ved følgende regel:

$$h(x) = \begin{cases} f(x) & \text{for } x \in A \\ m + g(x) & \text{for } x \in B \end{cases} \quad (9.2)$$

Denne afbildning h er veldefineret på $A \cup B$, da ethvert element i denne mængde netop er element i A eller i B . Afbildningen h afbilder $A \cup B$ på $\{1, 2, \dots, m+n\}$ (overvej), og den er injektiv (overvej). Dermed er det vist at $|A \cup B| = m+n = |A| + |B|$. ■

Eksempel 321 *Hvor mange tal mellem 100 og 999 (begge inklusive) er delelige med 5?*

Dette tælleproblem kan løses ved at observere at tal, som er delelige med 5, ender på enten 0 eller 5, når de skrives i det almindelige 10-talsystem. Hvis vi lader A betegne mængden af tal mellem 100 og 999, som er delelige med 5, så kan den derfor opdeles i to disjunkte delmængder, nemlig den delmængde A_0 , som består af tallene i A , som ender på 0, og delmængden A_5 , som består af tallene i A , som ender på 5.

Tallene der ender på 0 er entydigt bestemt af de to første cifre i tallet. Når tallet skal ligge mellem 100 og 999, skal de to første cifre ligge mellem 10 og 99 og dem er der 90 af. Altså er $|A_0| = 90$. På samme måde ses det, at $|A_5| = 90$. Så ifølge den additive tællemetode ses at $|A| = |A_0 \cup A_5| = |A_0| + |A_5| = 90 + 90 = 180$.

Bemærkning 322 *Man kan tænke på den additive tællemetode på følgende måde. Hvis vi skal foretage et valg hvor vi kan vælge mellem m muligheder og n andre muligheder, så har vi $m+n$ muligheder at vælge blandt.*

Sætning 323 *Subtraktionsreglen:* Hvis A er en endelig mængde og $B \subseteq A$, så gælder

$$|A \setminus B| = |A| - |B|. \quad (9.3)$$

Bevis. $A \setminus B$ og B er to disjunkte mængder og $(A \setminus B) \cup B = A$. Den additive tællemetode giver derfor at

$$|A| = |B| + |A \setminus B|, \quad (9.4)$$

hvoraf det ønskede følger. ■

Sætning 324 Hvis A og B er to endelige mængder (ikke nødvendigvis disjunkte), da gælder

$$|A \cup B| = |A| + |B| - |A \cap B| \quad (9.5)$$

Bevis. Mængderne A og $B \setminus (A \cap B)$ er disjunkte og $A \cup (B \setminus (A \cap B)) = A \cup B$. Derfor giver den additive tællemetode og subtraktionsreglen at

$$|A \cup B| = |A \cup (B \setminus (A \cap B))| \quad (9.6)$$

$$= |A| + |B \setminus (A \cap B)| = |A| + |B| - |A \cap B|. \quad (9.7)$$

■

Bemærkning 325 Et mere uformelt argument for ovenstående sætning kunne lyde: Hvis vi lægger antallene af elementer i de to mængder A og B sammen, så har vi talt de elementer, som ligger i begge mængder, med to gange. Dem skal vi derfor trække fra én gang.

Eksempel 326 Hvor mange tal mellem 1 og 99 har mindst ét ciffer lig med 2?

Tal med et 2-tal på en af pladserne kan deles ind i dem, der har et 2-tal på ener-pladsen, og dem, der har et 2-tal på tier-pladsen. Der er 10 af hver. Men et af tallene (nemlig 22) optræder i begge mængder. Derfor er der $10 + 10 - 1 = 19$ tal med den ønskede egenskab.

Overvej selv hvordan sætning 324 blev brugt i dette eksempel.

Sætning 327 Hvis A_1, A_2, \dots, A_k er parvist disjunkte mængder, så gælder

$$|A_1 \cup A_2 \cup \dots \cup A_k| = |A_1| + |A_2| + \dots + |A_k|. \quad (9.8)$$

Øvelse 328 Vis ovenstående sætning ved induktion ud fra den additive tællemetode.

Sætning 329 Hvis A, B og C er tre endelige mængder (ikke nødvendigvis disjunkte), da gælder

$$|A \cup B \cup C| = |A| + |B| + |C| - |A \cap B| - |A \cap C| - |B \cap C| + |A \cap B \cap C|. \quad (9.9)$$

Øvelse 330 Bevis ovenstående sætning først uformelt, ved at argumentere på et Venn-diagram, og dernæst formelt ud fra de ovenstående sætninger.

Øvelse 331 I biblioteksdatabase på et (lille) matematikbibliotek er de 90 bøger opført under emnebetegnelserne algebra, geometri og analyse. Hver bog har mindst en af disse emnebetegnelser, men nogle af dem har to eller alle tre emnebetegnelser. Database tillader én at søge på en eller to af disse emnebetegnelser. Det viser sig at der er 55 bøger med emnebetegnelsen algebra, 30 med emnebetegnelsen geometri og 45 med emnebetegnelsen analyse. Endvidere er der 15 bøger, som både har emnebetegnelsen algebra og geometri, 15 der både har emnebetegnelsen analyse og geometri og 20 der både har emnebetegnelsen analyse og algebra. Hvor mange bøger har alle tre emnebetegnelser?

Sætning 332 Lad A og B være to endelige mængder. Da gælder

$$|A \times B| = |A| |B|. \quad (9.10)$$

Bevis. Hvis A eller B er tom er sætningen triviel (overvej). Vi antager derfor at $A, B \neq \emptyset$. Da A og B er endelige mængder findes der to naturlige tal $m = |A|$ og $n = |B|$, og to bijektive afbildninger $f : A \rightarrow \{1, 2, \dots, m\}$ og $g : B \rightarrow \{1, 2, \dots, n\}$. For at vise sætningen skal vi bestemme en bijektiv afbildning $h : A \times B \rightarrow \{1, 2, \dots, mn\}$. Vi kan definere h ved følgende regel:

$$h((a, b)) = (g(b) - 1)m + f(a). \quad (9.11)$$

Det ses let, at denne afbildning h afbilder $A \times B$ ind i $\{1, 2, \dots, mn\}$. For at bevise at h er bijektiv benytter vi sætningen om division med rest (sætning 17). Ifølge denne sætning kan ethvert helt tal i på entydig måde skrives på formen

$$i = q \cdot m + r \quad \text{hvor } q, r \in \mathbb{Z} \quad \text{og} \quad 0 \leq r < m. \quad (9.12)$$

Sættes nu $k = q + 1$, $j = i + 1$, og $l = r + 1$ kan dette omskrives til

$$j - 1 = (k - 1) \cdot m + (l - 1) \quad \text{hvor } k, l \in \mathbb{Z} \quad \text{og} \quad 1 \leq l \leq m, \quad (9.13)$$

eller

$$j = (k - 1) \cdot m + l \quad \text{hvor } k, l \in \mathbb{Z} \quad \text{og} \quad 1 \leq l \leq m. \quad (9.14)$$

For ethvert helt tal j findes altså entydigt bestemte hele tal k, l så (9.14) er opfyldt.

Nu kan vi vise at afbildningen h er bijektiv fra $A \times B$ på $\{1, 2, \dots, mn\}$. Lad nemlig j være et tal i mængden $\{1, 2, \dots, mn\}$. Ifølge det lige viste findes der da præcist to hele tal k og l så (9.14) er opfyldt. Når $j \in \{1, 2, \dots, mn\}$ må endvidere $1 \leq k \leq n$, thi hvis $k \leq 0$ er $j = (k - 1) \cdot m + l \leq 0$ når $1 \leq l \leq m$ og hvis $n + 1 \leq k$ er $mn + 1 \leq (k - 1) \cdot m + l$ når $1 \leq l \leq m$. Til et $j \in \{1, 2, \dots, mn\}$ findes altså entydigt bestemte hele tal k, l så

$$j = (k - 1) \cdot m + l \quad \text{hvor } 1 \leq k \leq n \quad \text{og} \quad 1 \leq l \leq m. \quad (9.15)$$

Da nu $f : A \rightarrow \{1, 2, \dots, m\}$ og $g : B \rightarrow \{1, 2, \dots, n\}$ er bijektive, findes entydigt bestemte elementer $a \in A$ og $b \in B$ så $f(a) = l$ og $g(b) = k$. Men ifølge definitionen af h betyder det netop at der findes et entydigt bestemt element (a, b) i $A \times B$ så $h((a, b)) = j$. Det vil sige at $h : A \times B \rightarrow \{1, 2, \dots, mn\}$ er bijektiv. ■

Bemærkning 333 *Det ovenstående formelle bevis benytter den formelle definition af antal elementer i en mængde. Men det skjuler nok sætningens intuitive indhold. Det kommer frem, hvis vi skriver A på formen $A = \{a_1, a_2, \dots, a_m\}$ og B på formen $B = \{b_1, b_2, \dots, b_n\}$. Så kan vi nemlig angive elementerne i $A \times B$ i et rektangulært skema:*

$$\begin{array}{cccc} (a_1, b_1) & (a_2, b_1) & \cdots & (a_m, b_1) \\ (a_1, b_2) & (a_2, b_2) & \cdots & (a_m, b_2) \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ (a_1, b_n) & (a_2, b_n) & & (a_m, b_n) \end{array} \quad (9.16)$$

Skemaet har størrelsen $m \times n$ så det ses klart at der er mn elementer i $A \times B$.

Bemærkning 334 *Fra nu af vil vi ikke give strengt formelle beviser for de kombinatoriske sætninger.*

Hvis vi tænker på mængderne A og B som en mængde af valgmuligheder eller hverv, der skal udføres kan vi opfatte elementerne i $A \times B$ som sammensatte valgmuligheder eller hverv, som består af at vi først skal foretage et valg (eller udføre et hverv) fra A og derefter et foretage et valg (eller udføre et hverv) fra B . Vi kan derfor omformulere sætning til følgende:

Sætning 335 Den multiplikative tællemetode *Hvis to hverv skal udføres, det ene efter det andet, og det første kan udføres på m måder, og for hver af disse kan det andet udføres på n måder, da kan det samlede hverv udføres på mn måder.*

Hvis to valg foretages efter hinanden, og det første valg står mellem m muligheder, og for hver af disse er der n muligheder i det andet valg, da vil det samlede valg have mn muligheder.

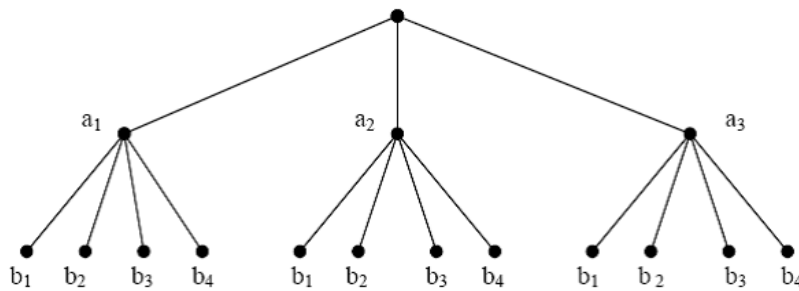
Her er det nødvendigt at hvert muligt samlet valg kun kan opnås på én måde (altså ved et bestemt første valg og et bestemt andet valg)

Tælletræer

Man kan illustrere den multiplikative tællemetode ved et tælletræ. Antag for eksempel, at første valg står mellem tre muligheder a_1, a_2, a_3 og andet valg står mellem fire muligheder b_1, b_2, b_3, b_4 . Så kan vi illustrere situationen med tælletræet i figur 9.1

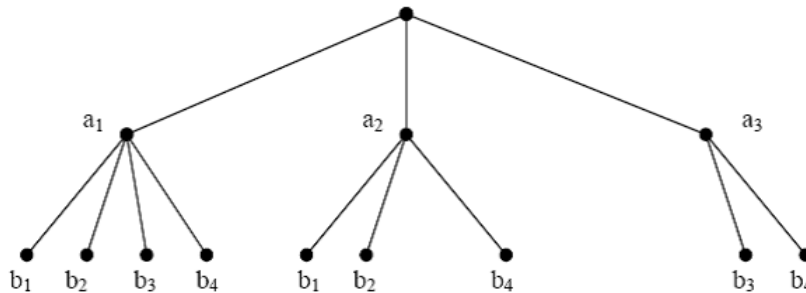
Dette tælletræ kunne illustrere de mulige valg af en menu på en restaurant, der serverer tre forretter og fire hovedretter. Hvis ingen af forretterne går igen som hovedretter, er menuen entydigt bestemt ved de to valg, og der er således $3 \cdot 4$ mulige menuer. Dette ses af tælletræet og fremgår også af den multiplikative tællemetode.

Det kunne dog tænkes at tjeneren ikke vil acceptere at visse forretter kombineres med visse hovedretter. Det betyder ikke noget for tællemetoden, så længe der er præcist det samme antal mulige valg af hovedret, uanset hvilken forret man vælger. Valgene b behøver altså ikke være ens i de tre tilfælde, så længe deres antal er det samme.

Figur 9.1: Tælletræ for to successive valg.

Men hvis nogle forretter indskrænker valg af hovedret til et mindre antal end andre forretter, kan den multiplikative tællemetode ikke længere bruges. Tælletræet kan dog stadig bruges til at systematisere optællingen af de mulige menuer. Antag for eksempel, at forret a_1 passer til alle fire hovedretter, medens forret a_2 kun passer sammen med tre af hovedretterne, og forret a_3 kun passer sammen med to af hovedretterne. I så fald ser tælletræet ud som i figur 9.2:

Figur 9.2: Tælletræ med forskelligt antal valgmuligheder i andet valg.

Det ses at der nu kun er 9 menuer tilbage.

Brugen af tælletræet svarer naturligvis til den additive tællemetode. Vi deler de mulige menuer op i tre disjunkte mængder: Dem med forret a_1 , dem med forret a_2 og dem med forret a_3 . Der er henholdsvis 4, 3 og 2 menuer af de tre slags, og da vi skal vælge præcis en blandt disse, skal vi addere disse antal for at få det totale antal menuer. Den multiplikative tællemetode er et behændigt specialtilfælde, som virker, når der i andet valg er samme antal muligheder i alle tilfælde. I ovenstående tilfælde med 4 hovedretter for hver forret, er der jo $4 + 4 + 4$, som jo netop er $3 \cdot 4$, hovedretter.

Man kan naturligvis generalisere ovenstående sætning om produktmængder til flere end to mængder, svarende til valgsituationer, hvor vi skal foretage flere end to valg efter hinanden:

Sætning 336 Lad A_1, A_2, \dots, A_k være endelige mængder. Da gælder

$$|A_1 \times A_2 \times \dots \times A_k| = |A_1| |A_2| \dots |A_k|. \quad (9.17)$$

Bevis. Viser ved induktion ud fra sætning 332. ■

Sætning 337 Antag vi skal foretage k valg efter hinanden. Antag endvidere, at det første valg kan foretages på n_1 måder, og at valg nummer i (for $i = 2, 3, \dots, k$) kan foretages på n_i måder, uanset hvordan de første $i - 1$ valg er foretaget, da kan det samlede valg foretages på $n_1 n_2 \dots n_k$ måder

Øvelse 338 Hvis den ovennævnte restaurant serverer 5 forskellige desserter, hvor mange menuer kan man da vælge imellem 1. hvis tjeneren tillader alle kombinationer af forretter, hovedretter og desserter, og 2. hvis tjeneren laver de ovennævnte indskrænkninger i kombinationen af forret og hovedret? (lav tælletræer).

9.3 Permutationer og kombinationer

Vi skal nu bruge de to tællemetoder fra forrige afsnit (især den multiplikative) til at tælle en række ting.

Definition 339 En ordnet liste på r forskellige elementer udtaget blandt elementerne i en endelig mængde A kaldes en **permutation** på r elementer udtaget af A . Hvis A har n elementer (hvor $n \geq r$), betegnes antallet af forskellige permutationer på r elementer udtaget af A med ${}_n P_r$. Hvis $r = n$ taler man blot om en permutation af A .

Definition 340 Når n er et naturligt tal defineres $n!$ (siges: n **fakultet** eller n **udråbstegn**) som produktet af de naturlige tal mindre eller lig med n :

$$n! = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot \dots \cdot n \quad (9.18)$$

Af praktiske grunde defineres endvidere $0! = 1$

Sætning 341 Antallet af forskellige permutationer på r elementer udtaget af en mængde med n elementer er

$${}_n P_r = n(n-1)(n-2) \dots (n-r+1) = \frac{n!}{(n-r)!}. \quad (9.19)$$

Bevis. En ordnet liste på r elementer fra A kan bestemmes gennem r valg. Først vælges, hvilket element, som skal stå først på listen. Det kan gøres på n måder. Dernæst bestemmes, hvilket element der skal stå på andenpladsen på listen. Her kan vi vælge blandt alle A 's elementer, på nær det element, vi valgte på førstepladsen. Der er altså $n - 1$ elementer at vælge imellem. På tredjepladsen er der $n - 2$ elementer at vælge imellem, osv. Det r te og sidste element kan vælges på $n - r + 1$ måder.

Ifølge den multiplikative tællemetode er der altså $n(n-1) \dots (n-r+1)$ måder at udvælge den ønskede liste af længde r ud af elementerne i A . Dette tal kan også skrives $\frac{n!}{(n-r)!}$ (overvej). ■

Korollar 342 *Lad A være en mængde med n elementer. Da er der $n!$ mulige permutationer af alle elementerne fra A .*

Øvelse 343 *I et 200-meter-løb deltager 6 løbere. På hvor mange mulige måder kan de fordele sig på første- til sjettepladsen? På hvor mange måder kan de fordele sig på guld-, sølv- og bronze-pladsen?*

Eksempel 344 *Fem personer skal sidde omkring et rundt bord. Det betyder ikke noget hvilken stol de sidder på; det eneste der betyder noget er, hvem de sidder ved siden af. På hvor mange måder kan de sidde?*

Da det kun er den relative placering som betyder noget, kan den første person anbringes på en bestemt stol. Derefter kan de resterende 4 sætte sig på $4! = 24$ forskellige måder. Disse svarer til 24 forskellige bordplaner.

Når man taler om permutationer, tages der hensyn til ordningen på den udvalgte liste. I mange tilfælde er man snarere interesseret i at udvælge en delmængde, hvor ordnen ikke betyder noget. I så fald taler man om kombinationer:

Definition 345 *I kombinatorik kaldes en delmængde på r elementer af en mængde A også for en **kombination** på r elementer udtaget af A . Hvis A har n elementer, kaldes antallet af kombinationer på r elementer udtaget af A for ${}_nK_r$ eller $\binom{n}{r}$ (siges: n over r).*

Bemærkning 346 *Forskellen på en permutation og en kombination er altså, at ordningen har betydning, når det drejer sig om permutationer, medens ordningen ikke har betydning, når det drejer sig om kombinationer. Permutationerne $(1, 2, 3)$ og $(3, 1, 2)$ udtaget af mængden $\{1, 2, 3, 4, 5\}$ er forskellige, hvorimod de er ens opfattet som kombinationer, da $\{1, 2, 3\} = \{3, 1, 2\}$.*

Lemma 347 *For ikke negative hele tal $n \geq r$ gælder*

$${}_nP_r = r! \cdot {}_nK_r. \quad (9.20)$$

Bevis. Betragt en vilkårlig kombination (en delmængde) med r elementer udtaget af en mængde A med n elementer. Da en mængde med r elementer kan ordnes på $r!$ måder (korollar 342), svarer der $r!$ permutationer til enhver sådan kombination. Deraf følger resultatet. ■

Sætning 348 *Antallet af kombinationer på r elementer udtaget af en mængde med n elementer er*

$${}_nK_r = \binom{n}{r} = \frac{n(n-1)(n-2) \cdots (n-r+1)}{r!} = \frac{n!}{r!(n-r)!}. \quad (9.21)$$

Bevis. Kombiner sætning 341 med 347. ■

Øvelse 349 *En fodboldtræner har 15 all-round spillere at vælge imellem. På hvor mange måder kan han udtage et hold på 11 spillere? Hvis to af de 15 er målmænd, hvor mange mulige hold kan han da udtage?*

9.4 Permutationer og kombinationer med gentagelser

I foregående afsnit så vi på permutationer og kombinationer af r forskellige elementer fra en forelagt mængde A . Nu skal vi se hvad der sker, når vi tillader gentagelser altså tillader at samme element i A optræder flere gange i permutationen eller kombinationen. Når vi i det følgende skriver ”med gentagelser” menes: ”hvor gentagelser er tilladt”. Det betyder ikke, at der nødvendigvis skal være gentagelser.

Sætning 350 *Permutationer med gentagelser:* Der er n^r permutationer (ordnede lister) på r elementer fra en mængde på n elementer, når man tillader gentagelser.

Bevis. Hvert af listens r elementer kan vælges på n måder, så ifølge den multiplikative tælle måde er der n^r permutationer, når man tillader gentagelser. ■

Øvelse 351 *Hvor mange ”ord” på 4 bogstaver kan man danne fra et alfabet på 6 bogstaver?*

Sætning 352 1. Antallet af afbildninger af en endelig mængde A ind i en endelig mængde B er $|B|^{|A|}$.

2. Antallet af injektive afbildninger af en endelig mængde A ind i en endelig mængde B er ${}_{|B|}P_{|A|} = \frac{|B|!}{(|B|-|A|)!}$. Her kræves at $|B| \geq |A|$, da der ellers ikke findes injektive afbildninger $A \rightarrow B$.

Bevis. 1. Lad n betegne antallet af elementer i A og m antallet af elementer i B , og opskriv A som en liste: $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$. En afbildning af A ind i B er bestemt, når vi for hvert element i A har gjort rede for hvilket element i B det afbildes over i. Vi udvælger altså en bestemt afbildning ved at foretage n valg: 1. Først vælges, hvilket element i B elementet a_1 skal afbildes i. 2. Dernæst vælges, hvilket element i B elementet a_2 skal afbildes i. ... Til slut vælges, hvilket element i B elementet a_n skal afbildes i. I hver valgsituation er der m muligheder (da det samme element i B jo kan være billede af flere elementer i A). Ifølge den multiplikative tælle metode er der altså $m \cdot m \cdot \dots \cdot m$ (n faktorer) $= m^n = |B|^{|A|}$ mulige valg, svarende til $|B|^{|A|}$ afbildninger $A \rightarrow B$.

Alternativt bevis: Man kan også føre sætningen tilbage til forrige sætning. Betragt nemlig en permutation med gentagelser på n elementer udtaget af elementerne i B . En sådan permutation repræsenterer en afbildning $A \rightarrow B$ nemlig den, der sender a_i i permutationens i te element. Omvendt kan enhver afbildning repræsenteres på denne måde ved en permutation. Der er altså lige så mange afbildninger som der er permutationer med gentagelser på n elementer udtaget af elementerne i B , og ifølge forrige sætning er der m^n af dem.

2. Som i 1. kan fastlæggelsen af afbildningen opfattes som en følge af valg. Første valg kan foretages på m måder, men andet valg kan nu kun foretages

på $(m - 1)$ måder, da billedet af a_2 skal være forskelligt fra billedet af a_1 . osv. Dermed bliver der i alt $m(m - 1) \cdots (m - n + 1) = {}_m P_n = {}_{|B|} P_{|A|}$ injektive afbildninger $A \rightarrow B$.

Alternativt bevis: Hvis vi, som i det alternative bevis for 1., repræsenterer en afbildning ved en permutation, vil afbildningen være injektiv, netop hvis der ikke er gentagelser i permutationen. Antallet af injektive afbildninger $f : A \rightarrow B$ er altså lig med antal permutationer (uden gentagelser) på n elementer udtaget af B . Dette antal bestemte vi i sætning 341 til ${}_{|B|} P_{|A|} = \frac{|B|!}{(|B|-|A|)!}$. ■

Definition 353 : *Ovenfor definerede vi en kombination som en mængde. Med den definition giver det strengt taget ingen mening at tale om kombinationer med gentagelser. For eksempel er mængden $\{1, 2, 1\}$ jo den samme mængde som $\{1, 2\}$. Derfor vil vi herefter omdefinere en kombination, så den tillader gentagelser. Derimod vil vi stadig ikke tillægge ordningen af elementerne i en kombination nogen betydning. To kombinationer er altså ens, hvis de indeholder de samme elementer det samme antal gange.*

Sætning 354 *Antallet af kombinationer med gentagelser på r elementer udtaget af en mængde på n elementer er*

$$\binom{n+r-1}{r} \quad (9.22)$$

Bevis. Vi kan opfatte en kombination med gentagelser som en kommode med skuffer s_1, s_2, \dots, s_n . Antallet af skuffer er lig med antallet n af elementer i mængden $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ som vi udtager kombinationen fra. I skufferne lægger vi r kugler. Når skuffe s_i indeholder k_i kugler, betyder det, at kombinationen indeholder k_i eksemplarer af elementet a_i . Når kombinationen skal indeholde r elementer, betyder det at vi skal anbringe r kugler i de n skuffer. Det kan illustreres ved følgende figur hvor x 'erne symboliserer kuglerne (her $r = 8$), og skufferne (her $n = 5$) er repræsenteret ved mellemrummene mellem stregerne (og pladsen til venstre for første streg og til højre for sidste streg):

$$xx \mid x \mid xxx \mid xx \quad (9.23)$$

Figuren betyder altså at der er to kugler i første skuffe, altså at der er to eksemplarer af elementet a_1 i kombinationen. Der er én kugle i anden skuffe, altså ét eksemplar af elementet a_2 i kombinationen. Der er ingen kugle i tredje skuffe, altså ingen eksemplar af elementet a_3 i kombinationen. Der er 3 kugler i fjerde skuffe, altså 3 eksemplar af elementet a_4 i kombinationen, og endeligt to kugler i femte skuffe svarende til to eksemplar af elementet a_5 i kombinationen. Kombinationen ser altså sådan ud:

$$\{a_1, a_1, a_2, a_4, a_4, a_4, a_5, a_5\}. \quad (9.24)$$

Læg mærke til, at konfigurationen benytter r krydser og $n - 1$ steger.

For at angive en kombination med gentagelse på r elementer ud af en mængde på n , skal man altså fordele r krydser og $n - 1$ steger på $r + n - 1$ pladser. Når

først krydserne er placeret, er placeringen af stregerne bestemt. Krydserne kan placeres på $\binom{n+r-1}{r}$ måder. Herved er sætningen bevist. ■

Bemærkning 355 Som i flere af de ovenstående argumenter har vi her løst et tælleproblem ved at føre det tilbage til et andet tælleproblem, som vi kendte løsningen på. Dette er en udbredt strategi. Vi kan altså ofte opfatte tælleproblemer som svar på andre tælleproblemer.

Eksempel 356 En bolsjefabrik fremstiller 5 slags bolsjer. De sælger dem som blandede bolsjer med 10 i hver pose. Hvor mange forskellige bolsjeposer kan der fremstilles?

I en bolsjepose udtages altså 10 bolsjer fra mængden af de 5 slags bolsjer. Hver slags bolsje kan optræde flere gange i posen. Vi kan derfor bruge resultatet i foregående sætning, så der er $\binom{5+10-1}{10} = \binom{14}{10} = 1.001$ forskellige bolsjeposer.

Eksempel 357 Hvor mange løsninger (x_1, x_2, x_3, x_4) er der til ligningen

$$x_1 + x_2 + x_3 + x_4 = 10, \quad (9.25)$$

når x_1, x_2, x_3, x_4 er ikke-negative hele tal?

Som i beviset for sætning 354 kan vi opfatte dette problem som om vi skal lægge 10 kugler (svarende til ligningens højreside) i 4 skuffer (svarende til de fire ubekendte). Hvis kugleantallet i de fire skuffer er x_1, x_2, x_3, x_4 , svarer det til en løsning til ligningen. Ifølge argumentet i sætning 354 er der $\binom{10+4-1}{10} = \binom{13}{10} = 286$ løsninger. Her skelner man mellem x ernes orden: løsningen $1 + 2 + 3 + 4$ og $4 + 1 + 2 + 3$ regnes altså som værende forskellige.

I Sætning 341, 348, 350, 354 er der behandlet forskellige tællesituationer. Resultaterne kan anføres på tabelform:

r udtaget af n	permutationer	kombinationer	
uden gentagelser	$nP_r = \frac{n!}{(n-r)!}$	$\binom{n}{r} = \frac{n!}{r!(n-r)!}$	(9.26)
gentagelser tilladt	n^r	$\binom{n+r-1}{r}$	

9.5 Permutationer, hvor nogle elementer ikke kan skelnes fra hinanden

Problem 358 Hvor mange forskellige ord kan man danne ved at omordne bogstaverne i ordet RARERE?

Løsning 359 Hvis vi indicerer R -erne og E -erne så vi kan skelne dem fra hinanden: $R_1AR_2E_1R_3E_2$ så er der nu $6! = 720$ permutationer af bogstaverne, svarende til 720 ord. Men disse ord kommer i par som kun adskiller sig ved at de to E -er er byttet om. Når vi så fjerner indexerne på E -erne bliver ordene altså parvist ens, så der nu kun er $\frac{720}{2}$ forskellige ord. Ord, som kun adskiller sig ved at de tre R -er er permuteret, bliver endvidere ens når vi fjerner indiceringen på R -erne. Da der er $3! = 6$ permutationer af de tre R -er ender der altså med kun at være $\frac{720}{2 \cdot 6} = 60$ forskellige ord dannet af alle bogstaverne i RARERE.

Løsningen på problemet illustrerer en udbredt tællemetode, hvor man først tæller ting med flere gange og derefter justerer det for store antal. Vi brugte en lignende (multiplikativ) strategi i 348 og en additiv variant i 325.

Løsningen på ovenstående problem kan let generaliseres til følgende sætning, som læseren selv kan vise:

Sætning 360 *Der kan dannes*

$$\frac{n!}{k_1!k_2! \cdots k_l!} \quad (9.27)$$

forskellige permutationer af n objekter, som falder i l klasser med k_1, k_2, \dots, k_l elementer ($n = k_1 + k_2 + \cdots + k_l$), hvor elementerne i hver klasse ikke kan skelnes fra hinanden, men elementer fra forskellige klasser kan skelnes fra hinanden.

Øvelse 361 *Hvor mange forskellige ord kan man danne ved omordning af bogstaverne i ordet Mississippi?*

Sætning 362 *En mængde A med n elementer kan opdeles i disjunkte delmængder A_1, A_2, \dots, A_l med henholdsvis k_1, k_2, \dots, k_l elementer ($n = k_1 + k_2 + \cdots + k_l$) på*

$$\frac{n!}{k_1!k_2! \cdots k_l!} \quad (9.28)$$

måder.

Bevis. Overlades til læseren. ■

Til slut kommer en sætning, som ikke rigtig hører hjemme her eller i nogle af de foregående afsnit.

Sætning 363 *Antallet af delmængder i en endelig mængde A er $2^{|A|}$. Altså:*

$$|P(A)| = 2^{|A|} \quad (9.29)$$

Bevis. Lad n betegne antallet af elementer i A , og opskriv A som en liste: $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$. En delmængde af A er bestemt, når vi har gjort rede for hvilke af A 's elementer, der ligger i den. Vi udvælger derfor en bestemt delmængde ved at foretage n valg efter hinanden: 1. Skal a_1 med i delmængden? 2. Skal a_2 med i delmængden? Skal a_n med i delmængden? I hver valgsituation er der netop to muligheder: ja eller nej. I følge den multiplikative tællemetode er der altså $2 \cdot 2 \cdots 2$ (n faktorer) $= 2^n$ mulige valg svarende til 2^n delmængder. Bemærk at formlen også passer når A er tom. ■

9.6 Binomialkoefficienterne

Definition 364 *Størrelserne $\binom{n}{r} = \frac{n!}{r!(n-r)!}$ kaldes **binomialkoefficienter**.*

Denne sprogbrug skyldes, at størrelserne optræder som koefficienter, når man udregner den n 'te potens af en toleddet størrelse (et binomium):

Sætning 365 Binomialformlen. *Lad x og y være reelle eller komplekse tal og n et ikke-negativt helt tal. Da gælder*

$$(x + y)^n \tag{9.30}$$

$$= x^n + \binom{n}{1}x^{n-1}y + \binom{n}{2}x^{n-2}y^2 + \cdots + \binom{n}{n-1}xy^{n-1} + y^n \tag{9.31}$$

$$= \sum_{r=0}^n \binom{n}{r}x^{n-r}y^r. \tag{9.32}$$

Bevis. Formlen indsættes let når $n = 0$. Antag derfor at $n \geq 1$.

For at udregne $(x + y)^n$ skal man gange $(x + y)$ med sig selv n gange: $(x + y)(x + y) \cdots (x + y)$ (n faktorer). Når disse parenteser ganges ud, fås 2^n led af formen $x^{n-r}y^r$. Samles nu alle led med samme værdi af r , fås n led af formen $kx^{n-r}y^r$, et for hvert r . Koefficienten k foran $x^{n-r}y^r$ i denne sum angiver, hvor mange led ud af de oprindelige 2^n led, som havde formen $x^{n-r}y^r$ for denne værdi af r . Hvor mange er det? Ja, hvert led af formen $x^{n-r}y^r$ fremkommer ved at multiplicere y 'er fra r af parenteserne og x 'er fra resten af parenteserne. Men vi kan vælge de r parenteser på $\binom{n}{r}$ måder, så koefficienten må være $\binom{n}{r}$. ■

Sætning 366 *For alle hele tal n, r hvor $n \geq r \geq 0$ gælder*

$$\binom{n}{r} = \binom{n}{n-r} \tag{9.33}$$

Bevis. Identiteten følger direkte af formlen $\binom{n}{r} = \frac{n!}{r!(n-r)!}$.

Et mere intuitivt argument forløber således: Når vi udtager r elementer af en mængde med n elementer, har vi også implicit udtaget en delmængde på $n - r$ elementer, nemlig komplementærmængden, altså de ikke udtagne elementer. Antallet af måder, vi kan udtage r elementer af en mængde på n elementer, er derfor lig med antallet af måder, vi kan udtage $n - r$ elementer. ■

Bemærkning 367 *Det sidste bevis forløber ved at tælle den samme mængde på to forskellige måder. Et sådant argument kaldes et **kombinatorisk argument**.*

Sætning 368 *For alle hele tal n, r hvor $n > r > 0$ gælder rekursionsformlen*

$$\binom{n}{r} = \binom{n-1}{r} + \binom{n-1}{r-1} \tag{9.34}$$

Bevis. Beviset kan naturligvis føres ved at bruge formelen $\binom{n}{r} = \frac{n!}{r!(n-r)!}$. (gør dette!).

Sætning 370 For et vilkårligt naturligt tal n gælder

$$\sum_{r=0}^n \binom{n}{r} = 2^n \quad (9.37)$$

Bevis. Der er flere mulige beviser for denne identitet:

1. Man kan regne venstresiden ud ved at bruge $\binom{n}{r} = \frac{n!}{r!(n-r)!}$. Denne metode kan ikke anbefales.

2. Man kan bruge binomialformlen

$$(x + y)^n = \sum_{r=0}^n \binom{n}{r} x^{n-r} y^r. \quad (9.38)$$

For hvis man heri sætter $x = 1$ og $y = 1$, så fås

$$2^n = \sum_{r=0}^n \binom{n}{r} 1^{n-r} 1^r, \quad (9.39)$$

hvilket giver det ønskede.

3. Man kan også give et kombinatorisk bevis: $\binom{n}{r}$ angiver antal delmængder på r elementer udtaget af en mængde A med n elementer. Hvis man lægger alle disse tal sammen fra $r = 0$ til $r = n$, får man antal delmængder med enten 0 eller 1 eller ...eller n elementer, altså antallet af samtlige delmængder af A . Men ifølge sætning 363 er dette antal netop 2^n .

4. Man kan også lave et induktionsbevis efter n , idet man bruger rekursionsformlen 9.34.² ■

Sætning 371 For alle hele tal n, r hvor $n \geq r \geq 0$ gælder

$$\binom{n+1}{r+1} = \sum_{k=r}^n \binom{k}{r}. \quad (9.40)$$

Bevis. For $r = 0$ er venstresiden af formelen lig med $\binom{n+1}{1} = n+1$, og højresiden er $\sum_{k=0}^n \binom{k}{0} = \sum_{k=0}^n 1 = n+1$. Identiteten gælder altså i dette tilfælde.

Lad r være et naturligt tal. Vi vil bevise identiteten ved induktion efter n .

1. Induktionsstart: For $n = r$ er venstresiden af (9.40) lig med $\binom{n+1}{n+1} = 1$.

Højresiden er lig med $\sum_{k=n}^n \binom{k}{r} = \binom{n}{n} = 1$. Identiteten er altså sand for $n = r$.

²Det var faktisk i forbindelse med dette og lignende beviser at Pascal for første gang formulerede princippet om matematisk induktion i sin afhandling om Pascals trekant.

2. Induktionsskridtet: Antag at identiteten (9.40) er sand for $n - 1 \geq r$, altså at

$$\binom{n}{r+1} = \sum_{k=r}^{n-1} \binom{k}{r}. \quad (9.41)$$

Ifølge rekursionsformlen (9.34) fås da:

$$\binom{n+1}{r+1} = \binom{n}{r+1} + \binom{n}{r} = \sum_{k=r}^{n-1} \binom{k}{r} + \binom{n}{r} = \sum_{k=r}^n \binom{k}{r}. \quad (9.42)$$

Altså ses at identiteten er sand for n .

Fra princippet om matematisk induktion slutter vi derfor, at identiteten er sand for alle $n \geq r$. ■

Øvelse 372 Forklar indholdet i ovenstående sætning ved at pege i Pascals trekant, og antyd bevist ved at bruge rekursionsformlen rekursivt i trekanten.

Sætning 373 Vandermondes identitet³: Lad m, n, r være ikke-negative hele tal så $r \leq m, n$. Så gælder

$$\binom{m+n}{r} = \sum_{k=0}^r \binom{m}{r-k} \binom{n}{k} \quad (9.43)$$

Bevis. Betragt to disjunkte mængder med henholdsvis m og n elementer. Man kan da udtage r elementer fra foreningsmængden på $\binom{m+n}{r}$ måder. En anden måde at udtage r elementer fra foreningsmængden er at udtage k elementer fra mængden med n elementer og $r - k$ elementer fra mængden med m elementer (hvor $0 \leq k \leq r$). Det kan ifølge den multiplikative tælle måde gøres på $\binom{m}{r-k} \binom{n}{k}$ måder. Når vi summerer antallet af alle disse valg, for $0 \leq k \leq r$ fås antallet af samtlige måder at udtage r elementer fra foreningsmængden. ■

9.7 Skuffeprincippet

Sætning 374 Skuffeprincippet: 1. Hvis m objekter fordeles i s skuffer, og hvis $m > s$, er der mindst én skuffe med 2 objekter eller flere.

2. Mere generelt: Hvis m objekter fordeles i s skuffer, og hvis $m > ks$, er der mindst én skuffe med $k + 1$ objekter eller flere.

3. Og omvendt: Hvis m objekter fordeles i s skuffer, og hvis $m < ks$, er der mindst én skuffe med $k - 1$ eller færre objekter.

Bevis. for 2. Føres ved kontraposition. Antag at alle s skuffer indeholder k objekter eller færre. Så er der højst ks objekter, altså $m \leq ks$. ■

Øvelse 375 Bevis selv 1. og 3. i skuffeprincippet.

³Efter Alexandre-Théophile Vandermonde (1735-1796)

Bemærkning 376 Man kan naturligvis formulere skuffeprincippet matematisk mere stringent, men det vil vi ikke gøre.

Selv om skuffeprincippet er så oplagt, har det mange overraskende konsekvenser. Man skal bare vælge skufferne og objekterne snedigt.

Eksempel 377 1. I en serie af syv kast med en sædvanlig terning vil mindst to af kastene vise det samme antal øjne. Det kan ses af skuffeprincippet, hvis vi indretter en skuffe for hvert af de mulige antal øjne 1, 2, 3, 4, 5, 6 og prøver at fordele de 7 kast i disse 6 skuffer.

2. I en bridge hånd på 13 spillekort er der mindst 4 kort i en af de 4 farver. Bevis dette ud fra skuffeprincippet ved et passende valg af skuffer og objekter.

3. Blandt vilkårligt 101 af tallene $\{1, 2, 3, \dots, 200\}$ er der to, som er indbyrdes primiske. Lav nemlig 100 "skuffer" bestående af de ulige tal og deres efterfølger: $\{1, 2\}, \{3, 4\}, \dots, \{199, 200\}$. Hvis vi lægger de 101 givne tal på deres rette plads i disse skuffer, er der altså mindst én skuffe med mere end ét tal. Der er altså mindst to tal m, n i følgen, som følger efter hinanden. Men så er $1 = n - m$ hvoraf det følger at m og n er indbyrdes primiske (sætning 25).

Eksempel 378 Hvis 5 punkter afsættes i et rektangel på $6\text{cm} \times 8\text{cm}$, så er der to punkter med en afstand på 5 cm eller mindre.

Thi, hvis rektanglet deles i fire rektangler på $3\text{cm} \times 4\text{cm}$, så må der ifølge skuffeprincippet være et af rektanglerne, som indeholder to punkter. Og ifølge Pythagoras er der maksimalt 5 cm mellem to punkter i et af de små rektangler.

Eksempel 379 Hvis A er en delmængde af $\{1, 2, 3, \dots, 2n\}$ med $n+1$ elementer, så indeholder A to tal, så det ene er en divisor i det andet.

Thi ethvert naturligt tal kan skrives på formen $2^k m_k$ hvor m_k er ulige. Men der er kun n ulige tal mindre eller lig med $2n$. Altså er der i følge skuffeprincippet to tal i A , som har samme m_k : $2^i m_i$ og $2^j m_i$. Hvis $i < j$, vil $2^i m_i$ være en divisor i $2^j m_i$, og hvis $j < i$ vil $2^j m_i$ være en divisor i $2^i m_i$.

9.8 Opgaver

1. På en hylde står 8 matematikbøger, 7 datalogibøger og 5 historiebøger. På hvor mange måder kan man vælge to bøger herfra om to forskellige emner?

2. Hvor mange fircifrede tal indeholder mindst et 5-tal?

3. Find antallet af naturlige tal mindre eller lig med 1001, som er multipla af enten 3 eller 5.

Find antallet af naturlige tal mindre eller lig med 200, som er multipla af 2, 3 eller 5.

4. Et firma opgiver oplysninger om sine medarbejdere til et statistisk bureau. De opgiver, at ud af firmaets 1.200 medarbejdere er 675 gift, 682 er over 30 år, 684 er mænd, 195 er gift og over 30 år, 467 er gifte mænd, 318 er mænd over 30 år, og 165 er gifte mænd over 30 år. Har firmaet været omhyggeligt med sin indberetning?

5. Hvor mange naturlige tal under 100.000 indeholder et ciffer som er 2, 4 eller 6?
6. Tegn et tælletræ, som illustrerer de mulige forløb af en turnering mellem to spillere a og b . Den, der først vinder 3 spil, har vundet. Hvor mange mulige forløb er der af turneringen? Hvor mange af disse har a mulighed for at vinde hvis b vinder første spil?
7. Et password skal bestå af fem bogstaver (a,b,c eller d) efterfulgt af fire tal (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 eller 9). Hvor mange passwords kan der dannes?
8. På hvor mange måder kan man vælge et password på 5 bogstaver ud fra et alfabet på 10 bogstaver?
Hvor mange af disse indeholder gentagelser?
9. Hvor mange naturlige tal mindre eller lig med 999 har to eller tre ens cifre?
10. Bevis at ${}_n P_1 + {}_n P_2 = n^2$.
11. Syv personer skal i teatret og har fået 7 sæder ved siden af hinanden.
(a) På hvor mange måder kan de sætte sig, hvis der er to som insisterer på at ville sidde ved siden af hinanden
(b) På hvor mange måder kan de sætte sig, hvis der er to som nægter at sidde ved siden af hinanden?
12. En ekspeditionsleder skal udvælge et ekspeditionshold på 5 andre, som skal ledsage hende på en ekspedition. Hun har 11 personer at vælge imellem, men blandt dem er der et ægtepar, som kun vil med, hvis ægtefælden også er med. Hvor mange mulige ekspeditionshold kan lederen danne?
To år senere er ekspeditionslederen klar til en ny ekspedition med 5 af de samme 11 personer. Men denne gang er ægteparret blevet skilt, og de hader nu hinanden, så de kun vil med, hvis deres ex ikke skal med. Hvor mange hold kan der nu dannes?
13. Fire drenge og fem piger skal stilles op i række, så to drenge ikke står ved siden af hinanden, og to piger ikke står ved siden af hinanden. På hvor mange måder kan det gøres?
Hvor mange mulige opstillinger er der hvis der er 5 drenge og 5 piger?
14. Du skal anbringe 5 matematikbøger, 6 fysikbøger og 3 historiebøger på en hylde. Hvor mange måder kan det gøres, hvis
(a) der ikke er nogen indskrænkninger i bøgernes placering?
(b) bøgerne om de enkelte emner skal stå sammen?
(c) hvis bøgerne om de enkelte emner skal stå sammen, og matematikbøgerne skal stå i midten?
15. Hvor mange binære tal kan skrives med 5 ettaller og 7 nuller?
16. Betragt et hold på 12 personer bestående af 5 mænd og 7 kvinder.
(a) Hvor mange 5-personers grupper kan der udvælges med 2 mænd og 3 kvinder?

- (b) Hvor mange 5-personers grupper har mindst en mandlig deltager?
 (c) Hvor mange 5-personers grupper har højst en mandlig deltager?

17. Hvor mange afbildninger er der fra en mængde med 5 elementer ind i en mængde med 7 elementer? Hvor mange af disse afbildninger er injektive? Hvor mange er surjektive?

18. Hvor mange bijektive afbildninger er der fra en mængde med 5 elementer på en mængde med n elementer for forskellige værdier af n ?

19. Hvor mange forskellige bridge hænder på 13 kort kan der dannes fra et almindeligt spil kort, hvis man ikke skelner mellem de forskellige kort i hver farve (der er fire farver)?

20. En blomsterforretning sælger 6 forskellige slags blomster. Hvor mange buketter på 10 blomster kan der sammensættes?

21. Hvor mange forskellige ord kan dannes ved omordning af bogstaverne i ordet "matematik"

Hvor mange af disse ord begynder og slutter på t?

Hvor mange af ordene indeholder tegnstrengen "mat" et sted i ordet?

22. På hvor mange måder kan man fordele 5 kort til 4 spillere fra et almindeligt spil kort på 52 spillekort?

23. En bager har 6 slags morgenbrød (han har mere end 10 af hver). Hvor mange forskellige poser med 10 morgenbrød kan man sammensætte?

Hvor mange af disse indeholder alle de 6 slags morgenbrød?

24. Angiv antallet af ikke negative heltallige løsninger (x, y, z) til ligningen

$$x + y + z = 9 \tag{9.44}$$

25. Madsen vinder i bogklubbens lotteri. Som gevinst får han lov til at vælge tre af bogklubbens 10 bøger. Han må gerne vælge flere eksemplarer af den samme bog. Hvor mange mulige valg har Madsen?

26. Bevis at $\sum_{r=0}^n (-1)^r \binom{n}{r} = 0$

27. Bevis at $\binom{2n}{n} = \sum_{r=0}^n \binom{n}{r}^2$

28. Bevis at når n, r, k er ikke negative hele tal med $k \leq r \leq n$ så gælder

$$\binom{n}{r} \binom{r}{k} = \binom{n}{k} \binom{n-k}{r-k} \tag{9.45}$$

Bevis identiteten dels ved et kombinatorisk argument og ved at bruge formel (9.21)

29. Bevis at når $1 \leq k \leq n$ så gælder

$$k \binom{n}{k} = n \binom{n-1}{k-1}. \quad (9.46)$$

Giv et bevis, som bruger formel (9.21), og et kombinatorisk bevis, idet du fortolker de to sider i identiteten som antallet af måder, man kan udvælge en delmængde på k elementer af en mængde på n elementer og derefter udvælge et af elementerne i denne delmængde.

30. Bevis at i en mængde af $m + 1$ naturlige tal er der to som har samme rest ved division med m .

31. Hvor mange mennesker skal være samlet for at man kan være sikker på, at der er to, der har fødselsdag i samme måned?

32. Hvis en gruppe af mennesker kommer fra 3 forskellige lande, hvor stor skal gruppen da være for at sikre, at der kommer 4 fra samme land.

33. Hvor mange tal skal man vælge fra mængden $\{1, 2, \dots, 20\}$ for at være sikker på, at to af dem har sum 21?

Kapitel 10

Permutationer

I forrige kapitel betragtede vi permutationer opfattet som måder at udtage en ordnet liste på r elementer af en mængde A på n elementer. I dette kapitel vil vi kun se på de permutationer, hvor $r = n$ altså på omordninger af alle elementerne i A . Og hvor vi i forrige kapitel studerede antallet af permutationer, vil vi i dette kapitel studere strukturen af mængden af permutationer. Vi vil undersøge, hvordan de kan sammensættes og hvordan en given permutation kan sammensættes af simple permutationer. Det giver til slut anledning til indførelsen af fortegnet for en permutation.

10.1 Notation og produkt

Vi starter med en ny definition af en permutation:

Definition 380 En bijektion $\sigma : A \rightarrow A$ kaldes en permutation af mængden A .

Bemærkning 381 I dette afsnit ser vi på permutationer på endelige mængder. Når man skal checke om en afbildning af en endelig mængde ind i sig selv er bijektiv, er det nok at checke, om den er enten surjektiv eller injektiv. Der gælder nemlig:

Sætning 382 Lad A være en endelig mængde og σ en afbildning $\sigma : A \rightarrow A$. Da gælder

$$\sigma \text{ er surjektiv} \Leftrightarrow \sigma \text{ er injektiv.} \quad (10.1)$$

Bevis. Antag at A har n elementer, så den kan skrives på formen $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$. Da gælder

$$\sigma \text{ er injektiv} \quad (10.2)$$

$$\Leftrightarrow \sigma(a_1), \sigma(a_2), \dots, \sigma(a_n) \text{ er forskellige} \quad (10.3)$$

$$\Leftrightarrow \sigma(a_1), \sigma(a_2), \dots, \sigma(a_n) \text{ er alle } A\text{'s elementer} \quad (10.4)$$

$$\Leftrightarrow \sigma \text{ er surjektiv.} \quad (10.5)$$

■

Notation 383 Tabelnotation: Lad $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ være en endelig mængde og σ en permutation $\sigma : A \rightarrow A$. Da repræsenteres σ ofte ved tabellen

$$\begin{pmatrix} a_1 & a_2 & a_3 & \dots & a_n \\ \sigma(a_1) & \sigma(a_2) & \sigma(a_3) & \dots & \sigma(a_n) \end{pmatrix} \quad (10.6)$$

Bemærkning 384 Da σ er en bijektion $A \rightarrow A$, er nederste linje i tabellen en omordning af elementerne i A . Omvendt giver enhver omordning anledning til en permutation. Vores nye definition af en permutation af en mængde stemmer derfor overens med definitionen 339 af en permutation på n elementer udtaget af en mængde A med n elementer. Ifølge korollar 342 er der $n!$ sådanne permutationer.

Eksempel 385 Betragt mængden $X = \{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8\}$ og permutationen σ på X defineret ved

$$\sigma = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \\ 5 & 7 & 3 & 6 & 8 & 2 & 4 & 1 \end{pmatrix}. \quad (10.7)$$

Permutationen σ afbilder altså 1 i 5, 2 i 7 osv. Man kan altså direkte aflæse hvad hvert tal i X afbildes i:

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \\ \downarrow & \downarrow & \downarrow & \downarrow & \downarrow & \downarrow & \downarrow & \downarrow \\ 5 & 7 & 3 & 6 & 8 & 2 & 4 & 1 \end{pmatrix} \quad (10.8)$$

Bemærkning 386 Når en permutation opskrives på tabelform, kan man naturligtvis flytte rundt på søjlerne, så længe det bare er de samme elementer, som står under hinanden. For eksempel kan permutationen σ i Eksempel 385 også repræsenteres ved tabellen

$$\sigma = \begin{pmatrix} 4 & 7 & 8 & 1 & 3 & 2 & 6 & 5 \\ 6 & 4 & 1 & 5 & 3 & 7 & 2 & 8 \end{pmatrix}. \quad (10.9)$$

Notation 387 Direkte notation: Når permutationen er defineret på en mængde af formen $\{1, 2, 3, \dots, n\}$, så er det naturligt at stille øverste række i tabelnotationen op i voksende orden: $1, 2, 3, \dots, n$. Men hvis vi vedtager at gøre det, er det jo nok at angive den nederste række $(\sigma(1), \sigma(2), \sigma(3), \dots, \sigma(n))$. Dette er den direkte notation.

Eksempel 388 Permutationen σ i Eksempel 385 skrives i direkte notation som

$$\sigma = (5, 7, 3, 6, 8, 2, 4, 1). \quad (10.10)$$

Sammensætning af permutationer. Hvis σ og τ er to permutationer af A , så kan de sammensættes som afbildninger:

$$\tau \circ \sigma : A \xrightarrow{\sigma} A \xrightarrow{\tau} A. \quad (10.11)$$

Her skal man være opmærksom på rækkefølgen: $\tau \circ \sigma$ betyder den afbildning som fremkommer, når man først anvender σ og dernæst τ . altså $\tau \circ \sigma(a) = \tau(\sigma(a))$

Ofte bruger man multiplikativ skrivemåde, så man i stedet for $\tau \circ \sigma$ skriver $\tau \cdot \sigma$ eller blot $\tau\sigma$.

Eksempel 389 Lad σ være den permutation af $X = \{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8\}$, som blev defineret i eksempel 385. Lad endvidere τ være den permutation af X , som i tabelnotation kan skrives

$$\tau = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \\ 4 & 5 & 8 & 7 & 6 & 3 & 1 & 2 \end{pmatrix} \quad (10.12)$$

Vi ønsker at bestemme $\tau \cdot \sigma$. Først bestemmes hvad 1 afbildes i: Ved σ afbildes det i 5, som afbildes videre i 6 ved τ . Ligeså ses at $2 \rightarrow 7 \rightarrow 1$, osv. På figur 10.1 ses, hvordan man kan bestemme produktet. Det er vigtigt at man husker at starte fra permutationen til højre.

$$\tau \cdot \sigma = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \\ 4 & 5 & 8 & 7 & 6 & 3 & 1 & 2 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \\ 5 & 7 & 3 & 6 & 8 & 2 & 4 & 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \\ 6 & 1 & 8 & 3 & 2 & 5 & 7 & 4 \end{pmatrix}$$

Figur 10.1: Multiplikation af permutationer.

Da permutationer er bijektive afbildninger, kan man tale om identitetspermutationen 1_A og om den inverse permutation σ^{-1} til en permutation σ . Den inverse til en permutation skrives i tabelnotation ved at bytte om på de to rækker (overvej)

Eksempel 390 På $X = \{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8\}$ kan identitetspermutationen skrives

$$1_X = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \\ 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \end{pmatrix}, \quad (10.13)$$

og den inverse til permutationen σ i Eksempel 385 kan skrives

$$\sigma^{-1} = \begin{pmatrix} 5 & 7 & 3 & 6 & 8 & 2 & 4 & 1 \\ 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \end{pmatrix}, \quad (10.14)$$

som ved ombytning af søjlerne kan skrives

$$\sigma^{-1} = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \\ 8 & 6 & 3 & 7 & 1 & 4 & 2 & 5 \end{pmatrix} \quad (10.15)$$

eller i direkte notation: $(8, 6, 3, 7, 1, 4, 2, 5)$.

Permutationer kommuterer normalt ikke. For eksempel hvis σ og τ er de to permutationer defineret i (10.7) og (10.12), så er

$$\begin{aligned} & \sigma \cdot \tau \\ &= \begin{pmatrix} 4 & 7 & 8 & 1 & 3 & 2 & 6 & 5 \\ 6 & 4 & 1 & 5 & 3 & 7 & 2 & 8 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \\ 4 & 5 & 8 & 7 & 6 & 3 & 1 & 2 \end{pmatrix} \\ &= \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \\ 6 & 8 & 1 & 4 & 2 & 3 & 5 & 7 \end{pmatrix}, \end{aligned}$$

som er forskellig fra $\tau \cdot \sigma$, som vi udregnede i eksempel 389.

Definition 391 Et element a i en endelig mængde A kaldes et **fixpunkt** for en permutation σ af A hvis $\sigma(a) = a$.

Hvis $\sigma(a) \neq a$ siges σ at **flytte** a .

Eksempel 392 Permutationen σ defineret i (10.7) har fixpunktet 3 og flytter alle andre elementer i X .

Definition 393 To permutationer σ og τ på samme mængde kaldes **disjunkte**, hvis mængden af elementer, der flyttes af σ , er disjunkt fra mængden af elementer, der flyttes af τ .

Eksempel 394 For eksempel er permutationen

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 \\ 1 & 2 & 4 & 3 & 5 \end{pmatrix}, \quad (10.16)$$

som kun flytter 3 og 4, disjunkt fra permutationen

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 \\ 2 & 1 & 3 & 4 & 5 \end{pmatrix}, \quad (10.17)$$

som flytter 1 og 2, men ikke disjunkt fra

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 \\ 3 & 4 & 2 & 1 & 5 \end{pmatrix}, \quad (10.18)$$

som flytter 1, 2, 3 og 4.

Lemma 395 Lad σ være en permutation af mængden A . Hvis a flyttes af σ , så flyttes $\sigma(a)$ også af σ .

Bevis. Da σ er bijektiv og dermed injektiv, fås

$$a \neq \sigma(a) \Rightarrow \sigma(a) \neq \sigma(\sigma(a)). \quad (10.19)$$

Heraf følger det ønskede. ■

Sætning 396 Disjunkte permutationer af samme mængde kommuterer.

Bevis. Lad σ og τ være disjunkte permutationer af A og lad $a \in A$. Vi skal da vise at

$$\tau \cdot \sigma(a) = \sigma \cdot \tau(a). \quad (10.20)$$

Enten er a et fixpunkt for begge permutationer, eller også flyttes a af en af dem.

1. Hvis a er et fixpunkt for både σ og τ så gælder

$$\tau \cdot \sigma(a) = \tau(a) = a = \sigma(a) = \sigma \cdot \tau(a) \quad (10.21)$$

2. Antag at a flyttes af en af permutationerne, for eksempel af σ . Da σ og τ er disjunkte, må a derfor være et fixpunkt for τ . Altså gælder

$$\sigma \cdot \tau(a) = \sigma(a) \quad (10.22)$$

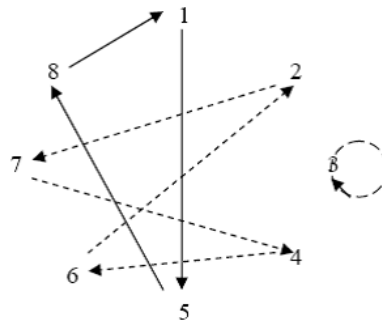
Ifølge lemma 395 ved vi, at da a flyttes af σ , så flyttes $\sigma(a)$ også af σ . Men da σ og τ er disjunkte, må $\sigma(a)$ derfor også være et fixpunkt for τ . Derfor gælder

$$\tau \cdot \sigma(a) = \sigma(a). \quad (10.23)$$

Af (10.22) og (10.23) ses, at det også i dette tilfælde gælder at $\tau \cdot \sigma(a) = \sigma \cdot \tau(a)$.

■

Bemærkning 397 *Man kan illustrere en permutation σ ved en figur, hvor mængdens elementer a_1, a_2, \dots, a_n er placeret på en vilkårlig måde, og hvor der anbringes en pil fra et element a_i til et andet a_j hvis $\sigma(a_i) = a_j$. For eksempel kan permutationen σ defineret i (10.7) illustreres ved diagrammet i figur 10.2*

Figur 10.2: Permutation delt op i cykler.

Det ses af figuren at σ kan deles op i tre cykler, hvori elementerne successivt afbildes over i hinanden. Denne observation vil vi nu forfølge.

10.2 Cykler

Definition 398 Lad a_1, a_2, \dots, a_p være p forskellige elementer i en mængde A . Vi kan da definere en permutation σ ved:

$$\sigma(a_1) = a_2 \quad (10.24)$$

$$\sigma(a_2) = a_3 \quad (10.25)$$

$$\sigma(a_3) = a_4 \quad (10.26)$$

$$\vdots \quad (10.27)$$

$$\sigma(a_p) = a_1 \quad (10.28)$$

$$\sigma(a) = a \quad \text{når} \quad a \notin \{a_1, a_2, \dots, a_p\} \quad (10.29)$$

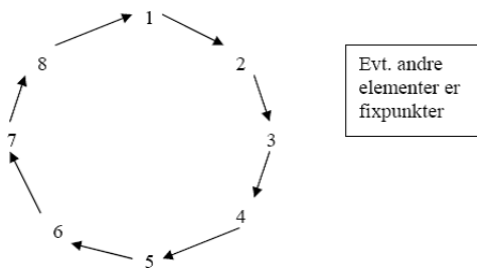
En permutation af denne form kaldes en ***p*-cykel** eller en cykel af længde p . Cykler angives normalt i den såkaldte cykelnotation. I denne notation angives ovenstående cykel som:

$$(a_1 \ a_2 \ \dots \ a_p). \quad (10.30)$$

Bemærkning 399 Bemærk at der ikke sættes kommaer mellem elementerne i cykelnotationen. Derved kan den skelnes fra den direkte notation¹.

Bemærk også at når man angiver en cykel i cykelnotationen, er det vigtigt at angive hvilken mængde det er en permutation af. I cykelnotationen angives fixpunkterne for cyklen jo ikke. For eksempel kan $(1 \ 2 \ 3)$ være en cykel på en hvilken som helst af mængderne $\{1, 2, 3, \dots, n\}$ når bare $n \geq 3$. Herved adskiller cykelnotationen sig fra tabelnotationen, hvor man i øverste linje kan aflæse, hvilken mængde permutationen virker på.

Cyklen $(1 \ 2 \ 3 \ 4 \ 5 \ 6 \ 7 \ 8)$ på en mængde $\{1, 2, 3, \dots, n\}$ ($n \geq 8$) kan illustreres ved diagrammet i figur 10.3

Figur 10.3: Illustration af en cykel.

¹I andre bøger angives cykler i cykelnotationen dog ofte med kommaer mellem elementerne.

Bemærkning 400 Det er klart at første elementet i cykelnotationen kan vælges vilkårligt blandt de elementer cyklen flytter, blot rækkefølgen bibeholdes. Cyklen $(1\ 3\ 2)$ er således den samme cykel som $(3\ 2\ 1)$.

Endelig bemærkes at definition 398 også giver mening når $p = 0$, hvor den blot er en definition af identitetspermutationen. Vi kan altså opfatte identitetspermutationen som en cykel og kan i cykelnotation skrive den som

$$1_A = (a), \quad (10.31)$$

hvor a er et vilkårligt at A 's elementer.

Sætning 401 Lad a_1, a_2, \dots, a_p være p forskellige elementer i en endelig mængde A . Da gælder

$$(a_1\ a_2\ \dots\ a_p)^{-1} = (a_p\ a_{p-1}\ \dots\ a_1). \quad (10.32)$$

Altså er den inverse til en cykel igen en cykel, og den angives i cykelnotationen ved at opskrive elementerne i cykelnotationen bagfra.

Bevis. Lad $\sigma = (a_1\ a_2\ \dots\ a_p)$ være en cykel på A , og lad τ beregne cyklen $\tau = (a_p\ a_{p-1}\ \dots\ a_1)$. Vi skal da vise, at for et vilkårligt element $a \in A$ gælder

$$\tau \cdot \sigma(a) = \sigma \cdot \tau(a) = a. \quad (10.33)$$

Hvis $a \notin \{a_1, a_2, \dots, a_p\}$ er a et fixpunkt for både σ og τ , og så er $\tau \cdot \sigma(a) = a = \sigma \cdot \tau(a)$.

Hvis $a = a_i$ for $i = 2, 3, \dots, p-1$, er $\tau \cdot \sigma(a_i) = \tau(a_{i+1}) = a_i$ og $\sigma \cdot \tau(a_i) = \sigma(a_{i-1}) = a_i$.

Endvidere er $\tau \cdot \sigma(a_1) = \tau(a_2) = a_1$ og $\sigma \cdot \tau(a_1) = \sigma(a_p) = a_1$.

Og endelig er $\tau \cdot \sigma(a_p) = \tau(a_1) = a_p$ og $\sigma \cdot \tau(a_p) = \sigma(a_{p-1}) = a_p$. ■

Definition 402 En 2-cykel $(a_i\ a_j)$ kaldes en **transposition**

Sætning 403 En transposition er sin egen inverse.

Bevis. Overlades til læseren. Husk også at redegøre for de elementer, som ikke indgår i cykelnotationen. ■

Sætning 404 Enhver p -cykel er et produkt af $p-1$ transpositioner.

Der gælder nemlig, at hvis a_1, a_2, \dots, a_p er p forskellige elementer i en endelig mængde A , så er

$$(a_1\ a_2\ \dots\ a_p) = (a_1\ a_p)(a_1\ a_{p-1}) \cdots (a_1\ a_3)(a_1\ a_2). \quad (10.34)$$

Bevis. Vi skal altså vise at de to sider af lighedstegnet er samme afbildning, altså at de afbilder alle elementer i A ens.

Hvis $a \notin \{a_1, a_2, \dots, a_p\}$, er a et fixpunkt for begge sider af (10.34).

Elementet a_1 afbildes ved venstresiden i a_2 . På højresiden afbilder den første transposition (læst fra højre!) a_1 i a_2 , og det fixes af resten af transpositionerne.

Hvis $i = 2, \dots, p-1$, afbildes a_i af venstresiden i a_{i+1} . På højresiden fixes a_i af de første $i-2$ transpositioner, afbildes så i a_1 af den $i-1$ te transposition, sendes så videre til a_{i+1} af den i te transposition og fixes endelig af resten.

Endelig afbilder venstresiden a_p i a_1 . På højresiden fixes a_p af alle transpositionerne på nær den sidste, som sender a_p over i a_1 . ■

Eksempel 405 *Figur 10.2 antyder at permutationen σ defineret i (10.7) kan skrives som et produkt af tre disjunkte cykler nemlig*

$$\sigma = (1\ 5\ 8) \cdot (2\ 7\ 4\ 6) \cdot (3). \quad (10.35)$$

Den sidste cykel er faktisk overflødig da det er identitetspermutationen. Vi kan altså skrive

$$\sigma = (1\ 5\ 8) \cdot (2\ 7\ 4\ 6). \quad (10.36)$$

Du kan selv checke at σ faktisk er lig med det angivne produkt.

Er det nu en tilfældighed, at denne permutation kan skrives som produkt af disjunkte cykler? Nej, det kan alle permutationer:

Sætning 406 *Enhver permutation af en endelig mængde kan på entydig måde skrives som produkt af disjunkte cykler af længde større end 1.*

Algoritme 407 *Inden vi giver et egentligt bevis for sætningen, angiver vi en algoritme til at bestemme de disjunkte cykler, som en permutation er bygget op af:*

Lad σ være en permutation af mængden A

1. Udvælg et tilfældigt element for eksempel a_1 i A og dan dets successive billeder ved σ :

$$a_1, a_2 = \sigma(a_1), a_3 = \sigma(a_2), \dots, a_k = \sigma(a_{k-1}), \dots \quad (10.37)$$

Da A er endelig, må der før eller siden opstå gentagelser i denne følge. Antag, at det sker første gang når vi danner $\sigma(a_p)$, således at a_1, a_2, \dots, a_p er forskellige, men at $a_{p+1} = \sigma(a_p)$ er lig med a_q for et $q = 1, 2, \dots, p$. Nu er det let at indse, at q må være lig med 1, altså at den første gentagelse må være a_1 . Thi hvis $2 \leq q \leq p$, har vi at $a_{p+1} = \sigma(a_p) = \sigma(a_{q-1})$ og $a_p \neq a_{q-1}$ men det er umuligt, da σ er injektiv.

Vi har dermed fået beskrevet en cykel $\gamma_1 = (a_1\ a_2\ \dots\ a_p)$ således at σ virker ligesom cyklen på cyklens elementer.

2. Hvis alle A 's elementer optræder i den fundne cykel, er $\sigma = (a_1\ a_2\ \dots\ a_p)$ og vi er færdige. Hvis ikke, vælges et element a'_1 i A forskelligt fra a_1, a_2, \dots, a_p . Som ovenfor ses på de successive billeder af a'_1 under σ :

$$a'_1, a'_2 = \sigma(a'_1), a'_3 = \sigma(a'_2), \dots, a'_k = \sigma(a'_{k-1}), \dots \quad (10.38)$$

Disse må være forskellige fra a_1, a_2, \dots, a_p , thi hvis $\sigma(a'_k)$ var det første element i følgen, som også optrådte i følgen a_1, a_2, \dots, a_p , ville $\sigma(a'_k)$ være et billede af et element i $\{a_1\ a_2\ \dots\ a_p\}$ og et billede af et element, som ikke ligger i denne

mængde. Det er umuligt, da σ er injektiv. Som ovenfor danner de successive billeder derfor en cykel $\gamma_2 = (a'_1 a'_2 \dots a'_p)$, som er disjunkt fra den forrige cykel.

3. Ved at fortsætte på denne måde findes disjunkte cykler γ_i . Processen må slutte efter et endeligt antal trin, da der kun er endeligt mange elementer i A . Produktet af de fundne cykler er da lig med σ . Hvis σ har fixpunkter, er nogle af de fundne cykler 1-cykler. Disse kan udelades fra produktet, hvorved opnås at alle cykler har længde større end 1.

Øvelse 408 Prøv ovenstående algoritme på σ defineret i (10.7) og τ defineret i (10.12).

I forbindelse med ovenstående algoritme er det nyttigt at indføre noget notation:

Definition 409 Lad σ være en permutation af en endelig mængde A , og lad $a \in A$. Mængden af successive billeder af a under σ kaldes **banen** bestemt ved a og betegnes B_a :

$$B_a = \{a, \sigma(a), \sigma^2(a), \sigma^3(a), \dots\}. \quad (10.39)$$

Bemærkning 410 Som vi argumenterede for i fremstillingen af algoritmen, består banen bestemt ved a af en følge af p elementer: $a = a_1, a_2, \dots, a_p$ så

$$a_2 = \sigma(a_1) \quad (10.40)$$

$$a_3 = \sigma(a_2) \quad (10.41)$$

$$\vdots \quad (10.42)$$

$$a_p = \sigma(a_{p-1}) \quad (10.43)$$

$$a_1 = \sigma(a_p). \quad (10.44)$$

Antallet af elementer i banen (altså p) kaldes **banens længde**.

Til en bane B svarer en cykel γ nemlig $(a_1 a_2 \dots a_p)$. Den er entydigt bestemt ved at

$$\gamma(a) = \sigma(a) \text{ hvis } a \in B \quad (10.45)$$

$$\gamma(b) = b \text{ hvis } b \notin B \quad (10.46)$$

Det er klart at

$$a \in B_b \Leftrightarrow B_a = B_b. \quad (10.47)$$

Fixpunkter bestemmer baner af længde 1 som også kaldes *et-punkts-baner*.

Sætning 411 Lad σ være en permutation af en endelig mængde A . Da udgør banerne for σ en klassesdeling af A . Med andre ord:

1. Banerne er ikke tomme.
2. Hvis to baner har et element tilfælles er de ens.

3. Foreningsmængden af alle banerne er hele A .

Bevis. 1. og 3. følger af, at $a \in B_a$.

2: Hvis $c \in B_a$ og $c \in B_b$, så findes naturlige tal m og n , så $c = \sigma^n(a)$ og $c = \sigma^m(b)$. Hvis $m = n$, er $a = b$ (fordi σ^n er injektiv). Hvis $m > n$, er $\sigma^n(a) = \sigma^n(\sigma^{m-n}(b))$, og da σ^n er injektiv, følger det at $a = \sigma^{m-n}(b)$. Det vil sige at $a \in B_b$, så ifølge (10.47) er $B_a = B_b$. ■

Nu kan vi præcisere og bevise sætning 406.

Sætning 412 Cykelsætningen: Lad σ være en permutation på en endelig mængde A , og lad B_1, B_2, \dots, B_n betegne banerne for σ og $\gamma_1, \gamma_2, \dots, \gamma_n$ de tilhørende cykler.

1. Da gælder

$$\sigma = \gamma_1 \cdot \gamma_2 \cdots \gamma_n. \quad (10.48)$$

2. Hvis et-punkts-banerne fjernes fra denne fremstilling fås en fremstilling af σ som produkt af disjunkte cykler af længde større end 1. Denne fremstilling er entydig på nær rækkefølgen af de indgående cykler.

Bevis. 1. Vi skal vise, at for ethvert $a \in A$ gælder

$$\sigma(a) = \gamma_1 \cdot \gamma_2 \cdots \gamma_n(a). \quad (10.49)$$

Lad $a \in A$. Da ligger a ifølge foregående sætning i netop én bane B_i . Ifølge (10.45) og (10.46) gælder $\sigma(a) = \gamma_i(a)$, hvorimod a og $\sigma(a)$ er et fixpunkt for de andre cykler. Derfor gælder:

$$\gamma_1 \cdot \gamma_2 \cdots \gamma_n(a) = \gamma_i(a) = \sigma(a). \quad (10.50)$$

2. Da cyklerne svarende til et-punkts-banerne er identitetspermutationen, kan de fjernes fra $\gamma_1 \cdot \gamma_2 \cdots \gamma_n$ uden at ændre permutationen. Dermed er det bevist, at enhver permutation kan skrives som produkt af cykler med længde større end 1.

Entydigheden: Antag at σ er skrevet som et produkt af disjunkte cykler af længde større end 1:

$$\sigma = \gamma_1 \cdot \gamma_2 \cdots \gamma_k \quad (10.51)$$

Hvis a er et fixpunkt for σ så optræder a ikke i noget γ . Hvis derimod a ikke er fixpunkt for σ , da optræder a i præcis en af cyklerne γ_j . Men så må hele banen hørende til a også optræde i samme cykel, og cyklen må være cyklen hørende til banen hørende til a . Altså er cyklerne i fremstillingen netop de entydigt bestemte cykler hørende til de baner, som ikke er et-punkts-baner. ■

Bemærkning 413 Hvis alle baner er et-punkts-baner, er permutationen identitetspermutationen. I det tilfælde vedtager vi at sige, at et produkt med nul faktorer fremstiller identitetspermutationen.

Sætning 414 1. Enhver permutation σ af $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ kan skrives som et produkt af transpositioner.

2. Er $b \in A$ kan transpositionerne i produktet vælges på formen $(b a)$ for $a \in A$.

3. Transpositionerne i produktet også vælges på formen $(a_i a_{i+1})$ (**nabotranspositioner**).

Bevis. 1. Følger af cykelsætningen, ifølge hvilken enhver permutation kan skrives som et produkt af cykler, og sætning 404, ifølge hvilken enhver cykel kan skrives som et produkt af transpositioner.

2. Skriv σ som et produkt af transpositioner iflg. 1. Enhver af disse transpositioner er af formen $(a_i a_j)$. Hvis $a_i = b$ eller $a_j = b$ er transpositionen allerede på formen $(b a)$ så vi lader den stå. Hvis $a_i, a_j \neq b$ så er

$$(a_i a_j) = (b a_i) (b a_j) (b a_i). \quad (10.52)$$

(Bevis selv dette. Husk at du skal checke alle $a \in A$). Hvis højresiden indsættes i produktet i stedet for venstresiden, fås et produkt af den ønskede form.

3. ifølge 2. kan enhver permutation på $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ skrives som et produkt af transpositioner af formen $(a_1 a_i)$ $i \neq 1$. Vi har altså vist pkt. 3, hvis vi kan vise, at en permutation af formen $(a_1 a_j)$ kan skrives som et produkt af nabotranspositioner. Det vil vi gøre ved induktion efter i .

Induktionsstart: $i = 2$: $(a_1 a_2)$ er allerede på den ønskede form.

Induktionsskridtet: Antag at $(a_1 a_i)$ er et produkt af nabotranspositioner.

Da

$$(a_1 a_{i+1}) = (a_i a_{i+1}) (a_1 a_i) (a_i a_{i+1}) \quad (10.53)$$

(overvej), kan $(a_1 a_{i+1})$ skrives som produkt af nabotranspositioner.

Ifølge princippet om matematisk induktion kan enhver transposition af formen $(a_1 a_j)$ derfor skrives som et produkt af nabotranspositioner. Deraf følger 3. ■

Bemærkning 415 Opskrivningen af en permutation som produkt af transpositioner er ikke entydig.

10.3 Cykeltype og fortegn

Definition 416 Lad σ være en permutation af $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$. Da indføres følgende betegnelser om banerne og deres længder:

$m(\sigma) =$ antal baner for σ .

$m_p(\sigma) =$ antal baner for σ af længde p .

Den endelige følge $m_1(\sigma), m_2(\sigma), \dots, m_n(\sigma)$ kaldes σ 's cykeltype. Den skrives ofte som et formelt produkt:

$$1^{m_1} 2^{m_2} \dots n^{m_n} \quad (10.54)$$

Eksempel 417 Permutationen σ i eksempel 10.35 har cykeltypen $1^1 3^1 4^1$.

En permutation af form

$$(*) (*) (**) (****) (****) (****) (*****), \quad (10.55)$$

hvor cyklerne er disjunkte, har cykeltypen $1^2 2^1 4^3 5^1$.

Bemærkning 418 Da et-punkts-baner svarer til fixpunkter ses at

$$m_1(\sigma) = \text{antal fixpunkter for } \sigma \quad (10.56)$$

Det er vigtigt at huske at medtage et-punkts-banerne når man skal finde cykeltypen for en permutation.

Sætning 419 Lad σ være en permutation af A . Da gælder

$$m(\sigma) = \sum_p m_p(\sigma) \quad (10.57)$$

$$|A| = \sum_p p \cdot m_p(\sigma) \quad (10.58)$$

Bevis. Den første identitet overlades til læseren.

Den anden udsiger, at man kan tælle antallet af elementer i A ved at tælle antallet af elementer i hver af σ 's disjunkte cykler og lægge antallene sammen.

■

Ud fra σ 's cykeltype kan vi nu definere dens **fortegn** (skrives $\text{sign}(\sigma)$). Det er enten $+1$ eller -1 , og defineres mere præcist sådan:

Definition 420 Lad σ være en permutation på en endelig mængde A . Fortegnet for σ defineres som

$$\text{sign}(\sigma) = (-1)^k, \text{ hvor } k = |A| - m(\sigma). \quad (10.59)$$

Hvis fortegnet er $+1$, siges σ at være **lige**.

Hvis fortegnet er -1 , siges σ at være **ulige**.

Eksempel 421 Identiteten: Antag at $|A| = n$. Identiteten har alle punkter som fixpunkter, så den har n et-punkts-baner. Altså er $m(\sigma) = n$ og $k = n - n = 0$, så $\text{sign}(1_A) = (-1)^0 = 1$. Identitetspermutationen er altså en lige permutation på enhver mængde.

Eksempel 422 p -cykel: Antag at $|A| = n$. En p -cykel σ vil da se ud som følger

$$(*) (*) (*) (*) (*) (*****), \quad (10.60)$$

hvor der er $n - p$ 1-cyklere og én p -cykel. Altså er $m(\sigma) = n - p + 1$ hvorfor $k = n - (n - p + 1) = p - 1$. Fortegnet er altså $\text{sign}(\sigma) = (-1)^{p-1}$. Vi har altså flg. huskeregel:

Huskeregul: For en p -cykel gælder:

$$\sigma \text{ er ulige, hvis } p \text{ er lige} \quad (10.61)$$

$$\sigma \text{ er lige, hvis } p \text{ er ulige} \quad (10.62)$$

Specielt har en transposition fortegn $\text{sign}(\tau) = -1$ og er altså ulige.

Vi vil nu vise at $\text{sign}(\mu \cdot \sigma) = \text{sign}(\mu) \cdot \text{sign}(\sigma)$. Først vises et lemma:

Lemma 423 *Lad τ være en transposition på A og σ en vilkårlig permutation på A . Da gælder*

$$m(\tau\sigma) = m(\sigma) \pm 1. \quad (10.63)$$

Bevis. Lad $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$, og $\tau = (a \ b)$. Opskriv banerne $B_a(\sigma)$ og $B_b(\sigma)$ på følgende måde:

$$B_a(\sigma) = \{a = a_1, a_2, \dots, a_p\} \quad (10.64)$$

$$\text{hvor } \sigma(a_i) = a_{i+1} \text{ når } 1 \leq i \leq p-1, \text{ og } \sigma(a_p) = a_1 \quad (10.65)$$

$$B_b(\sigma) = \{b = b_1, b_2, \dots, b_q\} \quad (10.66)$$

$$\text{hvor } \sigma(b_i) = b_{i+1} \text{ når } 1 \leq i \leq q-1, \text{ og } \sigma(b_q) = b_1 \quad (10.67)$$

Der er nu to tilfælde: enten er $B_a(\sigma)$ og $B_b(\sigma)$ disjunkte, eller også er $B_a(\sigma) = B_b(\sigma)$ (iflg. sætning 411).

1. Antag at $B_a(\sigma) \cap B_b(\sigma) = \emptyset$. Da er

$$B_a(\tau\sigma) = \{a = a_1, a_2, \dots, a_p, b = b_1, b_2, \dots, b_q\}. \quad (10.68)$$

For at indse det betragtes elementerne $(\tau\sigma)^i(a)$ for $i = 1, 2, \dots, p+q$:

$$\tau\sigma(a) = \tau(\sigma(a)) = \tau(a_2) = a_2 \quad (10.69)$$

$$(\tau\sigma)^2(a) = \tau\sigma(\tau\sigma(a)) = \tau\sigma(a_2) = \tau(a_3) = a_3 \quad (10.70)$$

$$\vdots \quad (10.71)$$

$$(\tau\sigma)^p(a) = \tau\sigma((\tau\sigma)^{p-1}(a)) = \tau\sigma(a_p) = \tau(a_1) = \tau(a) = b \quad (10.72)$$

$$(\tau\sigma)^{p+1}(a) = \tau\sigma(b) = b_2 \quad (10.73)$$

$$\vdots \quad (10.74)$$

$$(\tau\sigma)^{p+q}(a) = \tau\sigma(b_q) = \tau(b_1) = \tau(b) = a \quad (10.75)$$

Altså bliver de to σ -baner $B_a(\sigma)$ og $B_b(\sigma)$ slået sammen til én $\tau\sigma$ -bane. De andre σ -baner forbliver baner for $\tau\sigma$ (overvej). Altså fås i dette tilfælde at $m(\tau\sigma) = m(\sigma) - 1$.

2. Antag dernæst at $B_a(\sigma) = B_b(\sigma)$. Da $b \in B_b$, er $b = a_{k+1}$ for $1 \leq k \leq p$. Altså kan $B_a(\sigma)$ skrives:

$$B_a(\sigma) = \{a = a_1, a_2, \dots, a_k, b = b_1, b_2, \dots, b_{p-k}\} \quad (10.76)$$

$$\text{hvor } \sigma(a_i) = a_{i+1} \text{ når } 1 \leq i \leq k-1, \quad (10.77)$$

$$\sigma(b_i) = b_{i+1} \text{ når } 1 \leq i \leq p-k-1 \quad (10.78)$$

$$\sigma(a_k) = b = b_1, \quad (10.79)$$

$$\sigma(b_{p-k}) = a = a_1. \quad (10.80)$$

Men så er $B_a(\tau\sigma) = \{a = a_1, a_2, \dots, a_k\}$ og $B_b(\tau\sigma) = \{b = b_1, b_2, \dots, b_{p-k}\}$ (overvej), medens de øvrige σ -baner forbliver $\tau\sigma$ -baner. I dette tilfælde gælder altså $m(\tau\sigma) = m(\sigma) + 1$.

I begge tilfælde har vi altså vist at $m(\tau\sigma) = m(\sigma) \pm 1$. ■

Sætning 424 Hvis μ og σ er permutationer på en endelig mængde A , gælder at

$$\text{sign}(\mu\sigma) = \text{sign}(\mu) \cdot \text{sign}(\sigma). \quad (10.81)$$

Bevis. Antag først at μ er en transposition. Da gælder iflg. den foregående sætning:

$$|A| - m(\mu\sigma) = |A| - m(\sigma) \pm 1, \quad (10.82)$$

hvorfor

$$\text{sign}(\mu\sigma) = (-1)^{|A| - m(\mu\sigma)} = (-1)^{|A| - m(\sigma) \pm 1} \quad (10.83)$$

$$= (-1) \cdot (-1)^{|A| - m(\sigma)} = (-1)\text{sign}(\sigma). \quad (10.84)$$

Antag dernæst at σ er et produkt af k transpositioner : $\sigma = \tau_1\tau_2 \cdots \tau_k$. Da gælder ved successiv brug af (10.84) og eksempel 421 at

$$\text{sign}(\sigma) = (-1)^k \text{sign}(1_A) = (-1)^k. \quad (10.85)$$

Ifølge sætning 414 kan enhver permutation skrives som et produkt af transpositioner.

Antag at μ kan skrives som et produkt af l transpositioner og σ kan skrives som et produkt af k transpositioner. Da kan $\mu\sigma$ skrives som et produkt af $k+l$ transpositioner. Derfor gælder at

$$\text{sign}(\mu\sigma) = (-1)^{k+l} = (-1)^l \cdot (-1)^k = \text{sign}(\mu) \cdot \text{sign}(\sigma). \quad (10.86)$$

■

I ovenstående bevis fik vi vist følgende sætning, som også er et let korollar af sætningen:

Korollar 425 Hvis σ er et produkt af k transpositioner, da er

$$\text{sign}(\sigma) = (-1)^k. \quad (10.87)$$

Bemærkning 426 Det betyder altså at en lige permutation er et produkt af et lige antal transpositioner, medens en ulige permutation er et produkt af et ulige antal permutationer. Dette anføres ofte som en definition af fortegnet for en permutation. Men denne definition har den ulempe, at det ikke a priori er klart at den er veldefineret. Vi bemærkede jo ovenfor, at når en permutation fremstilles som et produkt af transpositioner, er deres antal ikke entydigt bestemt.

Den definition vi har givet har den fordel, at den klart er veldefineret. Og derfra og fra korollar 425 kan vi nu slutte, at en permutation ikke på en gang kan skrives som et produkt af et lige og et ulige antal transpositioner. Så selv om antallet af transpositioner i en produktfremstilling af en permutation ikke er entydigt bestemt, er det altså fastlagt om antallet er lige eller ulige.

Bemærkning 427 Metoder til fortegnbestemmelse. Når man skal bestemme fortegnet for en permutation, kan man altså prøve at skrive permutationen som et produkt af transpositioner. Det er dog ofte for besværligt.

Den letteste metode er normalt, at skrive permutationen som et produkt af disjunkte cykler. Deres fortegn kan findes ved huskereglene (10.61) og (10.62), og fortegnet for produktet kan så bestemmes ved at gange cyklernes fortegn sammen. Her gør det ikke noget om man glemmer 1-cyklernes, for de har jo fortegn +1.

Sætning 428 Lad $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ være en mængde med n elementer ($n \geq 2$). Da er der $n!/2$ lige permutationer og $n!/2$ ulige permutationer af A .

Bevis. Lad A_n betegne mængden af lige permutationer og B_n betegne mængden af ulige permutationer. Lad endvidere τ være en transposition f.eks. (a_1, a_2) . Vi kan da definere en afbildning $f : A_n \rightarrow B_n$ ved følgende regel.

$$f(\sigma) = \tau \cdot \sigma. \quad (10.88)$$

Da en transposition er ulige følger af sætning 424, at f afbilder en lige permutation i en ulige permutation, altså at f faktisk er en afbildning $A_n \rightarrow B_n$. Vi vil nu vise at f er bijektiv.

1. Injektivitet: Antag at $f(\sigma) = f(\mu)$ altså at

$$\tau \cdot \sigma = \tau \mu. \quad (10.89)$$

Men så er

$$\tau(\tau\sigma) = \tau(\tau\mu), \quad (10.90)$$

og da $\tau = \tau^{-1}$, følger at

$$(\tau^{-1}\tau)\sigma = (\tau^{-1}\tau)\mu, \quad (10.91)$$

så

$$1_A \cdot \sigma = 1_A \cdot \mu, \quad (10.92)$$

hvoraf vi slutter, at $\sigma = \mu$. Altså er f injektiv.

2. Surjektivitet: Lad $\mu \in B_n$, altså μ ulige. Da er $\tau\mu$ lige, altså $\tau\mu \in A_n$, og

$$f(\tau\mu) = \tau(\tau\mu) = (\tau\tau)\mu = \mu. \quad (10.93)$$

Altså er ethvert element i A_n et billede af et element i B_n så f er surjektiv.

Afbildningen f er altså en bijektion mellem A_n og B_n . Ifølge Sætning 313 har A_n og B_n derfor samme antal elementer. Endvidere ved vi fra Sætning 342 at mængden S_n af alle permutationer af A har $n!$ elementer. Da A_n og B_n er disjunkte, følger derfor af sætning 320 at

$$2|A_n| = 2|B_n| = |A_n| + |B_n| = |S_n| = n! \quad (10.94)$$

hvoraf vi kan se, at $|A_n| = |B_n| = n!/2$. ■

10.4 Opgaver

1. Betragt de to permutationer

$$\mu = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 \\ 4 & 1 & 7 & 3 & 6 & 5 & 2 \end{pmatrix} \quad (10.95)$$

og

$$\sigma = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 \\ 2 & 5 & 4 & 7 & 1 & 6 & 3 \end{pmatrix}. \quad (10.96)$$

- Bestem $\mu\sigma$ og $\sigma\mu$.
- Bestem permutationernes fixpunkter.
- Bestem permutationernes inverser.
- Opskriv de to permutationer og deres inverser som produkt af disjunkte cykler.
- Bestem fortegnet for μ , σ , μ^{-1} , σ^{-1} , $\mu\sigma$ og $\sigma\mu$.

2. Betragt følgende to permutationer opskrevet i direkte notation: $\sigma = (2, 9, 8, 5, 3, 1, 4, 6, 7)$ og $\mu = (3, 2, 1, 9, 8, 5, 7, 6, 4)$.

- Bestem $\mu\sigma$ og $\sigma\mu$.
- Bestem permutationernes fixpunkter.
- Bestem permutationernes inverser.
- Opskriv de to permutationer og deres inverser som produkt af disjunkte cykler.
- Bestem fortegnet for μ , σ , μ^{-1} , σ^{-1} , $\mu\sigma$ og $\sigma\mu$.

3. På mængden $\{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8\}$ er givet følgende produkt af cykler: $\sigma = (1\ 5\ 6\ 7\ 3)(8\ 2\ 4\ 6)(3\ 5\ 7)$.

- Opskriv σ som produkt af disjunkte cykler.
- Bestem σ 's fortegn.
- Angiv den inverse til σ .

4. Lad $A = \{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7\}$. Betragt følgende produkt af cykler på A :

$$(4\ 1\ 3\ 5)(5\ 6\ 3). \quad (10.97)$$

Opskriv produktet med tabelnotation.

5. Opskriv cyklen $(1\ 3\ 5\ 4\ 2)$ som produkt af transpositioner.

6. Opskriv permutationen

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 \\ 3 & 4 & 6 & 5 & 2 & 1 & 8 & 7 \end{pmatrix} \quad (10.98)$$

som et produkt af transpositioner

7. Opskriv μ og σ fra opgave 1 som produkter af transpositioner. Brug resultatet til at opskrive μ^{-1} og σ^{-1} som produkter af transpositioner og til at bestemme permutationernes fortegn.

8. Lad σ være en p -cykel. Vis at σ^2 er en p -cykel, når p er ulige, og at σ^2 ikke er en cykel, når p er et lige tal forskellig fra 2.

9. Lad $|A| = 3$. Angiv samtlige mulige cykeltyper for permutationer på A .

10. Lad $|A| = 4$. Angiv samtlige mulige cykeltyper for permutationer på A .

11. Lad $A = \{1, 2, 3, 4, 5, 6\}$, og lad

$$\sigma = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 \\ 4 & 3 & 5 & 1 & 2 & 6 \end{pmatrix} \quad (10.99)$$

være en permutation af A .

(a) Skriv σ som produkt af disjunkte cykler.

(b) Beregn σ^{-1} og σ^2 .

(c) Find σ 's periode (orden), dvs. det mindste naturlige tal n så at $\sigma^n = 1_A$.

12. Lad A være en endelig mængde og σ en permutation af A .

(a) Vis at der eksisterer et naturligt tal n , så at $\sigma^n = 1_A$. Det mindste sådanne tal kaldes σ 's periode (orden).

(b) Lad n være perioden af permutationen σ . Lad $k \in \mathbb{N}$. Vis ved at bruge division med rest, at følgende udsagn er ækvivalente

(i) $\sigma^k = 1_A$

(ii) $n \mid k$.

13. Antag at permutationerne σ og τ af mængden A er disjunkte. (Definition 393).

(a) Benyt Sætning 396 til at vise at for $k \in \mathbb{N}$ er

$$(\sigma\tau)^k = \sigma^k\tau^k.$$

(b) Vis at for $k \in \mathbb{N}$ er følgende udsagn ækvivalente:

(i) $(\sigma\tau)^k = 1_A$

(ii) $\sigma^k = \tau^k = 1_A$.

(c) Gør rede for, at perioden for $\sigma\tau$ er lig mindste fælles multiplum af perioden for σ og perioden for τ .

14. Antag at permutationen σ af mængden A er skrevet som et produkt af disjunkte cykler

$$\sigma = \gamma_1 \cdot \gamma_2 \cdots \gamma_m,$$

hvor γ_i er en p_i -cykel for $1 \leq i \leq m$. Vis at perioden af σ er lig mindste fælles multiplum af tallene p_1, p_2, \dots, p_m . (Her kan den forrige opgave benyttes).

15. Antag at permutatationen σ af mængden A , $|A| = n$, har cykeltype $1^{m_1} 2^{m_2} \dots n^{m_n}$. (Definition 416).

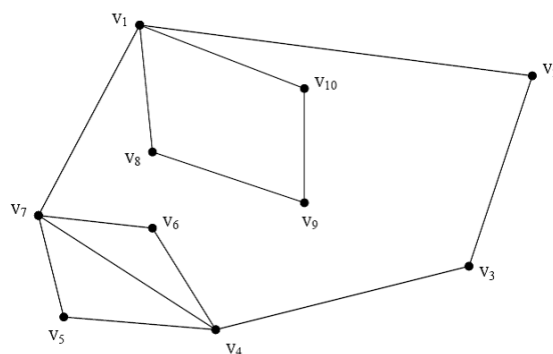
- (a) Gør rede for, at permutatationen σ^{-1} har samme cykeltype som σ .
- (b) Gør rede for at $\sigma = \sigma^{-1}$ præcis når $m_3 = m_4 = \dots = m_n = 0$.
- (c) Opskriv alle permutatationer af mængden $\{1, 2, 3, 4\}$ som er lig deres egen inverse.

16. Lad A og B være endelige mængder. Antag at $|A| < |B|$. Vis at B har mindst så mange cykeltyper som A og at deres antal af mulige cykeltyper er forskellige.

Kapitel 11

Grafer

I matematisk analyse tegner man grafer af funktioner. I dette kapitel skal vi studere en anden slags grafer, nemlig grafer som består af et endeligt antal knuder med et endeligt antal kanter mellem (se figur 11.1)

Figur 11.1: Graf

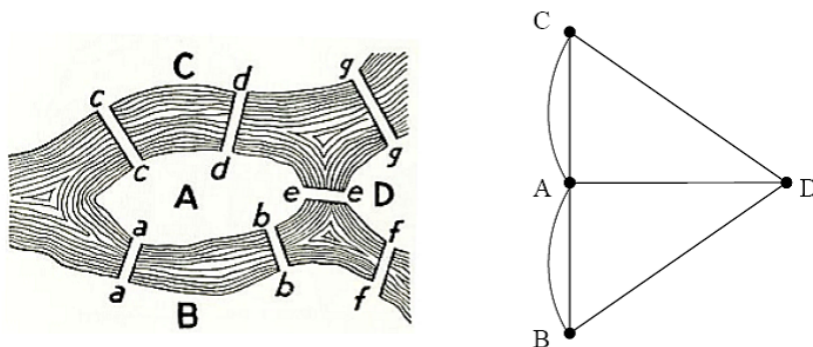
11.1 Definitioner og simple egenskaber

Definition 429 En **graf** består af en endelig ikke-tom mængde V af **knuder** (eller punkter) (engelsk: *vertices*) og en endelig mængde E af **kanter** (engelsk: *edges*) og en funktion f , som til hver kant $i \in E$ knytter et par af knuder $i \in V$. Disse knuder kaldes kantens **endeknuder** eller **endepunkter**, og man siger at kanten forbinder sine endeknuder eller ligger mellem sine endeknuder. Man skriver $G = (V, E, f)$

Bemærkning 430 I definitionen siges der ikke noget om, hvad slags objekter knuderne og kanterne er. Når vi tegner grafer, repræsenterer vi knuderne ved

punkter og kanterne ved streger, men det er kun en illustration. Knuderne og kanterne kan være alt muligt, og det gør grafer til et fleksibelt redskab til at analysere situationer, hvor nogle objekter er relateret til hinanden på en eller anden måde. For eksempel kan knuderne være byer og kanterne flyforbindelser mellem disse byer, eller knuderne kan være mennesker og kanterne kan være telefonsamtaler mellem dem på en bestemt dag, eller knuderne kan være lande og kanterne være landegrænser, således at to lande er forbundet af en kant, hvis de grænser op til hinanden.

Eksempel 431 I 1737 udgav Leonhard Euler (1707-1783) en artikel, hvori han analyserede, om det ville være muligt at lave en procession i Königsberg, hvor man gik over hver af byens 7 broer præcist én gang. Denne artikel regnes for det første bidrag til grafteorien. Königsberg og dens broer kan ses på figur 11.2. Situationen kan repræsenteres ved grafen ved siden af, hvor knuderne er de fire landområder og kanterne er broerne, som forbinder landområderne.

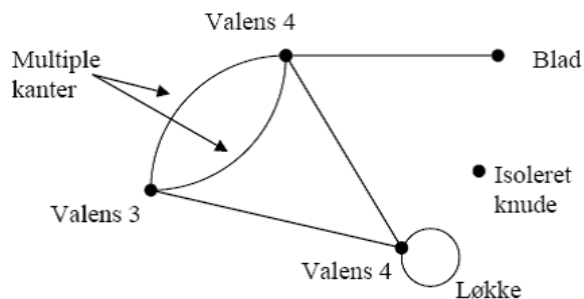

Figur 11.2: Broerne i Königsberg.

Definition 432 Her følger en række definitioner:

1. **Løkke:** En kant, som har to ens endepunkter, kaldes en løkke.
2. **Multiple kanter:** Hvis to knuder forbindes af mere end en kant, siges disse kanter at være multiple kanter.
3. **Naboknuder:** To knuder kaldes naboknuder, hvis de er forbundet af en kant.
4. **Valens:** En knudes valens er lig med antallet af kanter, som har endepunkt i knuden (hvor løkker tæller dobbelt). Summen af valenserne af alle grafens knuder kaldes **grafens totale valens**.
5. **Isoleret knude:** En knude med valens 0, dvs. en knude, som ikke er endepunkt for nogen kanter, kaldes en isoleret knude.

6. **Blad:** En knude med valens 1 kaldes et blad.
7. **Tom graf:** En graf uden kanter ($E = \emptyset$) kaldes tom.
8. **Trivielle graf:** Den tomme graf med én knude kaldes den trivielle graf.
9. **Simpel graf:** En graf uden multiple kanter og løkker kaldes en simpel graf.

Figur 11.3: Grafer: simple begreber.

Bemærkning 433 I en graf uden multiple kanter kan en kant entydigt angives ved sine endepunkter: $v_i v_j$.

Sætning 434 I enhver graf er den totale valens det dobbelte af antallet af kanter. Specielt er den totale valens et lige tal.

Bevis. Summen af alle knudernes valens er netop lig antallet af gange, en af grafens knuder optræder som endepunkt for en kant. Men det er netop to gange antallet af kanter. ■

Sætning 435 I enhver graf er der et lige antal knuder med ulige valens.

Bevis. Hvis der var et ulige antal knuder med ulige valens, ville summen S_u af disse knuders valens være ulige. Summen S_l af valenserne af knuderne med lige valens er lige. Derfor ville summen af alle knudernes valenser $S_u + S_l$ et ulige tal, i modstrid med sætning 434. Derfor må der være et lige antal knuder med ulige valens ■

Nu følger en række definitioner af forskellige måder, man kan vandre rundt i en graf fra knude til knude ved at følge grafens kanter:

Definition 436 Lad G være en graf, og lad v og w være knuder i G .

1. **Rute:** En **rute** fra v til w er en endelig alternerende følge af knuder og kanter i G :

$$v_0 e_1 v_1 e_2 v_2 \dots v_{n-1} e_n v_n, \quad (11.1)$$

hvor v' erne repræsenterer knuder, og e' erne repræsenterer kanter, og hvor $v_0 = v$ og $v_n = w$, og hvor v_{i-1} og v_i er endepunkter for e_i for alle $i = 1, 2, \dots, n$. Antallet n af kanter kaldes rutens **længde**. Den trivielle rute fra v til v består af den ene knude v .

2. **Tur:** En tur fra v til w er en rute fra v til w , hvis kanter er indbyrdes forskellige (knuder må gerne gå igen).
3. **Vej:** En vej fra v til w er en tur fra v til w , hvis knuder er indbyrdes forskellige.
4. **Lukket rute:** En lukket rute er en rute, hvor første og sidste knude er ens. Hvis en rute ikke er lukket kaldes den **åben**.
5. **Lukket tur:** En lukket tur er en tur, hvor første og sidste knude er ens.
6. **Kreds:** En lukket tur kaldes en kreds, hvis alle dens knuder er forskellige på nær første og sidste knude, som er ens.
7. **Euler-tur:** En tur, som indeholder alle grafens kanter kaldes en Euler-tur i grafen.
8. **Lukket Euler-tur:** En lukket tur som indeholder alle kanter i grafen, kaldes en lukket Euler-tur i grafen.
9. **Hamilton-vej:** En vej kaldes en Hamilton-vej, hvis den indeholder alle grafens knuder.
10. **Hamilton-kreds:** En kreds kaldes en Hamilton-kreds, hvis den indeholder alle grafens knuder.

Følgende skema indeholder nogle af disse definitioner på mere overskuelig form:

	Gentagne kanter	Gentagne knuder	Begynder og ender i samme knude
rute	tilladt	tilladt	tilladt
tur	nej	tilladt	tilladt
vej	nej	nej	nej
lukket rute	tilladt	tilladt	ja
lukket tur	nej	tilladt	ja
kreds	nej	kun første og sidste	ja

”Euler-” betyder at alle grafens kanter er med.

”Hamilton-” betyder at alle grafens knuder er med.

Bemærkning 437 Eulers problem om broerne i Königsberg (se eksempel 431) kan formuleres: Eksisterer der en Euler-tur eller en lukket Euler-tur i grafen på figur 11.2.

Bemærkning 438 Betragt en graf, hvis knuder er gadekryds og hvis kanter er gader i en by.

Et gadeløb følger en rute. Hvis det skal være et afvekslende løb skal det følge en tur, og hvis man skal undgå kaos på gadehjørnerne, bør man planlægge løbet langs en vej.

Hvis start og mål skal være samme sted, vælges en lukket rute, hvis den skal være afvekslende vælges en lukket tur, og hvis kaos ved gadehjørner skal undgås, vælges en kreds.

En kontrollant, som skal kontrollere om afstribningen på byens gader er i orden skal (helst) følge en Euler-tur, og hvis han skal ende samme sted som han begynder skal han vælge en lukket Euler-tur.

En kontrollant, som skal kontrollere lyskurvene i alle byens gadekryds, skal helst følge en Hamilton-vej, og hvis han skal ende samme sted som han begyndte, skal han vælge en Hamilton-kreds.

Bemærkning 439 I mange tilfælde er en rute (tur, vej, kreds) entydigt bestemt ved sin kantfølge. I så tilfælde kan man skrive $e_1e_2\dots e_n$ i stedet for

$$v_0e_1v_1e_2v_2\dots v_{n-1}e_nv_n. \quad (11.2)$$

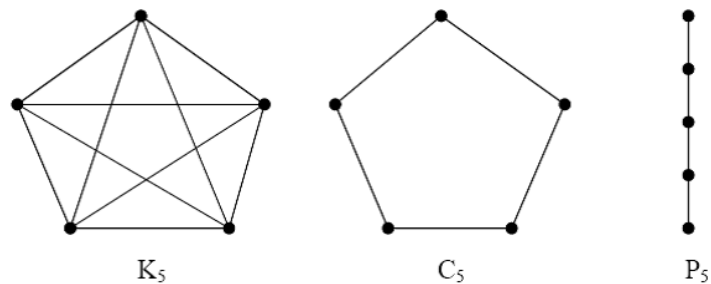
I mange tilfælde er en rute (tur, vej, kreds) entydigt bestemt ved sin knudefølge. I så tilfælde kan man skrive $v_0v_1v_2\dots v_{n-1}v_n$ i stedet for

$$v_0e_1v_1e_2v_2\dots v_{n-1}e_nv_n. \quad (11.3)$$

Øvelse 440 Giv eksempler hvor en rute (tur, vej, kreds) er entydigt bestemt ved sin kant- eller knude-følge, og eksempler hvor dette ikke er tilfældet. Hvilken af de to følger karakteriserer en rute (tur, vej, kreds) i en simpel graf?

Eksempel 441 For et givet antal knuder er der tre standard-grafer det er godt at kende:

1. **Komplette grafer:** En simpel graf, hvori to vilkårlige forskellige knuder er forbundet med en kant, kaldes en komplet graf. Den komplette graf med n knuder betegnes K_n .
2. **Kredsgrafer:** En simpel graf kaldes en kredsgraf hvis dens knuder kan opstilles i en bestemt rækkefølge $v_1, v_2, v_3, \dots, v_n$ så at kantmængden netop består af kanterne i kredsen $v_1, v_2, v_3, \dots, v_n, v_1$. Kredsgraferen med n knuder ($n \geq 3$) betegnes C_n .
3. **Vejgrafer:** En simpel graf kaldes en vejgraf (eller en lineær graf), hvis dens knuder kan opstilles i en bestemt rækkefølge $v_1, v_2, v_3, \dots, v_n$, så at kantmængden består af kanterne i vejen $v_1, v_2, v_3, \dots, v_n$. Vejgraferen med n knuder betegnes P_n .

Figur 11.4: De tre standardgrafer med 5 knuder.

Sætning 442 *Lad G være en graf og v, w to forskellige knuder i G . Da er følgende udsagn ækvivalente:*

1. Der findes en rute i G fra v til w .
2. Der findes en tur i G fra v til w .
3. Der findes en vej i G fra v til w .

Bevis. Vi vil vise sætningen ved at vise følgen af implikationer: $3 \Rightarrow 2 \Rightarrow 1 \Rightarrow 3$. De to første implikationer er trivielle.

$1 \Rightarrow 3$: Vi vil vise, at en rute fra v til w enten er en vej, eller den kan udtyndes til en vej fra v til w ved at udelade en række knuder og de mellemliggende kanter. Det vil vi vise ved fuldstændig induktion efter længden af ruten.

Induktionsstart: Hvis der findes en rute af længde 1 fra v til w , er det en vej fra v til w .

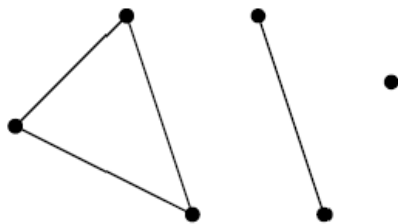
Induktionsskridtet: Antag, at enhver rute af længde $n - 1$ eller mindre fra v til w enten er en vej eller kan udtyndes til en vej fra v til w . Antag endvidere, at $v_0 e_1 v_1 e_2 v_2 \dots v_{n-1} e_n v_n$ er en rute i G fra v til w . Hvis alle knuderne i ruten er forskellige må alle kanterne også være forskellige, og ruten er en vej i G fra v til w . Hvis derimod der er gengangere i knudefølgen, f.eks. v_k og v_l med $k < l$, så kan man danne en kortere rute fra v til w ved at udelade v_k og alle knuder og kanter mellem v_k og v_l . Denne kan ifølge induktionsantagelsen videre udtyndes til en vej fra v til w .

Altså følger påstanden fra princippet om fuldstændig induktion. ■

Definition 443 *To knuder v, w i en graf G siges at være **vejforbundne**, hvis $v = w$, eller der findes en vej fra v til w .*

*En graf kaldes **sammenhængende**, hvis vilkårlige to knuder er vejforbundne.*

Eksempel 444 *Alle standardgraferne i eksempel 441 er sammenhængende. Derimod er grafen i figur 11.5 ikke sammenhængende*

Figur 11.5: En ikke-sammenhængende graf.

Sætning 445 *Relationen "er vejforbundet med" er en ækvivalensrelation på mængden af knuder i en graf.*

Bevis. Refleksivitet: trivielt

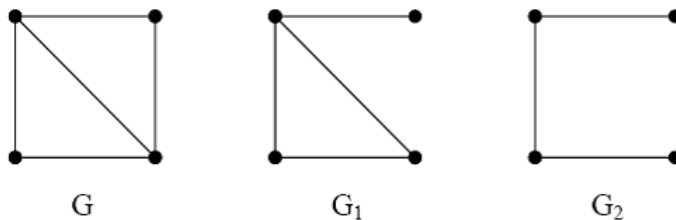
Symmetri: Hvis $v_0e_1v_1e_2v_2\dots v_{n-1}e_nv_n$ er en vej fra v til w , så er vejen, som fås ved at skrive kanter og knuder i omvendt rækkefølge en vej fra w til v .

Transitivitet: Lad $v'_0e'_1v'_1e'_2v'_2\dots v'_{n-1}e'_nv'_n$ være en vej fra u til v og $v_0e_1v_1e_2v_2\dots v_{n-1}e_nv_n$ en vej fra v til w .

Da er $v'_0e'_1v'_1e'_2v'_2\dots v'_{n-1}e'_nv_0e_1v_1e_2v_2\dots v_{n-1}e_nv_n$ en rute fra u til w . Ifølge sætning 442 kan denne rute udtyndes til en vej fra u til w . ■

Definition 446 *Lad G være en graf med knudemængde V og kantmængde E . Udvælg en delmængde E' af E og en delmængde V' af V , så at alle endepunkter for kanterne i E' ligger i V' . Så er V' og E' knude- og kantmængde for en graf G' , som kaldes en **delgraf** i G .*

Eksempel 447 *Graferne G_1 og G_2 i figur 11.6 er delgrafer af G .*

Figur 11.6: Delgrafer.

Eksempel 448 *En specielt vigtig måde at danne delgrafer fra en graf G er at fjerne en af grafens kanter. Delgraften G_1 i eksempel 447 er dannet fra G på denne måde.*

Definition 449 Lad G være en graf. En ækvivalensklasse for relationen ”er vejforbundet med” er en mængde V' af knuder. Hvis E' er mængden af de kanter i G som har begge endepunkter i V' , så er V' og E' knudemængde og kantmængde for en delgraf af G (overvej). Den kaldes en **sammenhængskomponent** af G .

Eksempel 450 Grafen på figur 11.5 har tre sammenhængskomponenter.

Bemærkning 451 En graf G 's sammenhængskomponenter er sammenhængende delgrafer af G . Der er ingen kanter fra G som forbinder knuder i forskellige sammenhængskomponenter. Sammenhængskomponenterne er dermed en opdeling af grafen i uforbundne sammenhængende dele.

Bemærkning 452 Hvis R er en ækvivalensrelation er sammenhængskomponenterne i dens graf netop ækvivalensklasserne.

11.2 Euler-ture og Hamilton-kredse

Nu kan vi vende os mod spørgsmålene: Hvilke grafer har en Euler-tur? Hvilke grafer har en lukket Euler-tur? Hvilke grafer har en Hamilton-vej? Hvilke grafer har en Hamilton-kreds? Man overbeviser sig let om, at nogle grafer har sådanne ture, veje og kredse og andre har det ikke. Vi skal vise, at de let kan afgøres om en graf har en lukket eller en åben Euler-tur. Problemerne om Hamilton-veje og -kredse er endnu ikke løst så tilfredsstillende.

Sætning 453 Lad G være en graf uden isolerede knuder. Da har grafen en lukket Euler-tur, hvis og kun hvis den er sammenhængende og alle knuderne har lige valens.

Bevis. 1. Antag først, at G har en lukket Euler-tur. Da er G sammenhængende. Thi lad v og w være to vilkårlige knuder i G . Vi har forudsat at ingen knuder er isolerede, så både v og w er endepunkt for en kant. Da alle G 's kanter indgår i Euler-turen, forbinder en del af turen v med w . Men ifølge sætning 442 er v og w så vejforbundne. Altså er G sammenhængende.

Endvidere er ethvert punkts valens lige. Lad nemlig v være en vilkårlig knude. Enhver kant der ender i v indgår i den lukkede Euler-tur. Hvis vi gennemløber den lukkede Euler-tur én gang, vil vi altså passere kanterne, der ender i v netop en gang hver. Men hver gang vi ankommer til v langs en kant, forlader vi straks knuden langs en anden kant. Kanterne med endepunkt i v må altså komme i par: en ankomst-kant og en afgangskant. Det gælder også den første knude i den lukkede tur, idet den første afgangskant parres sammen med den sidste ankomst-kant. Der er altså et lige antal kanter med endepunkt i v , så v 's valens er lige.

Det var den simple implikation i sætningen. Den anden vej er mere overraskende og lidt sværere at vise:

2. Antag nu at G er sammenhængende og at alle knuderne har lige valens. Vi skal da vise, at der findes en lukket Euler-tur i grafen. Det gør vi ved fuldstændig induktion efter antallet af grafens kanter.

Induktionsstart: Hvis der er 1 kant i grafen, må det være en løkke, og så er der klart en lukket Euler-tur. Hvis der er 2 kanter i grafen er det enten to løkker fra samme knude eller to (multiple) kanter, der forbinder de to samme knuder. Igen er eksistensen af en lukket Euler-tur oplagt.

Induktionsskridtet. Antag nu, at $n \geq 3$, og at sætningen er sand for alle grafer med $n - 1$ eller færre kanter. Vælg en knude v i grafen, og bestem en lukket tur T af længde ≥ 1 , som starter og slutter i v .

At sådan en lukket tur findes, ses på følgende måde: Da v ikke er isoleret er den endepunkt af en kant. Start langs en af disse kanter. Hvis det er en løkke er vi færdige. Ellers har kanten sit andet endepunkt i en anden knude, og da denne knude har lige valens, kan vi fortsætte turen langs en af de andre kanter, som har endepunkt i denne anden knude. Sådan fortsættes indtil vi ikke kan fortsætte turen længere. Da der kun er et endeligt antal kanter i grafen, må turen stoppe. Men den kan ikke stoppe i en anden knude end v , thi hver gang den kommer til en anden knude end v , er der mindst én ubrugt kant, som leder videre. Turen må altså ende i v og er derfor lukket.

Nu fjernes alle de kanter fra G som indgår i den konstruerede lukkede tur T , samt alle de knuder, som derved bliver isolerede. Dermed er det muligt at grafen bliver usammenhængende. Men hver sammenhængskomponent har et kantantal mindre eller lig med $n - 1$ og enhver knude har lige valens (overvej). Så ifølge induktionsantagelsen har sammenhængskomponenterne hver en lukket Euler-tur. Endvidere har hver af sammenhængskomponenterne en knude fælles med T (overvej).

Nu kan vi så konstruere en lukket Euler-tur i G : Vi starter i v og går ad turen T , indtil vi kommer til en knude i en af sammenhængskomponenterne. Der tager vi så en omvej ad dens lukkede Euler-tur. Når den er slut er vi tilbage på T og fortsætter ad T indtil næste sammenhængskomponent, hvor vi atter tager en omvej ad dens lukkede Euler-tur. således fortsættes, og når T er slut har vi gennemløbet en lukket Euler-tur i G . ■

Øvelse 454 *Kan man finde en lukket Euler-tur over broerne i Königsberg?*

Sætning 455 *Lad G være en graf uden isolerede knuder. Da har grafen en åben Euler-tur, hvis og kun hvis den er sammenhængende og har præcist to knuder med ulige valens..*

Bevis. 1. Antag, at G har en åben Euler-tur. da viser et argument helt mægen til beviset for 1. i foregående sætning at G er sammenhængende, og at enhver knude på nær begyndelseskuden og slutkuden har lige valens. Begyndelseskuden har derimod ulige valens, thi den første afgangskant har ingen tilsvarende ankomst-kant, medens de resterende kanter med endepunkt i begyndelseskuden kommer i par. Ligeså må slutkuden have ulige valens.

2. Antag, at G er sammenhængende og præcist to af dens knuder har ulige valens. Konstruer en ny graf G' ved at tilføje en ny kant e mellem de to knuder med ulige valens. Da er G' en sammenhængende graf uden isolerede knuder, hvori alle knuder har lige valens. Ifølge forige sætning har G' altså en lukket Euler-tur T . Fjernes den ekstra kant e fra T , fås en åben Euler-tur i G . ■

Øvelse 456 Kan man finde en åben Euler-tur over broerne i Königsberg?

Øvelse 457 Hvilke af standard-graferne K_n, C_n, P_n i eksempel 441 har en lukket Euler-tur, og hvilke har en åben Euler-tur?

Beviset for sætning 453 giver en algoritme til at bestemme en lukket Euler-tur i en sammenhængende graf G , hvori enhver knude har lige valens. Man kan dog forbedre algoritmen:

Definition 458 En kant i en graf kaldes en bro, hvis grafen bliver usammenhængende når kanten fjernes.

Algoritme 459 Fleurys algoritme Uformel forklaring: Start med at vælge en vilkårlig knude v_0 i G . Vi bygger da successivt en tur op ved at starte langs en kant e_1 til en ny knude v_1 . Fjern kanten e_1 fra G . Hvis der kun er én kant e_2 videre fra knuden v_1 , går vi videre ad den til en ny knude v_2 , og fjerner både e_2 og v_1 fra grafen. Hvis der derimod er flere kanter videre fra v_1 vælger vi én e_2 , som ikke er en bro. Vi går da videre ad e_2 til en knude v_2 og fjerner kun e_2 fra grafen. Således fortsættes til vi når tilbage til v_0 .

Algoritmen afviger fra den vi brugte i beviset for sætning 453 ved at vi hele tiden sørger for at gå ad en kant, som ikke er en bro (hvis det overhovedet er muligt). Den har den fordel, at når den slutter, har den frembragt en lukket Euler-tur. Der bliver altså ikke nogle mindre delgrafer til overs, som man så skal tilføje til turen, for at den bliver en Euler-tur. Algoritmen har dog den ulempe, at det ikke er klart at den virker. Der er to spørgsmål som skal afklares:

1. Hvis der er flere kanter videre fra en knude, hvorfor er der da en af dem, som ikke er en bro?
2. Hvorfor har algoritmen frembragt en lukket Euler-tur når den slutter?

Før vi beviser at Fleurys algoritme virker, skal vi lige vise et lemma, som vi også får brug for i behandlingen af træer:

Lemma 460 Lad e være en kant i en sammenhængende graf. Da er følgende tre udsagn ækvivalente:

1. Den graf der fremkommer ved at fjerne e er sammenhængende.
2. e er kant i en kreds i G .
3. e er kant i en lukket tur i G .

Bevis. Hvis e er en løkke, er udsagnene 1, 2 og 3 alle sande, hvorfor de implicerer hinanden.

Hvis e forbinder to forskellige knuder, og der er en anden kant, der forbinder de to knuder, er alle tre udsagn også sande (overvej).

Vi kan derfor antage, at e forbinder to forskellige knuder v og w , og at e er den eneste kant som forbinder v og w .

Vi vil vise $1 \Rightarrow 2 \Rightarrow 3 \Rightarrow 1$.

1 \Rightarrow 2: Lad G' være den graf, der fremkommer ved at fjerne e . Vi antager altså at G' er sammenhængende. Der findes derfor en vej i G' mellem v og w . Tilføjes nu e til denne vej fås en kreds i G .

2 \Rightarrow 3: Klart da en kreds specielt er en lukket tur.

3 \Rightarrow 1: Antag at e er en kant i en lukket tur T i G . Vi skal vise at G' er sammenhængende. Først bemærker vi, at når vi fjerner e fra T , fås en tur T' i G' fra v til w . Lad nu u_1 og u_2 være to knuder i G' . Vi skal da vise, at der går en vej i G' mellem dem. Da G er sammenhængende, går der en vej $W : u_1 = v_0 e_1 v_1 e_2 v_2 \dots v_{n-1} e_n v_n = u_2$ i G mellem u_1 og u_2 . Hvis kanten e ikke indgår i vejen, er det en vej i G' , og vi er færdige. Hvis derimod e indgår i denne vej i kombinationen vew , så erstatter vi e med T' , som jo er en tur fra v til w . Hvis derimod v og w kommer i omvendt rækkefølge i W (altså wv), så erstatter vi e med T' gennemløbet i omvendt rækkefølge. I begge tilfælde fremkommer der en rute mellem v og w . Men ifølge sætning 442 findes der så en vej mellem v og w . Altså er G' sammenhængende. ■

Algoritme 461 Fleury's algoritme. *Mere formel forklaring: Lad G være en sammenhængende graf hvori enhver knude har lige valens. Da vil følgende algoritme frembringe en lukket Euler-tur i G .*

1. Vælg en vilkårlig knude v i G . Sæt $T = v$.
2. Hvis der ikke er flere kanter fra v stoppes.
3. Hvis der er præcis én resterende kant e fra v for eksempel til w , så slet knuden v og kanten e fra grafen G . Gå til trin 5.
4. Hvis der er mere end én resterende kant fra v vælges én, som ikke er en bro, for eksempel e fra v til w . Slet e fra G .
5. Tilføj ew til enden af T , erstat w med v og gå til trin 2.

Bevis. Vi skal vise at algoritmen ikke bryder sammen og at den frembringer det den skal.

1. Algoritmen bryder ikke sammen: Det eneste sted det kan gå galt er i punkt 4. Vi skal vise at hvis vi er nået til punkt 4 i algoritmen, til en knude vi kan kalde v' , så er der i den del af grafen, som ikke er blevet slettet, mindst én kant til v' , som ikke er en bro. Lad G' betegne den del af grafen, som er tilbage, når vi er nået til dette trin. G' er sammenhængende, thi G er sammenhængende og i hvert af de foregående trin har vi enten (trin 3) fjernet en kant og en derved isoleret knude, eller (trin 4) en kant, som ikke er en bro. Ved begge disse processer forbliver grafen sammenhængende. Der er så to muligheder: Enten er $v' = v_0$, hvor v_0 er den knude vi begyndte algoritmen i, eller også er $v' \neq v_0$.

Hvis $v' \neq v_0$, er der netop to knuder i G' , som har ulige valens, nemlig v' og v_0 (overvej), så ifølge sætning 455 er der en åben Euler-tur i G' fra v' til v_0 . Da vi er i punkt 4 i algoritmen, og altså er kommet forbi punkt 2 i algoritmen, er der mere end én kant i G' fra v' . Alle kanterne indgår i den åbne Euler-tur. Derfor må denne indeholde knuden v' mere end én gang. Den del af Euler-turen,

som ligger imellem to forekomster af v' er en lukket tur i G' . Hvis vi nu vælger kanten e , som den første kant i en af disse lukkede ture, følger det af lemma 460, at G' forbliver sammenhængende, når e fjernes.

Hvis $v' = v_0$, har alle knuder i G lige valens. Ifølge sætning 453 har G' derfor en lukket Euler-tur. Da vi er kommet forbi trin 2 ved vi, at der er en kant fra v' , og den indgår derfor i den lukkede Euler-tur. Ifølge lemma 460 forbliver G' derfor sammenhængende, hvis denne kant fjernes.

2. Algoritmen frembringer en lukket Euler-tur: Det er klart at algoritmen stopper, thi i hvert gennemløb fjernes en kant, og der er kun endelig mange af.

Når algoritmen stopper, er vi kommet til en knude v' , hvorfra der ikke udgår nogen kant. Men da den resterende del G' af grafen er sammenhængende, må den bestå af denne ene knude. Knuden v' må altså være lig v_0 (som jo ligger i G'). Altså er turen T en lukket tur, og da der ikke er flere kanter tilbage i G' , må de alle være med i T , som altså er en lukket Euler-tur. ■

Bemærkning 462 Hvis G er en sammenhængende graf med præcist to knuder med ulige valens, er det let at se at hvis Fleury's algoritme startes i en af knuderne med ulige valens, så ender den i den anden knude med ulige valens, og frembringer en åben Euler-tur mellem disse to knuder.

Der kendes ingen pæne nødvendige og tilstrækkelige betingelser for om en graf har en Hamilton-vej eller -kreds. Det er klart at jo flere kanter, der er i en graf, jo lettere har den ved at have en Hamilton-vej eller -kreds. Her skal uden bevis nævnes en betingelse, der sikrer, at der er nok kanter i grafen til at den har en Hamilton-kreds:

Sætning 463 Lad G være en sammenhængende simpel graf med n knuder, $n > 2$. G har en Hamilton-kreds, hvis summen af valenserne af to vilkårlige knuder v og w , som ikke er naboer, er større eller lig med n .

Korollar 464 Lad G være en sammenhængende simpel graf med n knuder, $n > 2$. G har en Hamilton-kreds, hvis enhver knude har valens $\geq n/2$.

Bemærkning 465 Disse betingelser er dog ikke nødvendige. For eksempel har standardgraferne C_n i 441 en Hamilton-kreds, men for $n \geq 5$ er betingelsen i sætning 463 ikke opfyldt.

Øvelse 466 Hvilke af standardgraferne i 441 har en Hamilton-vej, og hvilke har en Hamilton-kreds?

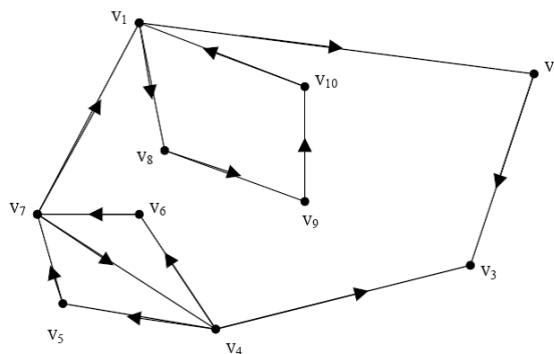
11.3 Orienterede grafer og relationer

Bemærkning 467 Der er mange varianter af grafer. For eksempel kan en graf være forsynet med et tal på hver kant. Dette tal kan symbolisere en omkostning ved at bevæge sig langs kanten eller et tidsforbrug. I så fald er det en oplagt

opgave at finde den vej fra en knude til en anden, som minimerer summen af de tilhørende tal. Eller tallet kan betyde en kapacitet for hvor meget der kan transporteres langs kanten. Grafer kommer også med farvede kanter eller knuder. For eksempel kan det berømte firfarveproblem formuleres som et problem om farvning af knuderne i en graf.

Den eneste variant af grafbegrebet vi skal nævne her er orienterede grafer, fordi vi allerede har brugt dem, og kommer til at bruge dem igen. En orienteret graf er simpelthen en graf, hvor hver kant er forsynet med en retning. Den angives ved en pil på kanten. Orienteringen kan angives ved at endeknuderne for kanterne ordnes. Derfor er den formelle definition af en orienteret graf følgende lille variant af definitionen af en graf:

Definition 468 En **Orienteret graf** (eller digraf (engelsk: directed graph)) består af en endelig ikke-tom mængde V af **knuder** og en endelig mængde E af **kanter** og en funktion f som til hver kant $i \in E$ knytter et ordnet par (v, w) af knuder $i \in V$. Disse knuder kaldes henholdsvis kantens **begyndelsesknode** og **endeknode** og vi siger at kanten går fra v til w .

Figur 11.7: Orienteret graf.

Bemærkning 469 Mange af de ovennævnte begreber og resultater kan generaliseres til orienterede grafer. For eksempel defineres orienterede ruter, ture og veje på oplagt måde.

Hvis en orienteret graf har to orienterede kanter fra v til w siger vi at der er en multipel kant. Vi kalder det altså ikke en multipel kant, bare fordi både (v, w) og (w, v) er orienterede kanter i den orienterede graf.

Definition 470 En orienteret graf G definerer en relation R_G på mængden V af knuder i G . Relationen R_G er defineret ved at for $v, w \in V$ gælder at

$$vR_Gw \Leftrightarrow \text{Der eksisterer en kant i } G \text{ fra } v \text{ til } w. \quad (11.4)$$

Bemærkning 471 *Betragt orienterede grafer med en fast knudemængde V . Hvis der tillades multiple kanter, er der flere af disse grafer, som svarer til samme relation på V . Hvis vi derimod kun betragter grafer uden multiple kanter, bestemmer forskellige grafer forskellige relationer (overvej).*

Definition 472 *Omvendt, hvis R er en relation på mængden V , definer vi en orienteret graf G_R uden multiple kanter på følgende måde: G_R har knudemængde V og for $v, w \in V$ er (v, w) en orienteret kant i G_R , hvis vRw .*

Bemærkning 473 *Derved er der etableret en bijektiv korrespondance mellem mængden af relationer på V og orienterede grafer uden multiple kanter med V som knudemængde. Af denne grund ser man ofte en orienteret graf defineret som en relation på en mængde, men denne definition kan ikke indfange grafer med multiple kanter.*

Bemærkning 474 *Vi har allerede brugt den bijektive korrespondance mellem relationer og orienterede grafer uden multiple kanter i kapitel 7. Der observerede vi også følgende sætninger:*

Sætning 475 *En relation R på V er irrefleksiv (altså $\neg vRv$ for alle $v \in V$), hvis og kun hvis dens tilhørende orienterede graf ikke har nogen løkker.*

Sætning 476 *En relation R på V er symmetrisk, hvis og kun hvis alle kanter i dens tilhørende orienterede graf kommer i modsat orienterede par, dvs. når $v, w \in V$ gælder det, at (v, w) er en orienteret kant i G_R , hvis og kun hvis (w, v) er en orienteret kant i G_R .*

Bemærkning 477 *Hvis R er en symmetrisk relation, kan man derfor slå hvert par af modsat orienterede kanter sammen til én uorienteret kant. På den måde fremkommer en (uorienteret) graf uden multiple kanter. Omvendt er det klart, at en (uorienteret) graf uden multiple kanter på denne måde er en graf hørende til en symmetrisk relation.*

Bemærkning 478 *Hvis en relation er refleksiv vil dens tilhørende orienterede graf indeholde en løkke ved hver knude. Ofte vælger man helt at udelade disse løkker, når det på anden vis fremgår at relationen er refleksiv.*

Bemærkning 479 *En refleksiv og symmetrisk relation svarer på denne måde til en simpel graf. Omvendt definerer en simpel graf en refleksiv og symmetrisk relation. Vær dog opmærksom på at man her skal fastlægge at relationen er refleksiv og at vi har valgt at udelade løkkerne.*

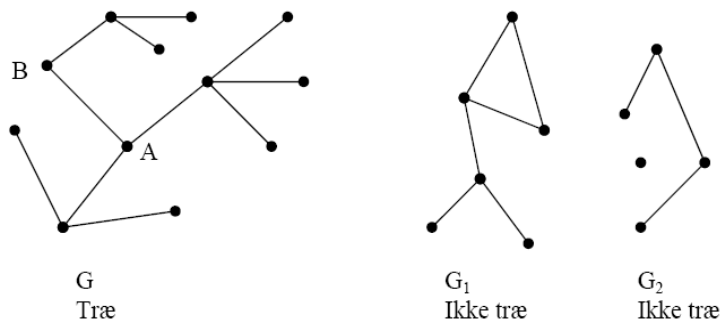
11.4 Træer

I afsnittet om kombinatorik har vi allerede brugt tælletræer til at ordne tælleprocesser. Vi skal nu karakterisere træer som en særlig slags grafer.

Definition 480 En graf siges at være **kredsløs**, hvis den ikke indeholder en ikke-triviell kreds.

En kredsløs graf kaldes også en **skov**.

En sammenhængende kredsløs graf kaldes et **træ**.

Figur 11.8: Træer og ikke-træer.

Bemærkning 481 Når en sammenhængende graf ikke indeholder nogen kreds betyder det intuitivt, at den ikke indeholder flere kanter end der lige skal til for at få den til at hænge sammen. Hvis grafen har n knuder skal der mindst $n - 1$ kanter til at gøre den sammenhængende. Faktisk har et træ netop dette minimale antal kanter. Mere præcist gælder følgende sætning:

Sætning 482 Lad G være en graf med n knuder. Da er følgende udsagn ækvivalente:

1. G er et træ, altså G er sammenhængende og kredsløs.
2. G er sammenhængende og har $n - 1$ kanter.
3. G er kredsløs og har $n - 1$ kanter

Til brug i beviset for denne sætning bevises først et par lemmaer:

Lemma 483 Et træ med mere end én knude har en knude med valens 1 (det vi har kaldt et blad).

Bevis. Lad T være et træ med mere end én knude. Vælg en vilkårlig knude v_1 . Da T er sammenhængende, er der en kant e_1 , som forbinder v_1 med en anden knude v_2 . Hvis v_2 har valens 1 er vi færdige. Hvis ikke, er der en anden kant $e_2 \neq e_1$, som forbinder v_2 med en tredje knude v_3 . Da der ikke findes en kreds i G , må v_3 være forskellig fra v_1 og v_2 . Hvis v_3 har valens 1 er vi færdige. Ellers fortsættes på denne måde. Da G ikke indeholder nogen kreds, leder algoritmen hele tiden til nye knuder. Men da der kun er endeligt mange knuder må processen stoppe ved en knude med valens 1. ■

Korollar 484 *Et træ med mere end én knude har to knuder med valens 1.*

Bevis. I lemmaet ovenfor viste vi, at der findes en knude med valens 1. Hvis vi vælger at begynde algoritmen i beviset for lemmaet med denne knude (v_1), så føres vi til endnu en knude med valens 1. Der er altså to sådanne knuder. ■

Lemma 485 *Hvis T er et træ, og v er en knude heri med valens 1, så er den graf, der fremkommer ved at fjerne v og den ene kant, der ender i v , også et træ.*

Lad T være et træ og v en knude i T . Lad endvidere w være et element, der ikke er en knude i T . Hvis vi danner en ny graf T_1 ved at tilføje w til T 's knudemængde, og tilføje kanten e med endepunkter v og w til T 's kantmængde, så er T_1 et træ

Bevis. Bevis overlades til læseren. ■

Nu er vi klar til

Bevis. af sætning 482. Vi vil vise $1 \Rightarrow 2 \Rightarrow 3 \Rightarrow 1$. Vi antager altså at G er en graf med n knuder

$1 \Rightarrow 2$: Antag at G er sammenhængende og kredsløs. Vi skal bevise at G har $n - 1$ kanter. Beviset føres ved induktion efter antallet n af knuder.

Induktionsstart: Hvis grafen har 1 knude, er enhver kant en løkke; men løkker er kredse, og dem er der ingen af. Der må altså være $0 = 1 - 1$ kanter. Altså er påstanden korrekt når $n = 1$.

Induktionsskridtet: Antag at ethvert træ med n knuder har $n - 1$ kanter. Lad så G være et træ med $n + 1$ knuder og m kanter. Vi skal vise at $(n + 1) - 1 = m$ altså at $n = m$. Ifølge lemma 483 findes der i G en knude med valens 1. Fjernes denne knude og den kant, der forbinder den med resten af G fra G , vil den resterende graf ifølge lemma 485 være et træ. Og det har n knuder og $m - 1$ kanter. ifølge induktionsantagelsen er derfor $m - 1 = (n - 1)$, hvoraf $m = n$.

Ifølge princippet om simpel induktion gælder sætningen altså for alle $n \in \mathbb{N}$.

$2 \Rightarrow 3$. Antag at G er sammenhængende og har $n - 1$ kanter. Vi skal bevise at G er kredsløs. Det indses ved modstrid. Antag altså, at der er en ikke-triviell kreds i G . Fjernes en af kredsens kanter fra G , er den resterende graf sammenhængende ifølge lemma 460. Hvis der stadig er en ikke-triviell kreds i denne graf, fjernes en af dens kanter, osv. indtil vi når til en sammenhængende graf uden kredse. Det er et træ med samme knuder som G , og ifølge det netop viste har det $n - 1$ kanter. Men det er umuligt, for vi antog at der var $n - 1$ kanter i G , og træet er fremkommet ved at fjerne nogle kanter fra G .

$3 \Rightarrow 1$. Antag endelig at G er kredsløs og har $n - 1$ kanter. Vi skal vise at G er sammenhængende. Antag at G har k sammenhængskomponenter. Vi skal da vise at $k = 1$. Hver sammenhængskomponent er sammenhængende og kredsløs, altså et træ. Hvis antallet af knuder i den i te sammenhængskomponent kaldes n_i , så har den altså iflg. det allerede viste $n_i - 1$ kanter. Men så er antallet af kanter i hele G altså lig med

$$\sum_{i=1}^k (n_i - 1) = \sum_{i=1}^k n_i - k = n - k. \quad (11.5)$$

Men vi havde antaget, at antallet af kanter var $n - 1$. Altså kan vi slutte at $k = 1$. ■

Definition 486 Lad G være en sammenhængende graf. Da siges et træ med samme knuder og med en kantmængde, som er en delmængde af G 's kantmængde, at være et **udspændende træ** for grafen. Den fremkommer af grafen ved successivt at fjerne kanter i kredse.

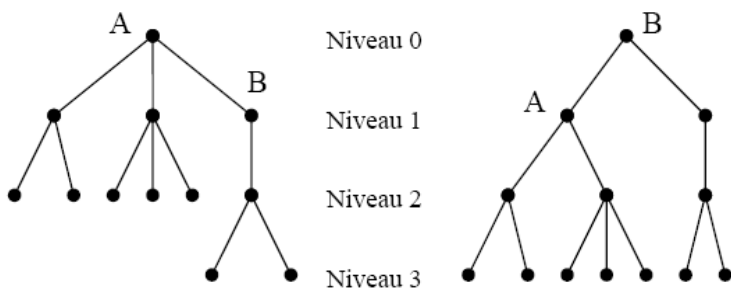
Bemærkning 487 Hvis R er en ækvivalensrelation kan vi som bemærket i 228 repræsentere R ved en simpel graf. Hvis man heri successivt fjerner alle kanter i kredse ender man med en skov hvis sammenhængskomponenter er udspændende træer for hver af relationens ækvivalensklasser.

Definition 488 Et træ, hvori der er udvalgt en bestemt knude, kaldes et **træ med rod**, og den udvalgte knude kaldes **roden**.

Træer med rod tegnes normalt med roden øverst! Derunder tegnes på samme vandrette linje de knuder i træet, som er forbundet med roden. Disse knuder siges at være på niveau 1. Derunder tegnes de knuder (forskellig fra de foregående) som er forbundet med knuderne på niveau 1. De er på niveau 2. osv. Generelt siges en knude at være på niveau n , hvis den er forbundet med roden ved en vej af længde n .

Øvelse 489 Overvej, at denne definition af niveau er veldefineret.

Eksempel 490 På figur 11.9 er tegnet to træer med rod. De svarer til træet i figur 11.8. Det venstre har A som rod, og det højre har B som rod.

Figur 11.9: Træer med rod.

På denne måde udstyres et træ med rod med en naturlig ordning, nemlig den hvor kanterne er orienteret nedad. Et træ med rod kan derfor opfattes som et ordnet træ.

Eksempel 491 De tælletræer, vi tegnede i kapitel 1, er træer med rod.

Et stamtræ, der illustrerer en stamfaders eller stammoders slægt, er et træ med stamfaderen eller stammoderen som rod, hvis der da ikke er sket indgiftning i slægten.

Sætning 492 En orienteret graf G er et træ med rod, hvis og kun hvis der findes en knude v_0 i G , hvorfra der er en entydig orienteret vej til enhver anden knude i grafen, men ingen ikke-triviell vej fra v_0 til v_0 .

Bevis. Lad G være en orienteret graf.

1. Antag, at G er et træ med roden v_0 . Da G er sammenhængende findes der en vej fra v_0 til enhver anden knude i G og vi har konstrueret orienteringen så at alle kanterne i vejen er orienteret fra v_0 til den anden knude. Der er ingen ikke-triviell vej fra v_0 til v_0 fordi G er kredsløs.

2. Antag omvendt, at der findes en knude v_0 i G , hvorfra der er en entydig orienteret vej til enhver anden knude i grafen, men ingen ikke-triviell vej fra v_0 til v_0 . Da er grafen sammenhængende. Vi skal altså blot vise at grafen, vi får ved at se bort fra orienteringen i G , er kredsløs. Det gøres ved kontraposition.

Antag, at der findes en ikke-orienteret ikke-triviell kreds $v'_0 v'_1 \dots v'_0$ i G . Lad T være den entydigt bestemte orienterede vej $v_0 v_1 \dots v_n v'_0$ fra v_0 til v'_0 . Kredsen kan ikke være en løkke eller et modsat orienteret kantpar, thi det ville føre til at der ville være mere end en vej fra v_0 til v'_0 . Kredsen indeholder derfor mindst to kanter fra v_0 til to forskellige knuder. Det er derfor muligt at vælge en kant i kredsen, (antag det er $v'_0 v'_1$) som ikke ender i v_n . Der er nu to muligheder: Denne kant $v'_0 v'_1$ er rettet fra v'_1 mod v'_0 eller den er rettet fra v'_0 mod v'_1 .

a. Hvis $v'_0 v'_1$ er rettet fra v'_1 mod v'_0 er der to forskellige orienterede veje fra v_0 til v'_0 nemlig T og vejen fra v_0 til v'_1 efterfulgt af $v'_1 v'_0$. Disse to veje er forskellige da $v'_1 \neq v_n$.

b. Hvis $v'_0 v'_1$ er rettet fra v'_0 mod v'_1 , gås ud ad denne kant og videre rundt i kredsen, så langt man kan komme med orienteringen. Derved fremkommer en ikke tom orienteret vej $T' = v'_0 v'_1 v'_2 \dots v'_{k-1} v'_k$ som er orienteret i den angivne retning, og således at $v'_k v'_{k+1}$ er orienteret modsat og så $v'_1 \neq v_n$.

Ingen af knuderne v'_i ($i = 1, 2, \dots, k$) kan være lig en af knuderne v_0, v_1, \dots, v_n på vejen fra v_0 til v'_0 . Antag nemlig at i er det mindste tal så v'_i er lig en af knuderne v_0, v_1, \dots, v_n . Hvis $v'_i = v_0$ ville der være en orienteret ikke-triviell vej $v_0 v_1 \dots v_n v'_0 v'_1 v'_2 \dots v'_{i-1} v'_i$ fra v_0 til v_0 i modstrid med forudsætningerne, og hvis $v'_i = v_j$ ($1 \leq j \leq n$) ville der være to forskellige veje fra v_0 til v_j nemlig $v_0 v_1 \dots v_j$ og $v_0 v_1 \dots v_n v'_0 v'_1 v'_2 \dots v'_{i-1} v'_i$ i modsætning til forudsætningerne.

Altså er $v_0 v_1 \dots v_n v'_0 v'_1 v'_2 \dots v'_{k-1} v'_k$ en orienteret vej fra v_0 til v'_k . Men hvis T'' er den orienterede vej fra v_0 til v_{k+1} , så vil T'' efterfulgt af $v_{k+1} v_k$ også være en orienteret vej fra v_0 til v_k . Og den er forskellig fra $v_0 v_1 \dots v_n v'_0 v'_1 v'_2 \dots v'_{k-1} v'_k$ thi $v_{k+1} \neq v_{k-1}$ (overvej). Men det er i modstrid med den forudsatte entydighed. ■

Bemærkning 493 Den foregående sætning gør det muligt at definere et træ med rod som en orienteret graf G , hvori der findes en knude v_0 , hvorfra der er

en entydig orienteret vej til enhver anden knude i grafen, men ingen ikke-trivielt orienteret vej fra v_0 til v_0 .

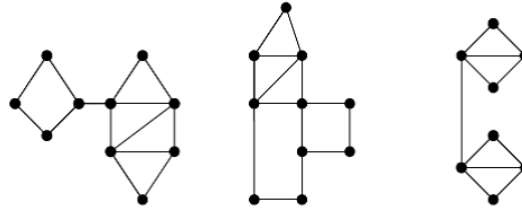
Definition 494 Et træ med rod, hvor hver knude er forbundet med højst to knuder på det underliggende niveau, kaldes et **binært træ**.

Eksempel 495 Binære træer er særligt vigtige i datalogi.

Øvelse 496 Tegn et eksempel på et binært træ med 4 niveauer og 13 knuder.

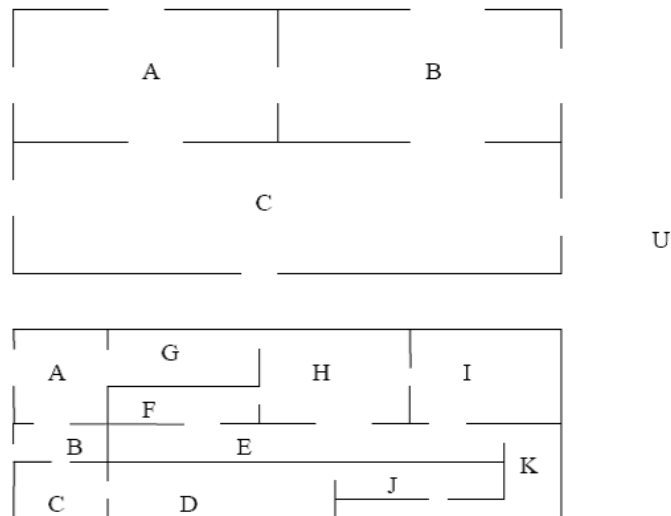
11.5 Opgaver

- Tegn en graf med følgende specifikationer, eller vis at den ikke eksisterer:
 - En graf med fire knuder med valens 1, 1, 2 og 3.
 - En graf med fire knuder med valens 1, 1, 3 og 3.
 - En simpel graf med fire knuder med valens 1, 1, 3 og 3.
- Er det muligt i en gruppe af 9 personer, at hver person er ven med præcist 5 andre? Vi antager her at vennerelationen er symmetrisk, så at x er ven med y , hvis y er ven med x . Tegn en passende graf til at afgøre spørgsmålet.
 - Er det muligt i en gruppe af 15 personer, at hver person er ven med præcist 3 andre?
 - Er det muligt i en gruppe af 4 personer, at hver person er ven med præcist 3 andre?
- Eksisterer der en simpel graf, hvori alle knuder har lige valens?
- Tegn K_6 .
 - Vis at K_n har $\frac{n(n-1)}{2}$ kanter.
 - Vis at en simpel graf med n knuder højst har $\frac{n(n-1)}{2}$ kanter.
 - Findes der en simpel graf som har dobbelt så mange kanter som den har knuder?
 - Findes der en graf der har dobbelt så mange kanter som den har knuder?
- Find en øvre grænse for valensen af en knude i en simpel graf med n knuder.
 - Findes der en simpel graf med fire knuder med forskellig valens?
 - Findes der en simpel graf hvor alle knuderne har forskellig valens?
- Argumenter for at grafen i figur 11.1 har en lukket Euler-tur.
 - Brug algoritmen i beviset for sætning 453 til at finde en lukket Euler-tur i grafen, idet du starter med vejen $v_1v_2v_3v_4v_7v_1$.
 - Brug Fleurys algoritme til at finde en lukket Euler-tur i grafen.
- Afgør om graferne i figur 11.10 har en lukket eller en åben Euler-tur, og find om muligt en ved at bruge Fleurys algoritme.
- I figur 11.11 er tegnet en plan over to huse. Afgør for hver af dem, ved at tegne passende grafer, om det er muligt at gå en tur gennem huset, således at

Figur 11.10: Har graferne Euler-ture?

man går gennem hver dør præcist en gang. (Det er en god idé at opfatte haven som et rum). Kan man starte og slutte samme sted.? Brug Fleury's algoritme til at bestemme turen, hvis den er mulig.

Figur 11.11: Er der Euler-ture gennem dørene?

9. Find to eksempler på grafer, som har en lukket Euler-tur men ingen Hamilton-kreds.
10. 10. Bestem den totale valens i et træ med n knuder
11. 11. Tegn grafer med følgende specifikation, eller vis at de ikke findes:
 - (a) træ, 9 kanter, 9 knuder.

- (b) graf, sammenhængende, 9 knuder, 9 kanter.
- (c) graf, kreds-løs, 9 knuder, 6 kanter.
- (d) træ, 6 knuder, total valens 14.
- (e) træ, 5 knuder, total valens 8.
- (f) graf, sammenhængende, 6 knuder, 5 kanter, har ikke triviell kreds.
- (g) graf, 2 knuder, en kant, ikke et træ.
- (h) graf, kreds-løs, 7 knuder, 4 kanter.

12. Vis at en sammenhængende graf med n knuder har mindst $n - 1$ kanter.

13. Find det maksimale antal knuder i et binært træ med n niveauer.

Kapitel 12

Ordningsrelationer

12.1 Partiel og total ordning

Det er normalt at bruge betegnelsen \leq (læses ”mindre eller lig (med)”) for en ordningsrelation, også når der er tale om andre ordningsrelationer end den velkendte ordning på de reelle tal. Vi skal følge denne konvention i dette afsnit.

Definition 497 *En relation \leq på en mængde M kaldes en (partiel) **ordningsrelation** (eller en (partiel) ordning), hvis den er reflektiv, antisymmetrisk og transitiv, d.v.s hvis den opfylder følgende tre betingelser:*

1. *Refleksivitet: For alle $a \in M$ gælder det at $a \leq a$*
2. *Antisymmetri: For alle $a, b \in M$ gælder det at $(a \leq b) \wedge (b \leq a) \Rightarrow a = b$.*
3. *Transitivitet: For alle $a, b, c \in M$ gælder det at $(a \leq b) \wedge (b \leq c) \Rightarrow a \leq c$*

En mængde forsynet med en ordning kaldes en ordnet mængde. Den ordnede mængde M forsynet med ordningen \leq betegnes (M, \leq) .

Øvelse 498 *Bevis følgende simple sætning: Lad (M, \leq) være en partielt ordnet mængde og $A \subseteq M$. Da definerer \leq også en partiel ordning på A .*

Eksempel 499 1. *Den almindelig kendte ordning \leq af de reelle tal er en ordningsrelation.*

2. *Relationen \subseteq er en ordningsrelation på potensmængden $P(M)$ af en given mængde M .*
3. *”Være efterkommer af” er en ordningsrelation på mængden af mennesker, hvis man siger at en person er efterkommer efter sig selv.*
4. *Relationen $=$ på en mængde M er en ordningsrelation. Den derved ordnede mængde $(M, =)$ kaldes den totalt uordnede mængde.*

Bemærkning 500 I det første af disse eksempler kan to vilkårlige elementer a og b sammenlignes, i den forstand at enten er $a \leq b$ eller $b \leq a$. Noget tilsvarende gælder ikke i almindelighed i de sidste tre eksempler. Vi siger, at den første ordningsrelation er en total ordning.

Definition 501 En ordningsrelation \leq på en mængde M kaldes en **total ordningsrelation** (eller en **total ordning**), hvis der for alle $a, b \in M$ gælder enten $a \leq b$ eller $b \leq a$. I så fald kaldes (M, \leq) en totalt ordnet mængde.

Bemærkning 502 Man bruger også betegnelsen lineær ordningsrelation om en total ordningsrelation. Det antyder ideen om, at man kan tænke sig en totalt ordnet mængde (M, \leq) anbragt langs en ret linje, således at $a < b$, hvis a ligger til venstre for b eller under b hvis linjen er lodret. Hvis en partielt ordnet mængde ikke er totalt ordnet, kan den ikke tænkes anbragt således.

Eksempel 503 De reelle tal med den sædvanlige ordning er en totalt ordnet mængde.

Bemærkning 504 Hvis A er en delmængde af en partielt ordnet mængde (M, \leq) , vil relationen \leq anvendt på A også være en ordningsrelation. Derved bliver (A, \leq) en ordnet mængde. Man siger at A arver ordningsstrukturen fra (M, \leq) . Hvis (M, \leq) er en totalt ordnet mængde, bliver enhver delmængde, udstyret med den nedarvede ordning, ligeledes totalt ordnet. For eksempel bliver alle delmængder af \mathbb{R} totalt ordnede mængder, når de udstyres med den sædvanlige ordning. Talmængderne \mathbb{N} , \mathbb{Z} og \mathbb{Q} er altså totalt ordnede mængder, når de udstyres med den sædvanlige ordning.

Øvelse 505 1. Overvej om $(P(M), \subseteq)$ kan være totalt ordnet for passende valg af M .

2. Angiv en uendelig delmængde af $P(\mathbb{N})$, som er totalt ordnet ved relationen \subseteq .

Definition 506 Lad (M, \leq) være en partielt ordnet mængde, og lad $a, b \in M$. Vi siger da at

- $a < b$ hvis $a \leq b$ og $a \neq b$
- $a \geq b$ hvis $b \leq a$
- $a > b$ hvis $b < a$

Sætning 507 Lad (M, \leq) være en partielt ordnet mængde, og lad $a, b \in M$. Da gælder:

1. $a < b \wedge b \leq c \Rightarrow a < c$
2. $a \leq b \wedge b < c \Rightarrow a < c$

Bevis. Overlades til læseren. ■

Definition 508 En partielt ordnet mængde (M, \leq) siges at opfylde **trikotomiloven** (eller tredelingsloven) hvis der for vilkårlige elementer $a, b \in M$ gælder, at præcist et af udsagnene

$$a < b, a = b, b < a \quad (12.1)$$

er sandt.

Sætning 509 En partielt ordnet mængde (M, \leq) er totalt ordnet, hvis og kun hvis den opfylder trikotomiloven.

Bevis. Antag først, at (A, \leq) er totalt ordnet. Vi skal vise, at tredelingsloven gælder. Lad derfor $a, b \in A$ være vilkårlige. Vi skal vise, at mindst et af udsagnene $a < b$, $a = b$ og $b < a$ er sandt. Dette kan vises ved at vise, at såfremt de to første er falske, da må det tredje være sandt (overvej).

Vi antager derfor $\neg(a < b)$ og $\neg(a = b)$ og skal da vise $b < a$.

Da $a < b$ per definition betyder $(a \leq b \wedge a \neq b)$, har vi:

$$\neg(a < b) \equiv \neg(a \leq b) \vee a = b.$$

Da vi har antaget $\neg(a < b)$ og $a \neq b$, kan vi således slutte $\neg(a \leq b)$. Da A er totalt ordnet, slutter vi heraf, at $b \leq a$. Da også $b \neq a$, har vi da per definition $b < a$.

Antag nu omvendt, at (A, \leq) tilfredstiller tredelingsloven. Vi skal da vise, at A er totalt ordnet. Lad da $a, b \in A$ være vilkårlige. Vi skal vise, at mindst et af udsagnene $a \leq b$ og $b \leq a$ er sandt. Dette kan vises ved at antage, at $a \leq b$ er falsk og på grundlag heraf slutte, at $b \leq a$ gælder.

Vi antager derfor $\neg(a \leq b)$. Nu, da $a < b$ betyder $(a \leq b \wedge a \neq b)$, er implikationen $a < b \Rightarrow a \leq b$ altid sand; da vi har antaget, at $a \leq b$ er falsk, kan derfor $a < b$ ikke være sand. Tilsvarende kan $a = b$ ikke være sand, da i så fald $a \leq b$ også ville være det.

Vi har nu indset, at udsagnene $a < b$ og $a = b$ begge er falske. Da (A, \leq) tilfredsstiller tredelingsloven, slutter vi, at $b < a$. Men da er også $b \leq a$ sand som ønsket. ■

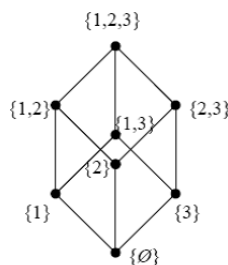
Vi vil nu se på den orienterede graf hørende til en ordningsrelation på en endelig mængde.

Sætning 510 Lad (M, \leq) være en partielt ordnet endelig mængde. Da har dens orienterede graf ingen andre orienterede kredse end løkkerne.

Bevis. Antag at $a, a_1, a_2, \dots, a_n, a$ er en kreds fra a til a . Antag at kredsen har længde større end 1. Da indeholder den et $a_i \neq a$ hvormed det gælder at $a \leq a_i$ og $a_i \leq a$. Fra antisymmetrien følger at $a = a_i$. Det fører altså til modstrid, hvorfor vi kan slutte at de eneste lukkede kredse i den orienterede graf er løkker. ■

Bemærkning 511 Hasse diagram: Da en ordningsrelation på en endelig mængde A er refleksiv indeholder den løkker ved alle elementer i A . Når man illustrerer en ordningsrelation undlader man normalt at tegne løkkerne. Desuden undlader man at tegne de kanter, som er konsekvenser af den transitive egenskab. Altså hvis der er en pil mellem a og b og der er en pil mellem b og c så udelades pilen mellem a og c . Man udelader også normalt de små cirkler om kanternes navne og erstatter dem med punkter. Endelig tegnes den orienterede graf, så alle pilene peger opad. Når det er gjort er pilen overflødig og udelades. Det resulterende diagram kaldes et **Hasse diagram**.

Eksempel 512 På figur 12.1 er tegnet et Hasse diagram for ordningsrelationen \subseteq på $P\{1, 2, 3\}$. Prøv selv at tegne den tilhørende orienterede graf.

Figur 12.1: Hasse diagram.

Bemærkning 513 Vær opmærksom på at konventionen angående orienteringen er den modsatte af konventionen for træer. Træer er orienteret nedad, Hasse diagrammer er orienteret opad. Det betyder at når ordningsrelationen er \leq så ligger større elementer højere oppe i Hasse diagrammet end mindre elementer.

Bemærkning 514 Hvis der i et Hasse diagram går en rute opad fra a til b så er $a \leq b$. Her betyder opad ikke bare at ruten slutter højere oppe end den begynder, men at hver kant i ruten går opad. Hvis a og b ikke forbindes med en rute som går opad eller nedad er a og b ikke relateret.

Bemærkning 515 Hvis en ordning på en endelig mængde er total er dens Hasse diagram en vejgraf (lineær graf) stillet på højkant.

12.2 Maximalt og største element. Supremum

Definition 516 Et element a i en partielt ordnet mængde (M, \leq) kaldes et **maximalt element**, hvis der ikke eksisterer et $b \in M$, så $a < b$.

Et element a i en partielt ordnet mængde (M, \leq) kaldes et **største element**, hvis $x \leq a$ for alle $x \in M$.

Bemærkning 517 Ved første øjekast kunne det se ud som om "maximalt element" og "største element" er en og samme ting. Hvis ordningen på M ikke er total, så dækker de to begreber dog ikke over det samme. Betragt for eksempel delmængden $M = \{\{1\}, \{2\}, \{3\}, \{1, 2\}, \{1, 3\}, \{2, 3\}\}$ i $P\{1, 2, 3\}$ med ordningen \subseteq . Denne mængde har tre maximale elementer, nemlig $\{1, 2\}$, $\{1, 3\}$, og $\{2, 3\}$, men den har ingen største element.

Eksempel 518 Det højre endepunkt b er et maksimalt element og det største element i det lukkede interval $[a, b]$ med den sædvanlige ordning.

Eksempel 519 Det åbne interval $]a, b[$ har intet maksimalt element.

Bevis. Antag at $c \in]a, b[$. Vi skal vise at c ikke er et maksimalt element dvs. vi skal vise at der findes et $d \in]a, b[$ så $c < d$. Betragt tallet $d = \frac{b+c}{2}$ (midt mellem b og c). Da $c < b$ er

$$d = \frac{b+c}{2} < \frac{b+b}{2} = b, \quad (12.2)$$

og da $a < b$ og $a < c$, er

$$a = \frac{a+a}{2} < \frac{b+c}{2} = d. \quad (12.3)$$

Altså ligger d i intervallet $]a, b[$. Men da $c < b$ fås også

$$c = \frac{c+c}{2} < \frac{c+b}{2} = d. \quad (12.4)$$

Altså er c ikke et maksimalt element i $]a, b[$. ■

Øvelse 520 Bevis at intervallet $[a, \infty[$ ikke har noget maksimalt element.

Sætning 521 Hvis en partielt ordnet mængde har et største element, så er det entydigt bestemt.

Bevis. For at vise denne entydighedssætning benytter vi den strategi vi lagde i Bemærkning 93.

Antag at a og b begge er største elementer i en ordnet mængde (M, \leq) . Da $a \in M$, og b er et største element i M , gælder at

$$a \leq b. \quad (12.5)$$

Da $b \in M$, og a er et største element i M , gælder at

$$b \leq a. \quad (12.6)$$

Men da relationen \leq er antisymmetrisk, betyder det at $a = b$. ■

Hvis en ordnet mængde har et største element, kan vi altså tale om *det* største element i mængden.

Sætning 522 Hvis en partielt ordnet mængde har et største element, så er det også et maksimalt element i mængden og det er det eneste maximale element i mængden.

Bevis. Antag at a er det største element i den partielt ordnede mængde (M, \leq) . Lad $b \in M$. Så er $b \leq a$ og derfor er det udelukket at $a < b$. Altså er a et maksimalt element.

Antag endvidere at c er et maksimalt element i M . Da a er det største element i M gælder at $c \leq a$. Men da c er et maksimalt element er det udelukket at $c < a$, altså må der gælde at $c = a$. Det vil sige at a er det eneste maximale element i M . ■

Sætning 523 I en totalt ordnet mængde er et maksimalt element også det største element.

Bevis. Overlades til læseren. ■

Definition 524 Et element a i en partielt ordnet mængde (M, \leq) kaldes et **minimalt element**, hvis der ikke eksisterer et $b \in M$ så $b < a$

Et element a i en partielt ordnet mængde (M, \leq) kaldes et **mindste element**, hvis $a \leq x$ for alle $x \in M$.

Øvelse 525 Betragt Hasse diagrammet på figur 12.1. Angiv en delmængde af $P\{1, 2, 3\}$ som har minimale elementer men intet mindste element.

Sætning 526 Hvis en partielt ordnet mængde har et mindste element, så er det entydigt bestemt.

Sætning 527 Hvis en partielt ordnet mængde har et mindste element, så er det også et minimalt element i mængden og det er det eneste minimale element i mængden.

Øvelse 528 Bevis de to foregående sætninger.

Øvelse 529 Bevis at det venstre endepunkt a er minimum af det lukkede interval $[a, b]$, og bevis at de åbne intervaller $]a, b[$ og $] - \infty, b[$ ikke har noget minimum.

Definition 530 Lad A være en delmængde af en partielt ordnet mængde (M, \leq) , og lad $x \in M$.

1. x kaldes en **majorant** for A hvis $a \leq x$ for alle $a \in A$.

2. x kaldes en **minorant** for A hvis $x \leq a$ for alle $a \in A$.

Hvis der findes en majorant for A siges A at være **opadtil begrænset**. Hvis der findes en minorant for A siges A at være **nedadtil begrænset**. Hvis A er både opadtil og nedadtil begrænset, kaldes A for **begrænset**

Eksempel 531 Tallet 1000 er en majorant for $[0, 1]$. Intervallet $[0, 1]$ er altså opadtil begrænset.

Øvelse 532 Giv eksempler på intervaller, som er/ikke er opadtil og nedadtil begrænsede. I de tilfælde de er begrænsede, giv da flere majoranter/minoranter.

Øvelse 533 Bestem en majorant for delmængden $M = \{\{1\}, \{2\}, \{3\}, \{1, 2\}, \{1, 3\}\}$ i $P\{1, 2, 3\}$ med ordningen \subseteq .

Bemærkning 534 Betegnelserne majorant og minorant hedder "upper bound" og "lower bound" på engelsk. De er i flere bøger fejlagtigt blevet oversat til "øvre og nedre grænse" på dansk. Disse betegnelser kan imidlertid virke vildledende. Normalt tænker man sig jo en grænse som liggende lige der, hvor noget begynder eller ender. Den danske grænse ligger ved Kruså ikke ved Hamborg. Men i matematik kan en majorant altså ligge "langt fra mængden", bare den er større eller lig med alle elementerne i mængden. Det er derfor vi i disse noter har valgt betegnelserne majorant og minorant. Når der er tale om talmængder bruger man også betegnelserne **overtal** og **undertal** for majorant og minorant.

Bemærkning 535 Vi har bemærket, at en majorant eller minorant for en delmængde af en ordnet mængde ikke behøver at ligge i delmængden, men det kan ske.

Sætning 536 Lad A være en delmængde af en partielt ordnet mængde (M, \leq) .

1. Hvis M har et største element x så er x en majorant for A .
2. Hvis A har et største element x , så er x også en majorant for A .
3. Hvis A har en majorant x , som ligger i A , da vil x være det største element i A .

Bevis. Overlades til læseren ■

Bemærkning 537 Vi har set at der (for eksempel i de reelle tal og i $P\{1, 2, 3\}$) er mængder, som ikke har et største eller et mindste element. Hvis mængden er ubegrænset, er der ikke noget at gøre ved det. Men hvis mængden er begrænset, kan man somme tider (for eksempel i de reelle tal), finde en erstatning for maximum og minimum, det såkaldte supremum og infimum. Disse begreber vil vi nu indføre.

Definition 538 Lad A være en delmængde af en partielt ordnet mængde (M, \leq) . Et element b i M kaldes **supremum** for A hvis det er den mindste majorant for A , d.v.s opfylder følgende to kriterier:

1. b er en majorant for A , altså: $\forall a \in A : a \leq b$.
2. b er den mindste majorant for A , altså: Hvis x er en majorant for A , da er $b \leq x$.

Hvis b er supremum for A skriver man: $b = \sup A$.

Øvelse 539 Betragt $M = \{\{1\}, \{2\}, \{1, 3\}\}$ i $P\{1, 2, 3\}$ med ordningen \subseteq . Afgør om M har et supremum, og bestem det hvis det eksisterer.

Hvis mængden er totalt ordnet, kan det være praktisk at omformulere det andet krav i definitionen af supremum.

Sætning 540 Lad A være en delmængde af en totalt ordnet mængde (M, \leq) . Da er $b = \sup A$, hvis og kun hvis

1. b er en majorant for A , altså: $\forall a \in A : a \leq b$.

2. $\forall x < b \exists a \in A : x < a$.

Bevis. Da formuleringen af punkt 1 er det samme som i definitionen af supremum, skal vi bare vise at punkt 2 i definitionen og i sætningen er ækvivalente under forudsætning af at b er en majorant for A :

$$b \text{ er den mindste majorant for } A \quad (12.7)$$

$$\Leftrightarrow (x \text{ er en majorant for } A \Rightarrow b \leq x) \quad (12.8)$$

$$\Leftrightarrow (x \text{ er en majorant for } A \Rightarrow \neg(x < b)) \quad (12.9)$$

$$\Leftrightarrow ((x < b) \Rightarrow x \text{ ikke en majorant for } A) \quad (12.10)$$

$$\Leftrightarrow \forall x < b \exists a \in A : x < a. \quad (12.11)$$

Den anden omskrivning benytter at M er totalt ordnet.

Den tredje omskrivning er kontraposition.

For at indse den sidste omskrivning, bemærker vi at udsagnet: " x er en majorant for A " jo betyder: $\forall a \in A : a \leq x$, så ved negering ses at udsagnet " x er ikke majorant for A " betyder: $\exists a \in A : x < a$. ■

Eksempel 541 Intervallet $]1, 2[$ har supremum 2.

Bevis. Vi vil bevise at 2 opfylder de to krav i sætning 540, altså 1. at 2 er en majorant for $]1, 2[$, og 2. at hvis $x < 2$, da findes et $a \in]1, 2[$ så $x < a$.

Bevis for 1. Ifølge definitionen af $]1, 2[$, gælder at et vilkårligt $a \in]1, 2[$ opfylder $a < 2$ og desto mere $a \leq 2$. Altså er 2 en majorant for $]1, 2[$.

Bevis for 2. Antag at $x < 2$. Betragt tallet $y = \frac{x+2}{2}$ midt mellem x og 2. Da $x < 2$ gælder det at

$$y = \frac{x+2}{2} < \frac{2+2}{2} = 2. \quad (12.12)$$

Hvis $1 < y$, vælges $a = y$. Hvis $y \leq 1$, vælges $a = 3/2$. I begge tilfælde gælder at $a \in]1, 2[$ (overvej dette), og

$$x = \frac{x+x}{2} < \frac{x+2}{2} = y \leq a. \quad (12.13)$$

Vi har altså fundet et element a i $]1, 2[$, som opfylder $x < a$. ■

Øvelse 542 *Bevis, at hvis $k \in \mathbb{R}$, vil intervallet $] -\infty, k[$ have supremum k .*

Sætning 543 *Lad A være en delmængde af en partielt ordnet mængde (M, \leq) . Hvis A har et supremum, er det entydigt bestemt.*

Bevis. Antag at x og y begge er supremum for A . Da x er den mindste majorant, og y er en majorant, gælder $x \leq y$. Da y er en mindste majorant, og x er en majorant, gælder $y \leq x$. Da relationen \leq er antisymmetrisk, kan vi fra $x \leq y$ og $y \leq x$ slutte, at $x = y$. ■

Sætning 544 *Lad A være en delmængde af en partielt ordnet mængde (M, \leq) . Hvis A har et største element a , da vil a også være supremum for A .*

Bevis. Antag at a er det største element i A . Ifølge sætning 536 er a en majorant for A . Vi skal altså bare vise, at det er den mindste. Antag altså at x er en majorant for A . Da $a \in A$ gælder da, at $a \leq x$. Altså er a den mindste majorant for A . ■

Bemærkning 545 *Et største element er altså også et supremum. Det omvendte gælder ikke altid. For eksempel har intervallet $]1, 2[$ supremum 2, men det har intet største element.*

Bemærkning 546 *Det er klart, at en opadtil ubegrænset mængde ikke har noget supremum. Den har jo ikke en gang nogen majorant. Men hvad med opadtil begrænsede mængder, Kan vi bevise at de har et supremum? Nej, det kan vi heller ikke generelt (se Eksempel 550). Men der er en klasse vigtige partielt ordnede mængder, bl.a. de reelle tal, hvor enhver ikke tom opadtil begrænset mængde har et supremum. Disse giver vi et særligt navn:*

Definition 547 *En partielt ordnet mængde siges at have **supremumsegenskaben**, hvis enhver ikke tom opadtil begrænset delmængde har et supremum.*

Øvelse 548 *Overvej om de hele tal (\mathbb{Z}, \leq) med den sædvanlige ordning har supremumsegenskaben.*

Øvelse 549 *Overvej at hvis A er en mængde, så har $P(A)$ med ordningen \subseteq supremumsegenskaben.*

Eksempel 550 *De rationale tal med den sædvanlige ordning har ikke supremumsegenskaben.*

Bevis. Analyse: For at bevise dette skal vi angive en ikke tom delmængde af \mathbb{Q} , som er opadtil begrænset, men som ikke har et supremum. Hvordan skal vi gætte en kandidat? Vi kommer senere til at vise (eller postulere), at de reelle tal har supremumsegenskaben. Enhver ikke tom opadtil begrænset delmængde i \mathbb{Q} , vil også være en ikke tom opadtil begrænset delmængde af \mathbb{R} . Mængden har altså et supremum i \mathbb{R} . Vi skal altså sørge for, at dette supremum ikke ligger i \mathbb{Q} , det skal altså være et irrationalt tal. Vi har vist at $\sqrt{2}$ er irrationalt (se Sætning

79), så hvis vi kan finde en mængde af rationale tal, som i \mathbb{R} har supremum $\sqrt{2}$, har vi en god kandidat. En sådan mængde er $B = \{x \in \mathbb{Q} \mid x < \sqrt{2}\}$. Nu er det pænere at undlade at involvere de reelle tal i en diskussion af de rationale tals egenskaber. Derfor vil vi helst angive mængden uden at involvere $\sqrt{2}$. Det kan vi gøre ved i stedet at se på mængden $A = \{x \in \mathbb{Q} \mid x^2 < 2\}$. Denne mængde er ikke lig med B , idet den ikke indeholder tallene mindre end $-\sqrt{2}$, men dens supremumsegenskab er er naturligvis de samme. Efter denne analyse, kan vi gå over til det syntetiske bevis.

Beviset. Betragt mængden

$$A = \{x \in \mathbb{Q} \mid x^2 < 2\}. \quad (12.14)$$

Den er en delmængde af \mathbb{Q} , og da $0 \in A$ er den ikke tom. Da 2 er en majorant (overvej), er mængden endvidere opadtil begrænset. Vi vil bevise at A ikke har et supremum i \mathbb{Q} . Beviset føres ved modstrid.

Antag altså, at $b \in \mathbb{Q}$ er supremum for A . Da $1 \in A$ og 2 er en majorant for A , gælder det, at $1 \leq b \leq 2$. Da \mathbb{Q} er totalt ordnet, gælder et af følgende udsagn: $b^2 < 2$, $2 < b^2$, $b^2 = 2$. Vi vil udelukke de to første muligheder.

1. Antag først at $b^2 < 2$. Vi vil vise, at dette er i modstrid med antagelsen om at b er en majorant for A . Det gør vi ved at finde et tal i A , som er større end b .¹ Da vi har antaget at $b^2 < 2$, vil $d = \frac{2-b^2}{5}$ være et positivt rationalt tal. Tallet $c = b + d$ er derfor et rationalt tal større end b . Men c ligger i A , thi, da $b > 1$ er $d < \frac{2-1}{5} = \frac{1}{5} < 1$, og da endvidere $1 \leq b \leq 2$, kan vi slutte som følger:

$$c^2 = (b + d)^2 = b^2 + 2bd + d^2 < b^2 + 2 \cdot 2d + 1d \quad (12.15)$$

$$= b^2 + 5d = b^2 + 5 \left(\frac{2 - b^2}{5} \right) = b^2 + 2 - b^2 = 2. \quad (12.16)$$

Vi har altså fundet et element c af A , som er større end b . Dette strider mod at b er en majorant for A . Vi kan altså udelukke at $b^2 < 2$.

2. Antag dernæst at $2 < b^2$. Vi vil vise at det er i modstrid med, at b er den *mindste* majorant for A . Det gør vi ved at finde en majorant for A , som er mindre end b .² Da vi har antaget at $2 < b^2$, vil $d = \frac{b^2-2}{4}$ være et positivt rationalt tal. Tallet $c = b - d$ er derfor et rationalt tal mindre end b . Vi vil vise at c er en majorant for A . Da $b \leq 2$ gælder nemlig at

$$c^2 = (b - d)^2 = b^2 - 2bd + d^2 > b^2 - 2bd \quad (12.17)$$

$$\geq b^2 - 2 \cdot 2d = b^2 - 4 \left(\frac{b^2 - 2}{4} \right) = 2. \quad (12.18)$$

¹Her skal vi altså finde en kandidat. I det følgende trækkes denne op af hatten. Prøv selv at lave den analyse, som fører frem til kandidaten.

²Prøv selv at lave analysen.

Så hvis $x > c$ vil $x^2 > c^2 > 2$ (her bruges at $c \geq 0$). hvorfor $x \notin A$. Kontraposition af dette udsagn giver at $x \in A \Rightarrow x \leq c$, som netop betyder at c er en majorant for A . Vi har altså fundet en majorant c , som er mindre end b , i modstrid med at b var antaget at være et supremum for A . Vi har altså udelukket at $2 < b^2$.

Da vi hverken har $b^2 < 2$ eller $2 < b^2$ må det altså gælde at $b^2 = 2$. Men det strider mod Sætning 79.

Vi har dermed bevist at mængden A ikke har et supremum i \mathbb{Q} , hvorfor \mathbb{Q} ikke har supremumsegenskaben.

Helt analogt til supremum, defineres infimum: ■

Definition 551 Lad A være en delmængde af en partielt ordnet mængde (M, \leq) . Et element b i M kaldes **infimum** for A , hvis det er den største minorant for A , d.v.s opfylder følgende to kriterier:

1. b er en minorant for A , altså: $\forall a \in A : b \leq a$.
2. b er den største minorant for A , altså: Hvis x er en minorant for A , da er $x \leq b$.

Hvis b er infimum for A , skriver man $b = \inf A$

Sætning 552 Lad A være en delmængde af en totalt ordnet mængde (M, \leq) . Da er $b = \inf A$ hvis og kun hvis

1. b er en minorant for A , altså: $\forall a \in A : b \leq a$.
2. $\forall x > b \exists a \in A : a < x$.

Bevis. Overlades til læseren. ■

Sætning 553 Lad A være en delmængde af en partielt ordnet mængde (M, \leq) . Hvis A har et mindste element a , da vil a også være infimum for A .

Bevis. Bevis overlades til læseren. ■

Øvelse 554 Afgør om følgende mængder har et infimum i \mathbb{R} , og bestem infimum, hvis det findes:

1. $]1, 2[$.
2. $[1, 2]$.
3. $] - \infty, 0[$.
4. $\{\frac{1}{n} \mid n \in \mathbb{N}\}$

Definition 555 En partielt ordnet mængde siges at have **infimumsegenskaben**, hvis enhver ikke tom nedadtil begrænset delmængde har et infimum.

Sætning 556 *En partielt ordnet mængde har supremumsegenskaben, hvis og kun hvis den har infimumsegenskaben.*

Bevis. Lad (M, \leq) være en partielt ordnet mængde. Vi vil vise, at hvis den har supremumsegenskaben, da har den også infimumsegenskaben. Det bevises helt analogt, at hvis (M, \leq) har infimumsegenskaben, da har den også supremumsegenskaben.

Antag altså at (M, \leq) har supremumsegenskaben. Vi vil da vise, at den har infimumsegenskaben. Lad derfor A være en ikke tom nedadtil begrænset delmængde af M . Vi skal vise at A har et infimum. Lad N_A betegne mængden af minoranter for A altså:

$$N_A = \{x \in M \mid x \text{ er en minorant for } A\}. \quad (12.19)$$

Ideen i beviset er nu at vise, at N_A er ikke tom og opadtil begrænset, hvorfor den iflg supremumsegenskaben har et supremum. Dette supremum vil vi så vise er et infimum for A .

Da A er antaget at være nedadtil begrænset, har A en minorant, så N_A er ikke tom. Da endvidere A er antaget at være ikke tom, kan vi vælge et $a \in A$. Hvis $x \in N_A$ er x en minorant for A , hvorfor $x \leq a$. Det betyder at a er en majorant for N_A . Altså er N_A ikke tom og opadtil begrænset, og da vi har antaget at (M, \leq) har supremumsegenskaben, har N_A et supremum. Sæt $s = \sup N_A$. Vi vil vise, at s er infimum af A .

Først vises, at s er en minorant for A : Lad derfor a være et vilkårligt element i A . Vi så ovenfor, at a er en majorant for N_A . Da nu s er den mindste majorant for N_A , må den være mindre eller lig med a : $s \leq a$. Da dette gælder for alle $a \in A$ er s en minorant for A .

Dernæst vises, at s er den største minorant for A : Antag nemlig at z er en anden minorant for A . Da er pr. definition $z \in N_A$. Da $s = \sup N_A$, og s således specielt er en majorant for N_A , vil $z \leq s$. Altså er s en største minorant for A , hvorfor $s = \inf A$.

Vi konkluderer derfor at (M, \leq) har infimumsegenskaben. ■

Øvelse 557 *Gennemfør den udeladte halvdel af ovenstående bevis, altså beviset for at hvis (M, \leq) har infimumsegenskaben, da har den også supremumsegenskaben. Prøv at lære det ovenstående bevis så godt, at du kan gennemføre den manglende del med lukket bog. Det lærer du mere af end hvis du "oversætter" ovenstående bevis ord for ord med åben bog.*

12.3 Opgaver

1. Bevis at relationen $n \mid m$ er en partiel ordning på \mathbb{N} . Er det en total ordning?
2. Nedenfor angives en række delmængder af \mathbb{R} med den sædvanlige ordning. Afgør i hvert tilfælde om

- mængden er opadtil begrænset, nedadtil begrænset og begrænset,

- mængden har et største element og et mindste element,
- mængden har et supremum og et infimum.

1. $[2, 6]$
2. $]2, 6[$
3. $] -\infty, 24693]$
4. \mathbb{Q}_+

3. Betragt \mathbb{R} med den sædvanlige ordning. Bevis i alle detaljer, at

1. $\sup[0, 1[= 1$
2. $\inf\{\frac{1}{n} \mid n \in \mathbb{N}\} = 0$

4. Lad (M, \leq) være en totalt ordnet mængde, og antag at $\emptyset \neq A \subseteq B \subseteq M$. Antag endvidere, at de nedenstående infima og suprema eksisterer: Bevis da, at

$$\inf B \leq \inf A \leq \sup A \leq \sup B. \quad (12.20)$$

Giv et eksempel, hvor $\inf A = \inf B$ og $\sup B = \sup A$, selv om A er en ægte delmængde af B .

Gælder sætningen også, hvis vi ikke antager at A og B er ikke tomme?

5. Lad A og B være ikke tomme delmængder af \mathbb{R} (udstyret med den sædvanlige ordning), hvorom det gælder at $a < b$ for alle $a \in A$ og $b \in B$.

1. Bevis i alle detaljer at $\sup A$ og $\inf B$ begge eksisterer, og at

$$\sup A \leq \inf B. \quad (12.21)$$

I beviset må du gerne bruge, at \mathbb{R} har supremumsegenskaben.

2. Antag desuden, at $A \cup B = \mathbb{R}$. Bevis, at

$$\sup A = \inf B. \quad (12.22)$$

6. I definitionen af supremumsegenskaben krævede vi, at enhver *ikke tom* opadtil begrænset delmængde skulle have et supremum. Overvej, at det er vigtigt at begrænse kravet til ikke tomme delmængder. Betragt for eksempel \mathbb{R} og delmængden \emptyset . Er \emptyset opadtil begrænset? Har \emptyset en mindste majorant?

7. Betragt mængden $A = \{1, 2, 3, 4, 6, 12\}$ med "gå op i relationen" altså ordningen \leq defineret ved: $a \leq b \stackrel{def}{\iff} a \mid b$

1. Tegn dens Hasse diagram
2. Bestem en delmængde af A som ikke har noget største element.
3. Afgør om ordningen har supremumsegenskaben.

Kapitel 13

Kompositionsregler, grupper og isomorfier

13.1 Kompositionsregler

Regneoperationerne som f.eks. addition $+$ og multiplikation \cdot kan opfattes som afbildninger fra \mathbb{R}^2 ind i \mathbb{R} , defineret ved, at de afbilder $(x, y) \in \mathbb{R}^2$ over i henholdsvis $x + y$ og $x \cdot y$. Hvis F betegner mængden af funktioner af en mængde M ind i sig selv, kan \circ (sammensætning af funktioner) på lignende vis opfattes som en afbildning, der afbilder F^2 ind i F , nemlig den afbildning der afbilder $(f, g) \in F^2$ over i $f \circ g$. Vi generaliserer denne idé, idet vi definerer begrebet kompositionsregel:

Definition 558 *En kompositionsregel på en mængde M er en afbildning fra $M \times M$ ind i M .*

Notation 559 *Kompositionsregler benævnes ofte med tegn som \star , \oplus , \otimes , $+$ eller \cdot .*

Billedet $\star(x, y)$ af $(x, y) \in M \times M$ betegnes med $x \star y$.

En mængde M udstyret med en kompositionsregel \star betegnes med (M, \star) .

Eksempel 560 *Her følger en række eksempler på kompositionsregler:*

1. Addition og multiplikation på \mathbb{R} .
2. Sammensætning \circ af funktioner i mængden af funktioner af en mængde M ind i sig selv.
3. Når M er en mængde, er \cap og \cup kompositionsregler på mængden $P(M)$ af delmængder af M .
4. Forskriften $x \oplus y = \frac{1}{2}(x+y)$ (gennemsnitsdannelse) er en kompositionsregel på \mathbb{R} .

5. Matrixmultiplikation på mængden $\text{Mat}_n(\mathbb{R})$ af $n \times n$ matricer.
6. Sættning af funktioner på mængden af lineære afbildninger af et vektorrum ind i sig selv.
7. Addition og multiplikation på \mathbb{Z}/n .

Øvelse 561 Overvej om de elementære regneoperationer $+$, $-$, \cdot , $:$ er kompositionsregler på følgende talmængder: \mathbb{N} , \mathbb{Z} , \mathbb{Q} , \mathbb{Q}_+ , \mathbb{R} , \mathbb{R}_+ , $\mathbb{R} \setminus \{0\}$. Det der afgør sagen, er om kompositionsreglen (lad os kalde den \star) er defineret for alle par (x, y) i mængden, og om $x \star y$ igen ligger i mængden.

Definition 562 Lad \star være en kompositionsregel på mængden M .

1. \star siges at være **associativ**, hvis det for alle $x, y, z \in M$ gælder at

$$x \star (y \star z) = (x \star y) \star z \quad (13.1)$$

2. \star siges at være **kommutativ**, hvis det for alle $x, y \in M$ gælder at

$$x \star y = y \star x \quad (13.2)$$

Eksempel 563 I Eksempel 560 er kompositionsreglerne i 1, 3 og 7. både associative og kommutative.

Sættning af funktioner er associativ (se Sætning 292) men ikke kommutativ (se eksempel 287). Det samme gælder matrixmultiplikation.

Gennemsnitsdannelse nævnt i punkt 4 er kommutativ men ikke associativ (overvej dette).

Subtraktion på \mathbb{R} er hverken kommutativ eller associativ. (overvej).

Bemærkning 564 Når en kompositionsregel \star er associativ, kan man tillade sig at skrive $x \star y \star z$ i stedet for $x \star (y \star z)$ eller $(x \star y) \star z$.

Når der er tale om associative kompositionsregler, kan man i det hele taget tillade sig at sætte og hæve parenteser uden at ændre i udtryk af formen $x_1 \star x_2 \star \cdots \star x_n$ (overvej dette).

Når en kompositionsregel \star er kommutativ og associativ, kan man bytte om på leddenes orden i udtryk af formen $x_1 \star x_2 \star \cdots \star x_n$ (overvej).

Definition 565 Lad \star være en kompositionsregel på mængden M . Et element $e \in M$ kaldes et **neutralt element** for \star (eller i (M, \star)), hvis det for ethvert $x \in M$ gælder, at

$$x \star e = e \star x = x \quad (13.3)$$

Eksempel 566 Eksempler på neutrale elementer:

1. Tallet 0 er neutralt element i $(\mathbb{R}, +)$
2. Tallet 1 er neutralt element i (\mathbb{R}, \cdot)

3. Identitetsafbildningen 1_M er neutralt element for \circ i mængden af funktioner af M ind i sig selv.
4. Den tomme mængde \emptyset er neutralt element for \cup på $P(M)$
5. M er neutralt element for \cap på $P(M)$.
6. Identitetsmatricen er neutralt element for matrixmultiplikation.

Øvelse 567 *Bevis at gennemsnitsdannelse beskrevet i Eksempel 560.4 ikke har noget neutralt element.*

Sætning 568 *Hvis en kompositionsregel \star på en mængde M har et neutralt element, da er det entydigt bestemt.*

Bevis. Lad \star være en kompositionsregel på mængden M og antag at e_1 og e_2 er neutrale elementer i (M, \star) . Da e_1 er et neutralt element gælder at $e_1 \star e_2 = e_2$. Da e_2 er et neutralt element gælder ligeledes at $e_1 \star e_2 = e_1$. Altså er $e_1 = e_2$. ■

Definition 569 *Lad (M, \star) være en mængde med en kompositionsregel, og lad e være et neutralt element i (M, \star) . Ved et **inverst element** til et element $x \in M$ forstås et element $y \in M$, for hvilket*

$$x \star y = y \star x = e \tag{13.4}$$

Eksempel 570 1. I $(\mathbb{R}, +)$ er $-x$ det inverse element til x .

2. I (\mathbb{R}_+, \cdot) er $1/x$ det inverse element til x .
3. I Mængden S_M af bijektive afbildninger af en mængde M på sig selv, udstyret med kompositionsreglen \circ , er f^{-1} det inverse element til f . Hvis vi ikke indskrænker os til de bijektive afbildninger, har ikke alle elementer et inverst.
4. Hvis A er en invertibel $n \times n$ matrix, da er A^{-1} dens inverse element.
5. I $(\mathbb{Z}/n, +)$ er $[-x]$ det inverse element til $[x]$. Dette forklares mere udførligt i næste afsnit om modulær aritmetik.

Øvelse 571 *Overvej om ethvert element har et inverst element i følgende mængder med kompositionsregel: $(\mathbb{N}_0, +)$, $(\mathbb{Z}, +)$, (\mathbb{Z}, \cdot) , $(\mathbb{Q}, +)$, (\mathbb{Q}, \cdot) , $(\mathbb{Q} \setminus \{0\}, \cdot)$, (\mathbb{R}, \cdot) , $(\mathbb{R} \setminus \{0\}, \cdot)$.*

Sætning 572 *Lad \star være en associativ kompositionsregel på mængden M , og lad e være et neutralt element for \star . Hvis et element $x \in M$ har et inverst element, da er det entydigt bestemt.*

Bevis. Antag, at y og z er inverse elementer til x altså, at $x \star y = y \star x = e$ og $x \star z = z \star x = e$. Da gælder:

$$y = y \star e = y \star (x \star z) = (y \star x) \star z = e \star z = z \quad (13.5)$$

■

Sætning 573 *Lad \star være en associativ kompositionsregel på mængden M , og lad e være et neutralt element for \star . Da er e sit eget inverse element.*

Bevis. Vi skal checke at $e \star e = e$, men det følger af definitionen af det neutrale element. ■

Bemærkning 574 *Ligesom da vi definerede den inverse afbildning, kunne vi også her definere en højre- og en venstreinverse. Men vi vil nøjes med at indføre den inverse.*

13.2 Modulær aritmetik med restklasser

I kapitel 7 indførte vi restklasser. Vi skal nu definere hvordan man kan regne med dem. Mere præcist skal vi indføre to kompositionsregler, addition og multiplikation på mængden af restklasser modulo n . Inden vi gør det, skal vi lige repetere, hvordan restklasserne blev indført.

Definition 575 *Lad $n \in \mathbb{N}$ og lad $a, b \in \mathbb{Z}$. Vi siger da, at a er ækvivalent med b modulo n , og vi skriver $a \equiv b \pmod{n}$ hvis $n \mid (a - b)$.*

$$a \equiv b \pmod{n} \Leftrightarrow n \mid (a - b) \quad (13.6)$$

Bemærkning 576 *$a \equiv b \pmod{n}$, hvis og kun hvis a og b har samme rest ved division med n . Eller sagt anderledes $a \equiv b \pmod{n}$ hvis og kun hvis der findes et $k \in \mathbb{Z}$ så $a = b + kn$*

Sætning 577 *Lad $n \in \mathbb{N}$. Da er relationen $a \equiv b \pmod{n}$ en ækvivalensrelation på \mathbb{Z} .*

Bevis. Refleksivitet og symmetri overlades til læseren.

Transitivitet: Antag at $a \equiv b \pmod{n}$, og at $b \equiv c \pmod{n}$. Det vil sige at $n \mid (a - b)$ og $n \mid (b - c)$. Men da

$$a - c = (a - b) + (b - c), \quad (13.7)$$

medfører det at $n \mid (a - c)$, altså at $a \equiv c \pmod{n}$ ■

Definition 578 *Lad $n \in \mathbb{N}$. Ækvivalensklasserne hørende til ækvivalensrelationen $a \equiv b \pmod{n}$ kaldes restklasser modulo n . Restklassen med repræsentant a betegnes $[a]_n$:*

$$[a]_n = \{x \in \mathbb{Z} \mid x \equiv a \pmod{n}\} \quad (13.8)$$

$$= \{\dots, a - 3n, a - 2n, a - n, a, a + n, a + 2n, a + 3n, \dots\} \quad (13.9)$$

Når det er klart hvilken værdi n har, skriver man ofte $[a]$ i stedet for $[a]_n$.

Definition 579 Mængden af ækvivalensklasser for relationen $a \equiv b \pmod{n}$ benævnes \mathbb{Z}/n (udtales Z modulo n) (Man bruger også betegnelsen \mathbb{Z}_n og $\mathbb{Z}/\mathbb{Z}n$ for denne mængde).

Eksempel 580 $\mathbb{Z}/3$ består af tre restklasser nemlig

$$[0]_3 = \{\dots, -6, -3, 0, 3, 6, \dots\} \quad (13.10)$$

$$[1]_3 = \{\dots, -5, -2, 1, 4, 7, \dots\} \quad (13.11)$$

$$[2]_3 = \{\dots, -7, -4, -1, 2, 5, \dots\}. \quad (13.12)$$

Hver restklasse repræsenteres af ethvert af sine elementer, så for eksempel:

$$[-5]_3 = [-2]_3 = [1]_3 = [4]_3 = [7]_3. \quad (13.13)$$

For overskuelighedens skyld vælger man ofte den mindste ikke-negative repræsentant for en restklasse, så man snarere skriver $[1]_3$ end $[1003]_3$, selv om de to symboler betyder den samme restklasse.

Bemærkning 581 At $[a]_n = [b]_n$ i \mathbb{Z}/n betyder med andre ord, at der eksisterer et $k \in \mathbb{Z}$ så at $a = b + kn$

Sætning 582 \mathbb{Z}/n har n elementer nemlig $[0], [1], [2], \dots, [n-1]$.

Eksempel 583 Mængden af restklasser $\mathbb{Z}/24$ er god at bruge, når man angiver klokkeslæt. To timer efter klokken 23 plejer vi ikke at sige, at klokken er 25, men at den er 1. Men $1 \equiv 25 \pmod{24}$ så de to klokkeslæt er ækvivalente. Sagt anderledes: $[25] = [1]$ i $\mathbb{Z}/24$. Det er altså praktisk at opfatte (hele) klokkeslæt som restklasser i $\mathbb{Z}/24$ snarere end som hele tal.

Eksempel 584 På samme måde er det praktisk at opfatte vinkelmål angivet i grader, som restklasser modulo 360.

Bemærkning 585 Når man regner med vinkler, kan man tillade sig at sige at $270^\circ + 270^\circ = 180^\circ$, fordi $270 + 270 = 540$ og $540 \equiv 180 \pmod{360}$. Vi regner altså som om to vinkler er "ens" når de er ækvivalente modulo 360. Ligeså regner vi også modulo 24 (eller 12) når vi regner på klokkeslæt). Et matematisk mere tilfredsstillende synspunkt er at regne med restklasserne. Vi skal nu vise at det er muligt at indføre addition og multiplikation på mængden af restklasser modulo n .

Definition 586 Lad $n \in \mathbb{N}$. Vi definerer da addition $+$, og multiplikation \cdot af to restklasser $[a], [b] \in \mathbb{Z}/n$ ved

$$[a] + [b] = [a + b] \quad (13.14)$$

$$[a] \cdot [b] = [a \cdot b] \quad (13.15)$$

Bemærkning 587 Vi definerer altså addition og multiplikation af to restklasser ud fra addition og multiplikation af to repræsentanter for restklasserne. For at disse definitioner skal give mening må vi godtgøre, at resultatet ikke afhænger af valget af repræsentant. Vi skal altså vise følgende sætning:

Sætning 588 Lad $n \in \mathbb{N}$. Hvis $[a_1], [a_2], [b_1], [b_2] \in \mathbb{Z}/n$ og $[a_1] = [a_2]$ og $[b_1] = [b_2]$ da er $[a_1 + b_1] = [a_2 + b_2]$ og $[a_1 \cdot b_1] = [a_2 \cdot b_2]$.

Bevis. Vi viser blot at addition er repræsentantuafhængig; multiplikation går på samme vis.

Antag altså at

$$[a_1] = [a_2] \text{ og } [b_1] = [b_2], \quad (13.16)$$

dvs. iflg. 235 at

$$a_1 \equiv a_2 \pmod{n} \text{ og } b_1 \equiv b_2 \pmod{n}. \quad (13.17)$$

Pr. definition 199 8. betyder det, at

$$n \mid (a_1 - a_2) \text{ og } n \mid (b_1 - b_2), \quad (13.18)$$

hvorfor der findes hele tal m, l så

$$a_1 - a_2 = nm \text{ og } b_1 - b_2 = nl \quad (13.19)$$

eller

$$a_1 = a_2 + nm \text{ og } b_1 = b_2 + nl. \quad (13.20)$$

Men så ser vi, at

$$a_1 + b_1 = a_2 + nm + b_2 + nl = a_2 + b_2 + n(m + l). \quad (13.21)$$

Da nu $m + l$ er et helt tal, slutter vi heraf, at

$$a_1 + b_1 \equiv a_2 + b_2 \pmod{n}, \quad (13.22)$$

eller

$$[a_1 + b_1] = [a_2 + b_2]. \quad (13.23)$$

■

Eksempel 589 Betragt restklasserne modulo 360. Der gælder $[195] + [341] = [176]$ (vis dette). Det betyder, at hvis et hjul først drejer 195° og dernæst 341° i samme retning, vil det indtage samme stilling, som hvis det bare havde drejet 176° .

Øvelse 590 Hvad er klokken 127 timer efter kl. 15? Udtryk dine overvejelser som et regnestykke med restklasser.

Sætning 591 Lad $n \in \mathbb{N}$. Addition og multiplikation på \mathbb{Z}/n er kommutative og associative og der gælder den distributive lov

$$[a] ([b] + [c]) = [a] [b] + [a] [c] \quad (13.24)$$

Bevis. Vi beviser at addition er associativ. Resten af beviset overlades til læseren.

Lad $[a], [b], [c] \in \mathbb{Z}/n$. På grund af den associative lov for addition på \mathbb{Z} og definitionen af addition på \mathbb{Z}/n gælder da:

$$([a] + [b]) + [c] = [a + b] + [c] = [(a + b) + c] \quad (13.25)$$

$$= [a + (b + c)] = [a] + [b + c] = [a] + ([b] + [c]). \quad (13.26)$$

■

Sætning 592 Lad $n \in \mathbb{N}$. I \mathbb{Z}/n gælder at

- $[0]$ er neutralt element for addition, og $[1]$ er neutralt element for multiplikation,
- $[-a]$ er det additivt inverse element til $[a]$.

Bevis. Overlades til læseren. ■

Sætning 593 Lad $n \in \mathbb{N}$. I \mathbb{Z}/n gælder at:

$$[a] \text{ har en multiplikativ invers} \Leftrightarrow a \text{ og } n \text{ er indbyrdes primiske.} \quad (13.27)$$

Bevis. Ifølge korollar 25 har vi følgende kæde af biimplikationer:

$$[a] \text{ har en multiplikativ invers} \quad (13.28)$$

$$\Leftrightarrow \exists m \in \mathbb{Z} : [a][m] = [1] \quad (13.29)$$

$$\Leftrightarrow \exists m \in \mathbb{Z} : [am] = [1] \quad (13.30)$$

$$\Leftrightarrow \exists m, k \in \mathbb{Z} : am + nk = 1 \quad (13.31)$$

$$\Leftrightarrow a \text{ og } n \text{ er indbyrdes primiske.} \quad (13.32)$$

■

Bemærkning 594 Af ovenstående bevis fremgår det at for at bestemme den multiplikative inverse til $[a]$ skal man bestemme hele tal m og k så

$$am + nk = 1 \quad (13.33)$$

Hvis man har fundet sådanne hele tal er $[m] = [a]^{-1}$. Sætning 22 og det efterfølgende eksempel viser hvordan man ved hjælp af Euklids algoritme kan bestemme sådanne m og k , når $(a, n) = 1$. Man kan altså bruge Euklids algoritme til at bestemme den multiplikative inverse til $[a]$ når $(a, n) = 1$, altså specielt hvis n er et primtal.

Sætning 595 Lad $n \in \mathbb{N}$.

1. Hvis n er et primtal har alle elementerne i \mathbb{Z}/n på nær $[0]$ multiplikative inverse.

2. Hvis n er et sammensat tal findes der i \mathbb{Z}/n andre elementer end $[0]$, som ikke har en multiplikativ invers.

Bevis. 1. Hvis $[a] \neq [0]$, er a ikke et multiplum af n , og da n er et primtal, er a derfor indbyrdes primisk med n . Ifølge sætning 593 har $[a]$ derfor en multiplikativ invers.

2. Hvis n er et sammensat tal, har n en divisor a så $1 < a < n$. Da er $[a] \neq [0]$ og a er ikke indbyrdes primisk med n så ifølge sætning 593 har $[a]$ ingen multiplikativ invers. ■

Øvelse 596 Bestem den multiplikativt inverse til alle elementerne i $\mathbb{Z}/5$.
Hvilke elementer i $\mathbb{Z}/6$ har multiplikativt inverse?

13.3 Grupper

Mængder med en associativ kompositionsregel, hvori der findes et neutralt element, og hvori ethvert element har et inverst element, er så hyppigt forekommende i matematikken, at man giver dem et særligt navn:

Definition 597 En **gruppe** (G, \star) er en mængde G udstyret med en kompositionsregel \star , der har følgende egenskaber:

1. Kompositionsreglen \star er associativ; d.v.s. for alle $x, y, z \in G$ gælder

$$(x \star y) \star z = x \star (y \star z). \quad (13.34)$$

2. Der findes et neutralt element $e \in G$; d.v.s. at for alle $x \in G$ gælder

$$x \star e = e \star x = x. \quad (13.35)$$

3. Ethvert element i G har et inverst element; d.v.s. at for alle $x \in G$ findes et element, som vi vil kalde x^{-1} , for hvilket

$$x \star x^{-1} = x^{-1} \star x = e \quad (13.36)$$

Antallet af elementer i gruppen kaldes gruppens orden. Hvis gruppen er uendelig er dens orden ∞ .

Det fremgår af sætning 568 og 572, at det neutrale element i en gruppe er entydigt bestemt, og ligeledes at det inverse til et givet element også er entydigt. Derfor kan vi tillade os at tale om *det neutrale element*, og give det navnet e og vi kan tale om *det inverse element* til et element $x \in G$ og give det navnet x^{-1} .

Definition 598 En gruppe (G, \star) kaldes *kommutativ* eller *abelsk*¹, hvis kompositionsreglen \star er kommutativ.

¹Efter den norske matematiker Niels Henrik Abel (1802-1829)

Eksempel 599 Følgende er eksempler på abelske grupper: $(\mathbb{R}, +)$, $(\mathbb{R} \setminus \{0\}, \cdot)$, $(\mathbb{Q}, +)$, $(\mathbb{Q} \setminus \{0\}, \cdot)$, $(\mathbb{Z}, +)$, $(\mathbb{Z}/n, +)$, $(\mathbb{Z}/p \setminus \{[0]\}, \cdot)$, $(\mathbb{C}, +)$, $(\mathbb{C} \setminus \{0\}, \cdot)$, hvor $n \in \mathbb{N}$ og p er et primtal.

Følgende er eksempler på ikke abelske grupper:

1. Mængden (S_M, \circ) af bijektive afbildninger af en mængde på sig selv, udstyret med kompositionsreglen \circ . Den kaldes den fulde transformationsgruppe af M . Hvis M er en endelig mængde med n elementer kaldte vi ovenfor disse bijektive afbildninger permutationer. Mængden af permutationer af n elementer og multiplikation (sammensætning) som kompositionsregel er således en ikke-abelsk gruppe. Disse grupper kaldes **permutationsgrupper**. Hvis $M = \{1, 2, 3, \dots, n\}$ benævnes permutationsgruppen S_M også S_n .
2. Mængden af lige permutationer af $\{1, 2, 3, \dots, n\}$. Denne gruppe kaldes den alternerende gruppe og benævnes A_n .
3. Mængden af invertible reelle $n \times n$ matricer udstyret med kompositionsreglen matrixmultiplikation. Den kaldes den generelle lineære gruppe af grad n , og betegnes $GL_n(\mathbb{R})$.
4. Mængden af bijektive lineære afbildninger af et n -dimensionalt vektorrum på sig selv udstyret med kompositionsreglen \circ .

Sætning 600 Lad (G, \star) være en gruppe med neutralt element e . Da gælder

$$e^{-1} = e \quad (13.37)$$

Bevis. Følger af 573. ■

Sætning 601 Lad (G, \star) være en gruppe og $x \in G$. Da gælder:

$$(x^{-1})^{-1} = x \quad (13.38)$$

Bevis. Vi skal vise at x er det inverse element til x^{-1} , altså at

$$x^{-1} \star x = x \star x^{-1} = e. \quad (13.39)$$

Men det gælder, fordi x^{-1} er det inverse element til x . ■

Sætning 602 Lad (G, \star) være en gruppe og $x, y \in G$. Da er

$$(x \star y)^{-1} = y^{-1} \star x^{-1}. \quad (13.40)$$

Bevis. Ved gentagen brug af associativiteten fås

$$(x \star y) \star (y^{-1} \star x^{-1}) \quad (13.41)$$

$$= x \star (y \star (y^{-1} \star x^{-1})) \quad (13.42)$$

$$= x \star ((y \star y^{-1}) \star x^{-1}) \quad (13.43)$$

$$= x \star (e \star x^{-1}) = x \star x^{-1} = e. \quad (13.44)$$

På samme vis ses at $(y^{-1} \star x^{-1}) \star (x \star y) = e$. ■

De følgende såkaldte **forkortningsregler** i grupper kan ofte benyttes:

Sætning 603 Lad (G, \star) være en gruppe og $x, y, z \in G$. Da gælder

$$x \star y = x \star z \Rightarrow y = z. \quad (13.45)$$

$$y \star x = z \star x \Rightarrow y = z. \quad (13.46)$$

Bevis. Antag at $x \star y = x \star z$. Så gælder også

$$x^{-1} \star (x \star y) = x^{-1} \star (x \star z).$$

Ved at bruge associativiteten ses at

$$x^{-1} \star (x \star y) = (x^{-1} \star x) \star y = e \star y = y$$

og analogt

$$x^{-1} \star (x \star z) = (x^{-1} \star x) \star z = e \star z = z.$$

Disse tre ligninger viser at $y = z$. Den anden forkortningsregel vises på samme måde. ■

Sætning 604 Lad (G, \star) være en gruppe med neutralt element e , og lad H være en ikke tom delmængde af G . Da er (H, \star) en gruppe, hvis

1. H er lukket under \star , d.v.s.

$$\forall x, y \in H : x \star y \in H \quad (13.47)$$

2. $e \in H$

3. For alle $x \in H$ gælder det, at $x^{-1} \in H$

Bevis. Lukketheden af \star sikrer, at \star er en kompositionsregel på H . Vi skal da blot checke, at de tre krav til en gruppe er opfyldt.

Associativiteten af (H, \star) følger af associativiteten af \star på hele G .

Da $e \in H$, er dette element også neutralt element i (H, \star) .

Et vilkårligt element $x \in H$ har et inverst x^{-1} i (G, \star) , og da dette er antaget at ligge i H , er det også et inverst i (H, \star) . ■

Definition 605 I en situation som den ovenstående kaldes H en **undergruppe** af G .

Eksempel 606 $(\mathbb{Q}, +)$ og $(\mathbb{Z}, +)$ er undergrupper af $(\mathbb{R}, +)$.

$(\mathbb{Q} \setminus \{0\}, \cdot)$ er en undergruppe af $(\mathbb{R} \setminus \{0\}, \cdot)$.

Eksempel 607 $(\{1, -1, i, -i\}, \cdot)$ er en undergruppe i $(\mathbb{C} \setminus \{0\}, \cdot)$ (overvej dette).

Eksempel 608 En afstandsbevarende afbildning af planen på sig selv kaldes en flytning. Mængden af flytninger er en undergruppe af mængden af bijektioner af planen på sig selv udstyret med kompositionsreglen \circ .

Mængden af bijektive lineære afbildninger af et n -dimensionalt vektorrum på sig selv udstyret med kompositionsreglen \circ er en undergruppe af mængden af bijektioner af vektorrummet på sig selv udstyret med kompositionsreglen \circ .

Kompositionsregler for endelige mængder, specielt endelige grupper, kan angives ved en **kompositionstavle**, som til ethvert par x, y i mængden angiver $x \star y$. Kompositionstavlen for $(\mathbb{Z}/4, +)$ ser således ud:

$$\begin{array}{c|cccc}
 + & [0] & [1] & [2] & [3] \\
 \hline
 [0] & [0] & [1] & [2] & [3] \\
 [1] & [1] & [2] & [3] & [0] \\
 [2] & [2] & [3] & [0] & [1] \\
 [3] & [3] & [0] & [1] & [2]
 \end{array} \tag{13.48}$$

Kompositionstavlen for $(\{1, -1, i, -i\}, \cdot)$ ser således ud:

$$\begin{array}{c|cccc}
 \cdot & 1 & i & -1 & -i \\
 \hline
 1 & 1 & i & -1 & -i \\
 i & i & -1 & -i & 1 \\
 -1 & -1 & -i & 1 & i \\
 -i & -i & 1 & i & -1
 \end{array} \tag{13.49}$$

Eksempel 609 *Betragt de flytninger af planen over i sig selv, som afbilder et rektangel, som ikke er et kvadrat, over i sig selv. Mængden af disse flytninger kalder vi K . K har fire elementer nemlig:*

e: Den identiske afbildning.

a: Spejlingen i midtnormalen for det ene sæt modstående sider.

b: Spejlingen i midtnormalen for det andet sæt modstående sider.

c: En drejning på 180° om skæringspunktet for de to omtalte midtnormaler.

Fra 604 ses let, at (K, \circ) er en gruppe. Dens kompositionstavle ser således ud:

$$\begin{array}{c|cccc}
 \circ & e & a & b & c \\
 \hline
 e & e & a & b & c \\
 a & a & e & c & b \\
 b & b & c & e & a \\
 c & c & b & a & e
 \end{array} \tag{13.50}$$

*Denne gruppe kaldes **Klein's firegruppe**².*

Bemærkning 610 *I kompositionstavlen for en endelig gruppe G vil ethvert gruppelement forekomme præcist en gang i hver række og i hver søjle. Se for eksempel på forekomsten af e, a, b, c i kompositionstavlen for Klein's firegruppe.*

Forklaringen på dette fænomen leveres af forkortningsreglerne i grupper, Sætning 603: Hvis for eksempel et gruppelement $v \in G$ forekommer i rækken for x og i søjlerne for y og z , så gælder der $x \star y = x \star z = v$. Den første forkortningsregel viser $y = z$. Derfor kan v højst forekomme n gang i rækken for x . På den anden side gælder der

$$v = e \star v = (x \star x^{-1}) \star v = x \star (x^{-1} \star v).$$

²Efter den tyske matematiker Felix Klein (1849-1925).

Det viser at i rækken for x forekommer v i søjlen for $y = (x^{-1} \star v)$. Så v forekommer præcis en gang i rækken for x .

Grupper er et eksempel på en **matematisk struktur**. Andre eksempler er partielt ordnede mængder og mængder med en ækvivalensrelation. En **matematisk struktur** er en mængde som er udstyret med en kompositionsregel, en relation eller lignende. I en vis forstand er en mængde også en struktur, men en meget fattig struktur. Det eneste, der strukturerer den er " \in ". Det karakteristiske ved en matematisk struktur er, at man ikke fastlægger hvad elementerne i mængden er for en slags objekter, og man ikke fastlægger hvilken kompositionsregel eller relation eller andet man har med at gøre. Man kræver bare, at visse eksplicit angivne aksiomer er opfyldt. Aksiomerne for en gruppe er de tre krav opremset i definition 597. Aksiomerne for en partielt ordnet mængde er angivet i Definition 497³. Senere i dette kursus vil vi indføre andre matematiske strukturer som ringe, legemer og ordnede legemer. I lineær algebra indføres vektorrum, som en vigtig slags matematisk struktur. Senere på studiet vil du stifte bekendtskab med andre strukturer som målrum og metriske rum.

Der er flere fordele ved at indføre og arbejde med matematiske strukturer.

1. Når man har vist en sætning om en matematisk struktur, gælder den for alle de konkrete eksempler på denne struktur. Man slår med andre ord mange fluer med et smæk.
2. Man får klargjort den logiske struktur i sin teori ved klart at fastlægge spillereglerne.
3. Det bliver lettere at gennemskue hvilke forudsætninger en sætning bygger på.
4. Ved at fjerne overflødige ting kan man ofte lettere finde beviser for sætninger.

Lad mig her især fremhæve punkt 1. Når man i lineær algebra viser en sætning om vektorrum, har man faktisk vist et væld af sætninger om forskellige vektorrum. Sætningen gælder jo uanset om elementerne i vektorrummet er reelle tal, vektorer i rummet eller funktioner, og uanset betydningen af vektoraddition og multiplikation med skalar. I algebrakurset vil du komme til at vise en lang række sætninger om grupper, og disse vil altså gælde for alle grupper, det være sig $(\mathbb{R}, +)$, $(\mathbb{Z}/n, +)$, $(\mathbb{Z}, +)$, (K, \circ) eller en anden konkret gruppe. En gruppeteoretisk sætning indeholder altså i sig en lang række sætninger om tal, geometri mm. Lad os give et enkelt eksempel på en sådan generel sætning, som kunne have sparet os nogle overvejelser ovenfor:

Sætning 611 *Lad (M, \star) være en mængde, med en associativ kompositionsregel og et neutralt element e . Mængden I af invertible elementer i (M, \star) (altså de elementer, som har en invers) udgør en gruppe med kompositionsreglen \star .*

³Læseren fornemmer nok at der ikke gives en præcis definition af en matematisk struktur. Det skyldes at der ikke findes nogen.

Bevis. Vi skal først vise at \star er en kompositionsregel på I , altså at for $x, y \in I$ gælder, at $x \star y \in I$. Antag altså, at $x, y \in I$. Da har x og y inverser x^{-1} og y^{-1} . Som i sætning 602 ses at $y^{-1} \star x^{-1}$ er et inverst element til $x \star y$. Altså gælder $x \star y \in I$.

Vi skal dernæst vise at de tre krav til en gruppe er opfyldt af (I, \star) .

1. Associativiteten af \star arves fra (M, \star) .

2. Det følger af sætning 573 at det neutrale element $e \in I$. Det er klart at e er det neutrale element i (M, \star) .

3. Lad $x \in I$. Vi skal vise at $x^{-1} \in I$ altså at x^{-1} har en invers. Men, som i sætning 601 ses at x er invers til x^{-1} , hvorfor $x^{-1} \in I$. ■

Eksempel 612 Antag nu at vi allerede har vist, at kompositionsreglerne på (\mathbb{Q}, \cdot) , (\mathbb{R}, \cdot) og på mængderne af afbildninger af en mængde ind i sig selv, samt på mængden af lineære afbildninger af et vektorrum ind i sig selv (begge udstyret med \circ) alle er associative, og at de indeholder et neutralt element. Da viser sætning 611 i et hug at de følgende mængder er grupper: $(\mathbb{Q} \setminus \{0\}, \cdot)$, $(\mathbb{R} \setminus \{0\}, \cdot)$, mængden S_M af bijektioner af en mængde på sig selv, og mængden af lineære bijektive afbildninger af et vektorrum på sig selv (begge udstyret med \circ). Dette illustrerer styrken i at bevise sætninger om matematiske strukturer.

13.4 Gruppeisomorfier

Selv om der er mange forskellige grupper, er de altså fælles om alle gruppeteoriens sætninger. På denne måde ligner de alle hinanden. Men der er nogle grupper, der ligner hinanden mere end andre. Det er denne vage idé om lighed vi vil præcisere i dette afsnit. Vi vil ikke sammenligne grupper ud fra hvilken slags elementer de har. Om elementerne er tal, afbildninger, matricer, restklasser eller noget helt femte, er gruppeteorien uvedkommende. Det vi vil sammenligne er gruppernes struktur, altså hvordan kompositionsreglerne virker i grupperne.

Betragt for eksempel de tre grupper $(\mathbb{Z}/4, +)$, $(\{1, -1, i, -i\}, \cdot)$, og (K, \circ) , hvis kompositionstavler vi skrev op ovenfor. I Kleins firegruppe har alle elementerne den egenskab, at de giver det neutrale element, hvis de sammensættes med sig selv: $x \star x = e$. Denne egenskab har de to andre grupper ikke.

De to grupper $(\mathbb{Z}/4, +)$ og $(\{1, -1, i, -i\}, \cdot)$ ligner hinanden meget. Faktisk har de samme kompositionstavle, hvis man ser bort fra elementernes navne. Hvis vi omdøber elementerne i $\{1, -1, i, -i\}$ og kalder dem $1 = \varphi([0])$, $i = \varphi([1])$, $-1 = \varphi([2])$ og $-i = \varphi([3])$, så vil kompositionstavlen for $(\{1, -1, i, -i\}, \cdot)$ få følgende udseende:

\cdot	$\varphi([0])$	$\varphi([1])$	$\varphi([2])$	$\varphi([3])$	(13.51)
$\varphi([0])$	$\varphi([0])$	$\varphi([1])$	$\varphi([2])$	$\varphi([3])$	
$\varphi([1])$	$\varphi([1])$	$\varphi([2])$	$\varphi([3])$	$\varphi([0])$	
$\varphi([2])$	$\varphi([2])$	$\varphi([3])$	$\varphi([0])$	$\varphi([1])$	
$\varphi([3])$	$\varphi([3])$	$\varphi([0])$	$\varphi([1])$	$\varphi([2])$	

Denne kompositionstavle er identisk med kompositionstavlen for $(\mathbb{Z}/4, +)$ bortset fra φ 'erne. Vi kan derfor opfatte de to grupper som ens, bortset fra at elementerne hedder noget forskelligt. Vi vil sige at to grupper er isomorfe (græsk for "samme form"), hvis de ved omdøbning af elementerne, kan få samme kompositionstavle. Denne karakterisering er dog lidt tung, og den duer åbenbart kun for endelige grupper. Derfor vil vi omformulere isomorfibegrebet på en måde, som også kan bruges på uendelige grupper.

Ideen til denne generalisering får vi ved at betragte omdøbningen φ som en funktion $\mathbb{Z}/4 \rightarrow \{1, -1, i, -i\}$. Denne funktion skal være bijektiv. For at kompositionstavlerne skal have samme form skal φ desuden have den egenskab, at det element i kompositionstavlen for $(\{1, -1, i, -i\}, \cdot)$, som angiver $\varphi(x) \cdot \varphi(y)$, skal være det samme element, som man får, ved at finde $x + y$ i kompositionstavlen for $(\mathbb{Z}/4, +)$ og anvende φ på dette element. Med andre ord, skal der gælde at $\forall x, y \in \mathbb{Z}/4 : \varphi(x + y) = \varphi(x) \cdot \varphi(y)$.

Denne karakterisering af isomorfibegrebet lader sig generalisere til vilkårlige grupper, og derfor vil vi bruge den som definition:

Definition 613 Lad (G, \star) og (H, \circ) være to grupper. En afbildning $\varphi : G \rightarrow H$ kaldes en **(gruppe)isomorfi**, hvis

1. φ er bijektiv,
2. for alle $x, y \in G$ gælder, at

$$\varphi(x \star y) = \varphi(x) \circ \varphi(y). \quad (13.52)$$

Hvis der findes en isomorfi $\varphi : (G, \star) \rightarrow (H, \circ)$, siges (G, \star) og (H, \circ) at være **isomorfe**.

Eksempel 614 1. Den ovenfor nævnte omdøbning φ opfattet som en funktion $(\mathbb{Z}/4, +) \rightarrow (\{1, -1, i, -i\}, \cdot)$ er en isomorfi.

2. Den afbildning, som sender en bijektiv lineær afbildning af et n -dimensionalt reelt vektorrum på sig selv over i den tilhørende matrix i en given basis, er en isomorfi af gruppen af bijektive lineære afbildninger på vektorrummet på $GL_n(\mathbb{R})$.

Øvelse 615 Vis, at følgende afbildninger er isomorfier:

1. $x^2 : (\mathbb{R}_+, \cdot) \rightarrow (\mathbb{R}_+, \cdot)$.
2. $kx : (\mathbb{R}, +) \rightarrow (\mathbb{R}, +)$.
3. $\log : (\mathbb{R}_+, \cdot) \rightarrow (\mathbb{R}, +)$.
4. $e^x : (\mathbb{R}, +) \rightarrow (\mathbb{R}_+, \cdot)$.

Bemærkning 616 Da en isomorfi specielt er bijektiv, har to isomorfe endelige grupper samme antal elementer. (se Sætning 313)

Sætning 617 Lad $\varphi : (G, \star) \longrightarrow (H, \circ)$ være en isomorfi. Da gælder

$$\varphi(e_G) = e_H, \quad (13.53)$$

og for alle $x \in G$:

$$\varphi(x) = e_H \Rightarrow x = e_G \quad (13.54)$$

$$\varphi(x^{-1}) = (\varphi(x))^{-1}. \quad (13.55)$$

Bemærkning 618 I formuleringen af sætningen betyder e_G og e_H naturligvis de neutrale elementer i henholdsvis (G, \star) og (H, \circ) . Man skal være opmærksom på, at vi har brugt samme notation for dannelsen af den inverse i de to grupper.

Bevis. (Sætning 617). For at vise at $\varphi(e_G) = e_H$, skal vi vise, at $\varphi(e_G)$ har den definerende egenskab (13.3) altså at for alle $y \in H$ gælder, at

$$y \circ \varphi(e_G) = \varphi(e_G) \circ y = y. \quad (13.56)$$

Men da φ er bijektiv, findes der et $x \in G$, så $\varphi(x) = y$. Derfor kan vi fra (13.52) slutte, at

$$y \circ \varphi(e_G) = \varphi(x) \circ \varphi(e_G) = \varphi(x \star e_G) = \varphi(x) = y. \quad (13.57)$$

På samme måde ses, at $\varphi(e_G) \circ y = y$.

For at vise, at $\varphi(x^{-1}) = (\varphi(x))^{-1}$, skal vi vise, at $\varphi(x^{-1})$ er den inverse af $\varphi(x)$. Der gælder, at

$$\varphi(x^{-1}) \circ \varphi(x) = \varphi(x^{-1} \star x) = \varphi(e_G) = e_H. \quad (13.58)$$

På samme måde ses at $\varphi(x) \circ \varphi(x^{-1}) = e_H$, hvorfor $\varphi(x^{-1})$ er den inverse af $\varphi(x)$. ■

Sætning 619 Lad (G, \star) , (H, \circ) og (J, \odot) være grupper. Da gælder:

1. Hvis $\varphi : (G, \star) \longrightarrow (H, \circ)$ og $\psi : (H, \circ) \longrightarrow (J, \odot)$ er isomorfier, da er $\psi \circ \varphi : (G, \star) \longrightarrow (J, \odot)$ en isomorfi.
2. Hvis (G, \star) er isomorf med (H, \circ) og (H, \circ) er isomorf med (J, \odot) , da er (G, \star) isomorf med (J, \odot) .

Bevis. Overlades til læseren. ■

Eksempel 620 Der findes ingen isomorfi af (K, \circ) på $(\mathbb{Z}/4, +)$.

Bevis. Beviset forløber indirekte. Antag derfor, at $\varphi : (K, \circ) \longrightarrow (\mathbb{Z}/4, +)$ er en isomorfi. Vælg et $a \in (K, \circ)$, hvorom det gælder at $a \neq e$ (for eksempel det element vi ovenfor kaldte a). Som vi bemærkede ovenfor er $a \circ a = e$. Deraf fås, at

$$\varphi(a) \circ \varphi(a) = \varphi(a \circ a) = \varphi(e) = [0]. \quad (13.59)$$

Sidste lighedstegn kommer fra (13.53), idet $[0]$ er det neutrale element i $(\mathbb{Z}/4, +)$. Men fra kompositionstavlen for $(\mathbb{Z}/4, +)$ ses, at $[0]$ og $[2]$ er de eneste elementer

i $(\mathbb{Z}/4, +)$, som sammensat med sig selv giver $[0]$. Derfor kan vi slutte, at $\varphi(a) = [0]$, eller $\varphi(a) = [2]$.

Antag først at $\varphi(a) = [0]$. Fra sætning 617 ved vi, at $\varphi(e) = [0]$. Altså er $\varphi(a) = \varphi(e)$, og da φ var antaget bijektiv, kan vi herfra slutte at $a = e$, i modstrid med, at vi havde antaget, at $a \neq e$. Altså kan vi slutte, at $\varphi(a) = [2]$.

Betragt nu et tredje element $b \in (K, \circ)$ forskelligt fra e og a . Som ovenfor kan vi slutte, at $\varphi(b) = [0] = \varphi(e)$, eller $\varphi(b) = [2] = \varphi(a)$. Da φ er bijektiv medfører det at $b = e$, eller $b = a$, i modstrid med forudsætningen.

Vi har dermed vist, at det fører til modstrid at antage, at (K, \circ) og $(\mathbb{Z}/4, +)$ er isomorfe. ■

Bemærkning 621 *Der findes altså mindst to ikke isomorfe grupper af orden 4, nemlig Kleins firegruppe og $(\mathbb{Z}/4, +)$.*

Bevis.

Bemærkning 622 *Grupperne, som er isomorfe med $(\mathbb{Z}/4, +)$ kaldes **cykliske** grupper af orden 4. Mere generelt kaldes grupper, der er isomorfe med $(\mathbb{Z}/n, +)$, for cykliske grupper af orden n .*

I algebrakurset vil det blive bevist at når p er et primtal, så er alle grupper af orden p isomorfe med $(\mathbb{Z}/p, +)$. Sagt med andre ord: Der findes op til isomorfi kun én gruppe af primtalsorden, nemlig den cykliske gruppe.

■

Øvelse 623 *Betragt $(\mathbb{Z}/n, \cdot)$. Argumenter for at delmængden bestående af de invertible elementer er en gruppe. Denne gruppe kaldes $(\mathbb{Z}/n)^*$.*

Bestem mængderne $(\mathbb{Z}/3)^$ og $(\mathbb{Z}/4)^*$, og opstil kompositionstavlerne for de to grupper. Check om de er cykliske.*

13.5 Ordningsisomorfier

En gruppeisomorfi kan opfattes som en afbildning, som bevarer gruppens struktur. Man definerer generelt en isomorfi, som en bijektiv afbildning, som bevarer en matematisk struktur. For eksempel er bijektive lineære afbildninger vektorrumsisomorfier. På strukturen af partielt ordnede mængder definerer man en ordningsisomorfi som følger:

Definition 624 *Lad (A, \leq_A) og (B, \leq_B) være partielt ordnede mængder. En bijektion $\varphi : A \rightarrow B$ kaldes en ordningsisomorfi, hvis det for alle $x, y \in A$ gælder, at*

$$x \leq_A y \Leftrightarrow \varphi(x) \leq_B \varphi(y) \quad (13.60)$$

To partielt ordnede mængder siges at være ordningsisomorfe, hvis der findes en ordningsisomorfi mellem dem.

Sætning 625 En bijektion $\varphi : (A, \leq_A) \longrightarrow (B, \leq_B)$ er en ordningsisomorfi, hvis og kun hvis der gælder:

$$x <_A y \Leftrightarrow \varphi(x) <_B \varphi(y) \quad (13.61)$$

Bevis. Overlades til læseren. ■

Sætning 626 Hvis $\varphi : (A, \leq_A) \longrightarrow (B, \leq_B)$ er en ordningsisomorfi, da er $\varphi^{-1} : (B, \leq_B) \longrightarrow (A, \leq_A)$ også en ordningsisomorfi.

Bevis. Overlades til læseren. ■

Sætning 627 Lad (A, \leq_A) og (B, \leq_B) være partielt ordnede mængder og $\varphi : (A, \leq_A) \longrightarrow (B, \leq_B)$ en ordningsisomorfi. Da er (A, \leq_A) totalt ordnet, hvis og kun (B, \leq_B) er totalt ordnet.

Bevis. Antag at (A, \leq_A) er totalt ordnet. Vi skal vise, at (B, \leq_B) er totalt ordnet. Lad derfor s og t være vilkårlige elementer i B . Da φ er bijektiv, findes der $x, y \in A$, så $s = \varphi(x)$, og $t = \varphi(y)$. Da (A, \leq_A) er totalt ordnet, ved vi pr. definition, at enten er $x \leq_A y$, eller også er $y \leq_A x$. Heraf og af (13.60) slutter vi, at enten er $s = \varphi(x) \leq_B \varphi(y) = t$, eller også er $t = \varphi(y) \leq_B \varphi(x) = s$. Altså er (B, \leq_B) er totalt ordnet.

Beviset for ”det omvendte” overlades til læseren. ■

Sætning 628 Lad (A, \leq_A) og (B, \leq_B) være totalt ordnede mængder og $\varphi : (A, \leq_A) \longrightarrow (B, \leq_B)$ en ordningsisomorfi. Lad $C \subseteq A$ og $a \in A$. Da gælder:

1. a er en majorant for C , hvis og kun hvis $\varphi(a)$ er en majorant for $\varphi(C)$.
2. a er det største element i C , hvis og kun hvis $\varphi(a)$ er det største element i $\varphi(C)$.
3. $a = \sup C \Leftrightarrow \varphi(a) = \sup \varphi(C)$

Der gælder lignende sætninger om minorant, mindste element og infimum.

Bevis. Vi beviser 1. og 3. og overlader 2. til læseren.

Bevis for 1. Antag, at a er en majorant for C . Vi skal vise, at $\varphi(a)$ er en majorant for $\varphi(C)$. Lad $s \in \varphi(C)$. Da findes der pr. definition et $c \in C$, så $s = \varphi(c)$. Da a er en majorant for C er $c \leq a$, og da φ er en ordningsisomorfi, følger det, at $s = \varphi(c) \leq \varphi(a)$. Altså er $\varphi(a)$ en majorant for $\varphi(C)$.

Antag omvendt, at $\varphi(a)$ er en majorant for $\varphi(C)$. Vi skal da vise, at a er en majorant for C . Lad $c \in C$. Da gælder at $\varphi(c) \in \varphi(C)$, og da $\varphi(a)$ er en majorant for $\varphi(C)$, medfører det, at $\varphi(c) \leq \varphi(a)$. Men da φ er en ordningsisomorfi, følger det heraf, at $c \leq a$. Altså er a en majorant for C .

Bevis for 3. Antag $a = \sup C$. Da er a en majorant for C , så ifølge punkt 1 er $\varphi(a)$ en majorant for $\varphi(C)$. Vi skal vise, at $\varphi(a)$ er den mindste majorant. Det vises ved et modstridsbevis. Antag derfor at $s < \varphi(a)$, og at s er en majorant for $\varphi(C)$. Da φ er bijektiv, findes et $b \in A$, så $s = \varphi(b)$; og da $s = \varphi(b)$ er

en majorant for $\varphi(C)$, gælder for alle $c \in C$, at $\varphi(c) \leq \varphi(b)$. Da nu φ er en ordningsisomorfi gælder det for alle $c \in C$, at $c \leq b$, hvorfor b er en majorant for C . Men da $\varphi(b) = s < \varphi(a)$, følger af sætning 625 at $b < a$. Altså er b en majorant for C , som er mindre end a , i modstrid med at a var antaget at være den mindste majorant.

Den omvendte vej overlades til læseren. ■

Sætning 629 *Sammensætning af to ordningsisomorfier giver igen en ordningsisomorfi. Hvis to ordnede mængder begge er isomorfe med en tredje, er de indbyrdes isomorfe.*

Bevis. Præcisering af sætningen og beviset overlades til læseren. ■

Øvelse 630 *Bestem en ordningsisomorfi mellem \mathbb{N} og mængden af lige naturlige tal, med den sædvanlige ordning.*

Øvelse 631 *Lad*

$$A = \left\{ x \in \mathbb{R} \mid x = 1 - \frac{1}{n} \text{ for et } n \in \mathbb{N} \right\}, \quad (13.62)$$

og lad $B = A \cup \{1\}$. *Betragt disse mængder som ordnede mængder under den sædvanlige ordning på \mathbb{R} . Vis at A er ordningsisomorf med \mathbb{N} , men at B ikke er ordningsisomorf med \mathbb{N} . (vink: at B ikke er ordningsisomorf med \mathbb{N} vises lettest ved et modstridsbevis). Vis at \mathbb{N} har samme kardinalitet som B .*

13.6 Opgaver

- Hvad er klokken 10.000 timer efter kl. 16? Hvad er klokken 550 minutter efter kl. 22.15?
- Bestem følgende restklasser i \mathbb{Z}/n opskrevet som $[k]_n$ hvor $0 \leq k < n$:
 - $[7]_5 \cdot [4]_5$.
 - $[6]_7 \cdot [4]_7$.
 - $([n-1]_n)^2$.
 - $([3]_8)^{1000}$.
- Lad $(G, *)$ være en gruppe. Antag at der gælder $x * x = e$ for alle $x \in G$. Vis at G er abelsk, altså at $x * y = y * x$ for alle $x, y \in G$.
- Lad $(G, *)$ være en gruppe. For $x \in G$ betegner x^2 elementet $x * x$. Vis at følgende udsagn er ækvivalente:
 - G er abelsk
 - For alle $x, y \in G$ er $(x * y)^2 = x^2 * y^2$.
- Lad $(G, *)$ være en gruppe. Vis at følgende udsagn er ækvivalente:
 - G er abelsk
 - For alle $x, y \in G$ er $(x * y)^{-1} = x^{-1} * y^{-1}$.

Kapitel 14

Ringe og legemer

14.1 Ringe

I forrige kapitel studerede vi en matematisk struktur, kaldet en gruppe, hvori der er givet én kompositionsregel, som opfylder visse aksiomer. Ofte møder man dog mængder, hvorpå der er givet to kompositionsregler, som spiller sammen på særlig vis. Talmængderne \mathbb{Z} , \mathbb{Q} , \mathbb{R} og \mathbb{C} har både en addition og en multiplikation, og det samme gælder \mathbb{Z}/n . Og i alle disse mængder spiller additionen og multiplikationen sammen via den distributive lov. For at kunne studere alle disse talmængder og andre lignende mængder med to sammenknyttede kompositionsregler under ét, definerer vi en ny struktur, nemlig en ring:

Definition 632 *En mængde R udstyret med to kompositionsregler $+$ og \cdot kaldes en **ring** og betegnes med $(R, +, \cdot)$, hvis følgende aksiomer er opfyldt:*

R1: $+$ er kommutativ, dvs. for alle $x, y \in R$ gælder:

$$x + y = y + x. \quad (14.1)$$

R2: $+$ og \cdot er associative, dvs. for alle $x, y, z \in R$ gælder:

$$x + (y + z) = (x + y) + z \quad \text{og} \quad x(yz) = (xy)z. \quad (14.2)$$

R3: Der eksisterer et additivt og et multiplikativt neutralllement kaldet hhv. 0 og 1 , dvs for alle $x \in R$ gælder at:

$$x + 0 = x \quad \text{og} \quad 1 \cdot x = x \cdot 1 = x. \quad (14.3)$$

R4: Der eksisterer additive inverser, eller mere præcist: For ethvert $x \in R$ findes et element, vi vil kalde $-x$, hvorom det gælder at

$$x + (-x) = 0. \quad (14.4)$$

*R5: De **distributive love**: For alle $x, y, z \in R$ gælder:*

$$x \cdot (y + z) = (x \cdot y) + (x \cdot z) \quad \text{og} \quad (y + z) \cdot x = (y \cdot x) + (z \cdot x) \quad (14.5)$$

Definition 633 En ring R kaldes en kommutativ ring, hvis multiplikationen også er kommutativ, altså hvis det for alle $x, y \in R$ gælder at

$$x \cdot y = y \cdot x. \quad (14.6)$$

Eksempel 634 $\mathbb{Z}, \mathbb{Q}, \mathbb{R}$ og \mathbb{C} samt \mathbb{Z}/n er alle kommutative ringe, når de udstyres med de sædvanlige kompositionsregler. For restklassernes vedkommende er det resultatet af sætning 591 og 592.

Notation 635 Som vi plejer når vi regner i \mathbb{R} , vil vi ofte tillade os at udelade multiplikationstegnet \cdot . Ligeså vil vi bruge den sædvanlige konvention om, at multiplikation udføres før addition, så vi kan udelade parenteser om produkter. Derved kan den distributive lov skrives:

$$x(y + z) = xy + xz. \quad (14.7)$$

Sætning 636 Hvis $(R, +, \cdot)$ er en ring er $(R, +)$ en abelsk gruppe.

Bemærkning 637 Den distributive lov fortæller, hvordan gruppestrukturen i $(R, +)$ spiller sammen med multiplikationen.

Bemærkning 638 Når der i det følgende tales om en ring $(R, +, \cdot)$, er det underforstået, at de neutrale elementer og de inverse elementer betegnes som i definitionen ovenfor.

Sætning 639 Det følger af sætning 568 og 572, at de neutrale elementer i en ring er entydigt bestemt, og at den additivt inverse til et element er entydigt bestemt. Det er derfor, vi kan tillade os at navngive disse elementer i definitionen af en ring.

Bemærkning 640 Da $(R, +)$ er en abelsk gruppe gælder de sætninger vi beviste i forrige kapitel. Lad os specielt fremhæve Sætning 600, 601 og 602. Oversat til notationen i dette kapitel siger disse sætninger det følgende:

Sætning 641 Lad $(R, +, \cdot)$ være en ring og lad x, y være vilkårlige elementer i R . Da gælder:

$$-0 = 0, \quad (14.8)$$

$$-(-x) = x, \quad (14.9)$$

$$-(x + y) = (-x) + (-y). \quad (14.10)$$

De følgende sætninger viser hvordan den additive og den multiplikative struktur på $(R, +, \cdot)$ spiller sammen. Derfor er det klart at den distributive lov skal bruges i beviserne.

Sætning 642 Det additive neutrale element 0 i en ring $(R, +, \cdot)$ har følgende multiplikative egenskaber:

For ethvert $x \in R$ gælder:

$$x \cdot 0 = 0 \cdot x = 0 \quad (14.11)$$

Bevis. Sæt $y = x \cdot 0$. Da gælder:

$$y = x \cdot 0 = x \cdot (0 + 0) = x \cdot 0 + x \cdot 0 = y + y. \quad (14.12)$$

Ved at lægge $-y$ til på begge sider fås:

$$y + (-y) = y + y + (-y) \quad (14.13)$$

hvoraf det følger at

$$0 = y \quad (14.14)$$

Det overlades til læseren at vise at $0 \cdot x = 0$. ■

Bemærkning 643 *I ovenstående bevis og i de følgende beviser er det vigtigt, at man kun bruger de regneregler, som er specificeret i aksiomerne for en ring, og de sætninger, man har udledt derfra. Notationen kunne forføre en til bare at regne, som man plejer i \mathbb{R} , men i ringe er der nogle af regnereglerne i \mathbb{R} , som ikke holder. Check derfor nøje at vi i ovenstående udregninger kun brugte ringaksiomerne.*

Hvis $x \in R$ er $-x$ defineret ud fra den additive gruppestruktur. Elementet 1 er derimod defineret ud fra den multiplikative struktur. De spiller dog sammen på følgende måde:

Sætning 644 *Lad $(R, +, \cdot)$ være en ring. For ethvert $x \in R$ gælder:*

$$-x = (-1) \cdot x = x \cdot (-1). \quad (14.15)$$

Bevis. Vi skal bevise at $(-1) \cdot x$ er det additivt inverse element til x . Det ses af følgende udregning:

$$x + (-1) \cdot x = 1 \cdot x + (-1) \cdot x = (1 + (-1)) \cdot x = 0 \cdot x = 0 \quad (14.16)$$

Da det inverse element er entydigt, gælder dermed, at $-x = (-1) \cdot x$.

Det overlades til læseren at bevise at $-x = x \cdot (-1)$. ■

Sætning 645 *Lad $(R, +, \cdot)$ være en ring. Da gælder:*

$$(-1)(-1) = 1. \quad (14.17)$$

Bevis. Ifølge sætning 644 er $(-1)(-1) = -(-1)$, og ifølge sætning 641 er $-(-1) = 1$. ■

Sætning 646 *Lad $(R, +, \cdot)$ være en ring. For ethvert $x, y \in R$ gælder:*

$$(-x)y = x(-y) = -(xy) \quad (14.18)$$

$$(-x)(-y) = xy. \quad (14.19)$$

Bevis. Beviset af første identitet følger af (14.15):

$$(-x)(y) = ((-1)x)y = (-1)(xy) = -(xy) \quad (14.20)$$

$$x(-y) = x((-1)y) = (x(-1))y \quad (14.21)$$

$$= ((-1)x)y = (-1)(xy) = -(xy). \quad (14.22)$$

Beviset for den sidste identitet overlades til læseren. ■

I det ovenstående bevis er hvert enkelt skridt i beviset skrevet ud, således at der i hvert lighedstegn kun er brugt et af aksiomerne. I det følgende vil beviserne ikke altid blive skrevet ud i samme detaljegrad. Da både addition og multiplikation er associative, kan vi jo tillade os at hæve og sætte parenteser. Det vil vi gøre frit i det følgende. Vi skal bare passe på ikke at bytte om på faktorerne i et produkt.

Bemærkning 647 Hvis man udstyrer en mængde med ét element a med de to ens kompositionsregler: $a + a = a$, og $a \cdot a = a$, så er $(\{a\}, +, \cdot)$ en ring med to ens neutralelementer $0 = 1 = a$. Denne ring kaldes **nul-ringen**.

Sætning 648 Hvis en ring R har mere end ét element, er $0 \neq 1$.

Bevis. Vi beviser sætningen ved kontraposition. Antag altså at $0 = 1$. Ifølge sætning 642 gælder for ethvert element $x \in R$, at

$$x = 1 \cdot x = 0 \cdot x = 0. \quad (14.23)$$

Altså er der kun ét element i R . ■

Bemærkning 649 I det følgende vil vi kun betragte ringe med mere end ét element, hvori altså $0 \neq 1$.

Definition 650 Et element x i en ring R kaldes **invertibelt**, hvis det er invertibelt med hensyn til multiplikationen, dvs. hvis der findes et inverst element kaldet x^{-1} så

$$x \cdot x^{-1} = x^{-1} \cdot x = 1. \quad (14.24)$$

Sætning 651 Hvis x er invertibelt i ringen R , da er dens inverse entydigt bestemt.

Mængden af invertible elementer i en ring R udgør en multiplikativ gruppe som kaldes R^* .

Bevis. Entydigheden af den inverse følger af sætning 572.

Anden del af sætningen følger af sætning 611. ■

Eksempel 652 For restklasseringen \mathbb{Z}/n er $(\mathbb{Z}/n)^*$ den multiplikative undergruppe af elementer $[a]$, hvor a er primisk med n .

Sætning 653 I en ring R med mere end et element er 0 ikke invertibelt.

Bevis. For alle $x \in R$ gælder

$$0 \cdot x = 0 \neq 1. \quad (14.25)$$

■

Bemærkning 654 I en ring kan man ikke altid slutte, at hvis et produkt er lig nul, da er en af faktorerne lig nul (**nul-reglen**). For eksempel i $\mathbb{Z}/6$ er $[2] \cdot [3] = [2 \cdot 3] = [6] = [0]$, men $[2] \neq [0]$ og $[3] \neq [0]$.

Det betyder også, at man ikke kan "forkorte" en fælles faktor væk på begge sider af et lighedstegn, selv når denne faktor er forskellig fra 0. For eksempel gælder der i $\mathbb{Z}/6$, at

$$[2] \cdot [3] = [2] \cdot [0], \quad (14.26)$$

men vi kan ikke forkorte $[2]$ væk på begge sider af lighedstegnet, for så ville vi få $[3] = [0]$, hvilket er forkert.

Definition 655 En kommutativ ring (som ikke er nulringen) kaldes et **integritetsområde**, hvis nul-reglen gælder, altså hvis

$$x \cdot y = 0 \Rightarrow (x = 0) \vee (y = 0). \quad (14.27)$$

Eksempel 656 $(\mathbb{Z}, +, \cdot)$ er et integritetsområde.

Sætning 657 Lad R være et integritetsområde og $x \in R$, $x \neq 0$. Da gælder

$$x \cdot y = x \cdot z \Rightarrow y = z. \quad (14.28)$$

Bevis. Hvis $x \cdot y = x \cdot z$ gælder

$$0 = x \cdot 0 = x \cdot (y + (-y)) = x \cdot y + x(-y) \quad (14.29)$$

$$= x \cdot z + x \cdot (-y) = x(z + (-y)). \quad (14.30)$$

Da $x \neq 0$ slutter vi fra nulreglen, at

$$z + (-y) = 0 \quad (14.31)$$

så

$$z = z + (-y) + y = 0 + y = y. \quad (14.32)$$

■

Sætning 658 Hvis alle elementer i en kommutativ ring R på nær 0 er invertible, er ringen et integritetsområde.

Bevis. Antag at $x \cdot y = 0$ og at $x \neq 0$. Da har x ifølge forudsætningen en multiplikativ invers x^{-1} , og vi får:

$$y = 1 \cdot y = (x^{-1} \cdot x) \cdot y = x^{-1} \cdot (x \cdot y) = x^{-1} \cdot 0 = 0. \quad (14.33)$$

■

14.2 Legemer

Definition 659 En kommutativ ring (forskellig fra nul-ringen), hvori alle elementer forskellige fra 0 er invertible, kaldes et **legeme**.

Med andre ord:

En mængde L med to kompositionsregler $+$ (kaldet addition) og \cdot (kaldet multiplikation) kaldes et **legeme** og betegnes $(L, +, \cdot)$, hvis følgende aksiomer er opfyldt:

L1: $+$ og \cdot er kommutative, dvs. for alle $x, y \in L$ gælder:

$$x + y = y + x \quad \text{og} \quad x \cdot y = y \cdot x. \quad (14.34)$$

L2: $+$ og \cdot er associative, dvs. for alle $x, y, z \in L$ gælder:

$$(x + y) + z = x + (y + z) \quad \text{og} \quad (x \cdot y) \cdot z = x \cdot (y \cdot z). \quad (14.35)$$

L3: Der eksisterer et additivt og et multiplikativt neutralt element kaldet hhv. 0 og 1, d.v.s. der eksisterer to elementer $0 \neq 1$ i L så for alle $x \in L$ gælder:

$$x + 0 = x \quad \text{og} \quad x \cdot 1 = x. \quad (14.36)$$

L4: Der eksisterer additive og multiplikative inverser, eller mere præcist: For ethvert $x \in L$ findes et element vi vil kalde $-x$ i L , hvorom det gælder, at

$$x + (-x) = 0, \quad (14.37)$$

og for ethvert $x \in L \setminus \{0\}$ findes et element vi vil kalde x^{-1} i L , hvorom det gælder, at

$$x \cdot x^{-1} = 1 \quad (14.38)$$

L5: Den **distributive lov**: For alle $x, y, z \in L$ gælder, at

$$x \cdot (y + z) = (x \cdot y) + (x \cdot z). \quad (14.39)$$

Sætning 660 Hvis $(L, +, \cdot)$ er et legeme, er $(L, +)$ og $(L \setminus \{0\}, \cdot)$ abelske grupper.

Bevis. Det overlades til læseren at checke at alle aksiomerne for abelske grupper er opfyldt. ■

Bemærkning 661 Alle de sætninger vi har udledt om (abelske) grupper, ringe og integritetsområder beholder deres gyldighed for legemer. Her skal fremhæves de vigtigste.

Sætning 662 Lad $(L, +, \cdot)$ være et legeme med neutralelementer 0 og 1. Lad $x, y \in L$.

Da er de neutrale elementer entydigt bestemt, og de inverse elementer til x er entydigt bestemt (for multiplikation forudsat at $x \neq 0$).

Desuden gælder:

$$-(-x) = x \quad \text{og} \quad (x^{-1})^{-1} = x \quad (14.40)$$

$$-0 = 0 \quad \text{og} \quad 1^{-1} = 1, \quad (14.41)$$

$$-(-x) = x \quad \text{og} \quad (x^{-1})^{-1} = x, \quad (14.42)$$

$$-(x + y) = (-x) + (-y) \quad \text{og} \quad (xy)^{-1} = x^{-1} \cdot y^{-1}. \quad (14.43)$$

$$x \cdot 0 = 0 \quad (14.44)$$

$$x \cdot y = 0 \Rightarrow (x = 0) \vee (y = 0) \quad (14.45)$$

$$-x = (-1)x \quad (14.46)$$

$$(-x)y = -xy \quad (14.47)$$

$$(-x)(-y) = xy \quad (14.48)$$

Definition 663 Lad $(L, +, \cdot)$ være et legeme. Vi definerer de to nye kompositionsregler – (subtraktion) og $:$ (division) på L som følger:

For ethvert $x, y \in L$ defineres

$$x - y := x + (-y). \quad (14.49)$$

For ethvert $x, y \in L$ med $y \neq 0$ defineres

$$x : y := x \cdot y^{-1} \quad (14.50)$$

Vi skriver også $x : y$ som $\frac{x}{y}$ eller x/y .

Bemærkning 664 Faktisk er division ikke en kompositionsregel på hele L men kun på $L \setminus \{0\}$. Bemærk, at man også analogt kan definere kompositionsreglen subtraktion hvis L kun er en ring. Det skyldes, at de betingelser, der adskiller en ring fra et legeme, kun involverer multiplikation.

Sætning 665 Lad $(L, +, \cdot)$ være et legeme. For ethvert $x, y \in L$ gælder

$$x - y = -(y - x) \quad (14.51)$$

og

$$xy^{-1} = (yx^{-1})^{-1} \quad (14.52)$$

Bevis. For at vise (14.51), skal vi vise, at $x - y$ den additivt inverse til $y - x$. Det følger af følgende udregning:

$$(y - x) + (x - y) = (y + (-x)) + (x + (-y)) = \quad (14.53)$$

$$y + ((-x) + x) + (-y) = y + 0 + (-y) = y + (-y) = 0. \quad (14.54)$$

Alternativt kan man bare anvende Sætning 602 på gruppen $(L, +)$.

(14.52) vises på samme måde. ■

Øvelse 666 Lad $(L, +, \cdot)$ være et legeme. Bevis, at for $x, y \in L$ gælder

$$x - y = 0 \Leftrightarrow x = y \quad (14.55)$$

og hvis $y \neq 0$

$$x/y = 1 \Leftrightarrow x = y \quad (14.56)$$

Ligesom for grupper vil vi regne to legemer for essentielt samme legeme, hvis de er isomorfe.

Definition 667 Lad $(L, +, \cdot)$ og $(M, +, \cdot)$ være legemer. En afbildning $\varphi: L \rightarrow M$ kaldes en **legemisomorfi**, hvis den er bijektiv og for alle $x, y \in L$ opfylder:

$$\varphi(x + y) = \varphi(x) + \varphi(y), \quad (14.57)$$

$$\varphi(x \cdot y) = \varphi(x) \cdot \varphi(y). \quad (14.58)$$

Hvis der findes en legemisomorfi mellem to legemer, siges de at være **isomorfe**.

Bemærkning 668 Da en legemisomorfi $(L, +, \cdot) \rightarrow (M, +, \cdot)$ specielt er en gruppeisomorfi $(L, +) \rightarrow (M, +)$, er $\varphi(0_L) = 0_M$ (sætning 617), hvorfor φ også er en gruppeisomorfi $(L \setminus \{0\}, \cdot) \rightarrow (M \setminus \{0\}, \cdot)$. Derfor gælder sætningerne om gruppeisomorfier også om legemisomorfier.

Er nu alle legemer isomorfe, eller er der flere essentielt forskellige legemer? Der er faktisk mange forskellige legemer. Ud over de reelle tal, som vi har ladet os inspirere af, er de rationale tal og de komplekse tal, med de sædvanlige regneoperationer, også eksempler på legemer.

Eksempel 669 Talmængderne \mathbb{Q} , \mathbb{R} og \mathbb{C} med de sædvanlige regneoperationer er ikke isomorfe legemer.

Bevis. Det anses for velkendt at \mathbb{Q} , \mathbb{R} og \mathbb{C} er legemer. Fra sætning 316-318 vides at \mathbb{Q} , ikke har samme kardinalitet som \mathbb{R} og \mathbb{C} . Derfor kan de ikke være isomorfe. Vi skal derfor blot vise at \mathbb{R} og \mathbb{C} ikke er isomorfe.

Beviset føres ved modstrid. Antag altså at $\varphi: \mathbb{C} \rightarrow \mathbb{R}$ er en legemisomorfi. Betragt $\varphi(i) \in \mathbb{R}$. Ifølge (14.58, 13.53 og 13.55) gælder

$$\varphi(i) \cdot \varphi(i) = \varphi(i \cdot i) \quad (14.59)$$

$$= \varphi(-1) = -\varphi(1) \quad (14.60)$$

$$= -1. \quad (14.61)$$

Men der findes intet reelt tal som ganget med sig selv giver -1 . Vi er altså nået til en modstrid, og må konkludere at der ikke findes en isomorfi mellem \mathbb{C} og \mathbb{R} .

Præcist samme bevis kan også bruges til at vise, at \mathbb{Q} og \mathbb{C} ikke er isomorfe.

At \mathbb{Q} og \mathbb{R} ikke er isomorfe kan også vises ved en lille ændring i ovenstående bevis. Man skal blot se på billedet af $\sqrt{2}$ og udnytte at der ifølge Sætning 79 ikke findes et element i \mathbb{Q} , hvis kvadrat er 2. ■

Der findes også legemer med endeligt mange elementer.

Eksempel 670 *Der findes op til isomorfi præcist ét legeme med to elementer.*

Bevis. Først skal det bemærkes at det i aksiomerne er fastslået at $0 \neq 1$. Altså har et legeme mindst to elementer. For at vise at der faktisk findes et legeme med to elementer, laver vi en analyse:

Vi antager altså at $(L, +, \cdot)$ er et legeme med to elementer. Da L indeholder et additivt neutralt element 0 og et multiplikativt neutralt element 1 , og da $0 \neq 1$ må $L = \{0, 1\}$. For at finde ud af om vi kan udstyre $\{0, 1\}$ som et legeme, skal vi prøve at opstille kompositionstavlerne for de to kompositionsregler.

Hvis $(\{0, 1\}, +, \cdot)$ er et legeme, må følgende være opfyldt (se sætn. 642):

$$0 + 0 = 0, \quad (14.62)$$

$$1 + 0 = 0 + 1 = 1, \quad (14.63)$$

$$0 \cdot 0 = 1 \cdot 0 = 0 \cdot 1 = 0, \quad (14.64)$$

$$1 \cdot 1 = 1. \quad (14.65)$$

Det eneste felt i kompositionstavlen, som ikke er fastlagt af disse regler er $1 + 1$. Vi ved at $1 + 1$ enten er 1 eller 0 . Antag først at $1 + 1 = 1$. Da gælder:

$$1 = 1 + 0 = 1 + (1 + (-1)) = (1 + 1) + (-1) = 1 + (-1) = 0, \quad (14.66)$$

men det er i modstrid med at $1 \neq 0$. Vi kan altså slutte at hvis $(\{0, 1\}, +, \cdot)$ skal være et legeme er det kun muligt hvis $1 + 1 = 0$. De eneste mulige kompositionstavler ser altså således ud:

$$\begin{array}{c|cc} + & 0 & 1 \\ \hline 0 & 0 & 1 \\ 1 & 1 & 0 \end{array} \quad (14.67)$$

$$\begin{array}{c|cc} \cdot & 0 & 1 \\ \hline 0 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 1 \end{array} \quad (14.68)$$

Vores analyse har nu vist, at hvis der overhovedet findes et legeme med to elementer, må kompositionstavlerne for kompositionsreglerne se ud som ovenfor. Vi har altså vist entydigheden af kompositionstavlen, hvad der netop betyder at to legemer med to elementer må være isomorfe (overvej).

For at vise eksistensen skal vi vise at alle regneregler er opfyldt når addition og multiplikation defineres som angivet i kompositionstavlerne. Det er en endelig opgave, men lidt uoverskuelig, da vi skal checke mange ting for alle $x, y, z \in \{0, 1\}$.

Vi kan lette efterprøvningen ved at afsløre, at vi allerede har mødt et legeme med to elementer. Vi har nemlig allerede bemærket at restklasseringene \mathbb{Z}/n er kommutative ringe (se eksempel 634), og i sætning 595 beviste vi, at alle elementerne på nær 0 invertible, hvis og kun hvis n er et primtal. \mathbb{Z}/p er altså et legeme, hvis og kun hvis p er et primtal. Ovenstående analyse viser så, at $\mathbb{Z}/2$ er det eneste legeme med to elementer (op til isomorfi). Du kan også let efterprøve, at kompositionstavlerne for kompositionsreglerne på $\mathbb{Z}/2$ ser ud som dem, vi har fundet ovenfor. Vi kan formulere resultatet som en sætning: ■

Sætning 671 Restklasseringen \mathbb{Z}/p er et legeme, hvis og kun hvis p er et primtal. I så fald er det et endeligt legeme med p elementer. For $p = 2$ er det det eneste legeme med 2 elementer.

Bemærkning 672 Da isomorfier er bijektive, ved vi fra Sætning 313, at endelige isomorfe legemer har samme antal elementer.

Det kan vises at, hvis n er en potens af et primtal, så findes der op til isomorfi præcist ét endeligt legeme med n elementer. Der findes derimod ingen endelige legemer, hvis elementantal ikke er en potens af et primtal.

$(\mathbb{Z}/p, +, \cdot)$ er altså det eneste legeme med p elementer.

Vi skal ikke bevise disse resultater. Den interesserede læser kan læse mere på adressen: http://en.wikipedia.org/wiki/Finite_field.

14.3 Opgaver

1. Lad $(L, +, \cdot)$ være et legeme, og $a, b, c, d \in L$ med $b, c, d \neq 0$. Vis at

$$\frac{ab}{cb} = \frac{a}{c}, \quad (14.69)$$

$$\frac{a}{b} \cdot \frac{c}{d} = \frac{ac}{bd}, \quad (14.70)$$

$$\frac{1}{c/d} = \frac{d}{c}. \quad (14.71)$$

2. Lad $\varphi : (L, +, \cdot) \rightarrow (M, +, \cdot)$ være en isomorfi mellem to legemer og $x, y, z \in L$ med $z \neq 0$. Vis at der gælder:

$$\varphi(x) = 0 \Rightarrow x = 0. \quad (14.72)$$

$$\varphi(x - y) = \varphi(x) - \varphi(y), \quad (14.73)$$

$$\varphi(x/z) = \varphi(x) / \varphi(z). \quad (14.74)$$

3. Overvej, hvorfor man ikke kan definere 0^{-1} .

4. Lad $+, \cdot$ være den sædvanlige addition og multiplikation i mængden af reelle tal \mathbb{R} . Betragt delmængden $L = \{a + b\sqrt{2} \mid a, b \in \mathbb{Q}\}$ af \mathbb{R} .

(a) Vis, at for $x, y \in L$ er $x + y \in L$ og $xy \in L$.

(b) Vis, at $(L, +, \cdot)$ er en kommutativ ring.

(c) Vis, at $(L, +, \cdot)$ er et legeme, altså at der for ethvert element $x = a + b\sqrt{2} \in L, x \neq 0$, findes et $y \in L$, så $xy = 1$. (Man kan starte at starte med at beregne produktet $(a + b\sqrt{2})(a - b\sqrt{2})$. Hvorfor er produktet ikke lig 0? Er det et rationalt tal?)

Kapitel 15

Polynomier

I analyse betragtes polynomier som en speciel slags reelle eller komplekse funktioner. I dette kapitel skal vi betragte polynomier fra en algebraisk synsvinkel, og vi skal vise nogle sætninger, som ligner de sætninger vi viste i kapitel 1 om de hele tal. Vi skal behandle polynomier med koefficienter i \mathbb{Q} , \mathbb{R} og \mathbb{C} under et, så vi antager bare at koefficienterne tilhører et legeme.

15.1 Definition og simple egenskaber

Definition 673 Lad L være et legeme. Et **polynomium** med koefficienter i L (eller et polynomium over L) er en følge $P = (a_0, a_1, \dots, a_n, \dots)$ af elementer i L hvoraf kun endelig mange er forskellige fra 0. Hvis alle følgenes elementer efter a_n er 0 skriver man også polynomiet symbolsk på formen

$$P(x) = a_0 + a_1x + a_2x^2 + \dots + a_nx^n. \quad (15.1)$$

Elementerne a_i kaldes polynomiets **koefficienter**, og det største n for hvilket $a_n \neq 0$ kaldes polynomiets **grad** og betegnes $\deg(P)$.

Leddene a_ix^i kaldes polynomiets led. Hvis $a_i = 0$, udelades ledet oftest i udtrykket 15.1, og hvis $a_i = 1$ skrives ledet blot x^i .

Polynomiet $(0, 0, 0, \dots)$, som altså skrives symbolsk 0, kaldes **nulpolynomiet**, og det tillægges graden $-\infty$.

Polynomier af formen $(a_0, 0, 0, 0, \dots)$ kaldes **konstante polynomier**.

Koefficienten a_0 kaldes for **konstantleddet**, og hvis polynomiet har grad n kaldes koefficienten a_n den **ledende koefficient** i polynomiet.

Et polynomium kaldes **monisk**, hvis den ledende koefficient er 1.

Mængden af polynomier med koefficienter i legemet L betegnes $L[x]$

Definition 674 Lad L være et legeme. På $L[x]$ defineres de to komposition-sregler $+$ og \cdot på følgende måde:

$$(a_0, a_1, \dots, a_n, \dots) + (b_0, b_1, \dots, b_n, \dots) = (a_0 + b_0, a_1 + b_1, \dots, a_n + b_n, \dots) \quad (15.2)$$

$$(a_0, a_1, \dots, a_n, \dots) \cdot (b_0, b_1, \dots, b_n, \dots) = (p_0, p_1, \dots, p_n, \dots), \quad (15.3)$$

hvor

$$p_i = \sum_{j+k=i} a_j b_k, \quad (15.4)$$

hvor der summeres over ikke negative hele tal

Bemærkning 675 *Anderledes udtrykt: hvis*

$$P(x) = a_0 + a_1x + a_2x^2 + \dots + a_nx^n \quad (15.5)$$

og

$$Q(x) = b_0 + b_1x + b_2x^2 + \dots + b_mx^m, \quad (15.6)$$

hvor $m \leq n$. Da er

$$P(x) + Q(x) = (a_0 + b_0) + (a_1 + b_1)x + (a_2 + b_2)x^2 + \dots + (a_n + b_n)x^n \quad (15.7)$$

og

$$P(x) \cdot Q(x) = a_0b_0 + (a_0b_1 + a_1b_0)x + (a_0b_2 + a_1b_1 + a_2b_0)x^2 + \dots + a_nb_mx^{(n+m)}. \quad (15.8)$$

Man lægger altså sammen ledvist og ganger som om polynomiet var en flerleddet størrelse og x var et element i legemet.

Øvelse 676 Overvej, at $+$ og \cdot defineret ovenfor er kompositionsregler på $L[x]$.

Definition 677 Lad P betegne polynomiet $P = (a_0, a_1, \dots, a_n, \dots)$. Da betegner $-P$ polynomiet $(-a_0, -a_1, \dots, -a_n, \dots)$

Sætning 678 Der gælder følgende regneregler: Hvis P, Q og R er polynomier over et legeme gælder:

$$P + Q = Q + P \quad (15.9)$$

$$(P + Q) + R = P + (Q + R) \quad (15.10)$$

$$P + 0 = 0 + P = P \quad (15.11)$$

$$P + (-P) = (-P) + P = 0 \quad (15.12)$$

$$(PQ)R = P(QR) \quad (15.13)$$

$$1 \cdot P = P \cdot 1 = P \quad (15.14)$$

$$P(Q + R) = PQ + PR, \quad (P + Q)R = PR + QR \quad (15.15)$$

$$PQ = QP \quad (15.16)$$

Bevis. Overlades til læseren. ■

Bemærkning 679 Når L er et legeme er $(L[x], +, \cdot)$ altså en kommutativ ring. $L[x]$ er dog ikke et legeme, thi et polynomium har i almindelighed ingen multiplikativ invers.

Sætning 680 *Lad P og Q være polynomier over et legeme L . Da gælder*

$$\deg(P \cdot Q) = \deg(P) + \deg(Q) \quad (15.17)$$

Bevis. Hvis $\deg(P) = n$ og $\deg(Q) = m$ og deres ledende koefficienter er henholdsvis a_n og b_m som ovenfor, da er koefficienten til $x^{(n+m)}$ lig med $a_n b_m$ og da a_n og b_m begge er $\neq 0$ er også $a_n b_m \neq 0$ ifølge nulreglen (14.45). Koefficienterne til de højere potenser af x er derimod 0.

Ligheden gælder også når et af polynomierne eller begge er nulpolynomiet (ved passende konventioner om regning med $-\infty$; overvej). ■

Øvelse 681 *Overvej at der heraf følger at kun konstante polynomier forskellig fra nulpolynomiet har en multiplikativ invers.*

Korollar 682 *Lad P og Q være polynomier over et legeme L . Hvis $PQ = 0$, så gælder $P = 0$ eller $Q = 0$.*

Bevis. Overlades til læseren. ■

Sætning 683 *Hvis L er et legeme er $L[x]$ altså et integritetsområde.*

Bemærkning 684 *Lad P og Q være polynomier over et legeme L . Der gælder*

$$\deg(P + Q) \leq \max(\deg(P), \deg(Q)). \quad (15.18)$$

Dette ses let fra definitionen af addition af polynomier. (Se Bemærkning 675.) I eksemplet $P(x) = x + 1, Q(x) = -x$ er $P(x) + Q(x) = 1$, så $\deg(P) = \deg(Q) = 1$, $\deg(P + Q) = 0$. Dette viser, at der behøver ikke gælde lighedstegn i (15.18).

Bemærkning 685 *Man kan faktisk også definere polynomier med koefficienter i en ring R ganske som vi definerede polynomier over et legeme. Den resulterende mængde af polynomier $R[x]$ er også en ring, men den er ikke i almindelighed et integritetsområde, med mindre R selv er et integritetsområde. Flere af sætningerne i dette kapitel gælder også for polynomier over en ring og endnu flere gælder for polynomier over et integritetsområde som \mathbb{Z} , men for simpelheds skyld vil vi kun betragte polynomier over legemer. Læseren kan selv prøve at spotte, hvor vi bruger at koefficienterne ligger i et integritetsområde eller et legeme.*

15.2 Division

Definition 686 *Lad P og D være polynomier over et legeme L . Da siges D at være en **divisor** i P , hvis der findes et polynomium Q over L , så*

$$P = QD. \quad (15.19)$$

Sætning 687 Lad P, Q, S og D være polynomier over et legeme L . Antag at D er en divisor i P og Q . Da gælder at

1. D er en divisor i $P + Q$.
2. D er en divisor i SP .

Bevis. Overlades til læseren ■

Bemærkning 688 Da $L[x]$ som bemærket ovenfor ikke er et legeme, kan man ikke i almindelighed finde et kvotientpolynomium, så $P = QD$. Man kan altså ikke i almindelighed dividere et polynomium P med et andet polynomium D , så divisionen går op. Det er helt parallelt til de hele tal. Og som i de hele tal kan man i stedet dividere med rest:

Sætning 689 Polynomiers division med rest: Lad P og D være polynomier over et legeme L , hvor D ikke er nulpolynomiet. Da findes entydigt bestemte polynomier Q og R med $\deg(R) < \deg(D)$ så at

$$P = QD + R. \quad (15.20)$$

Bevis. Lad $\deg D = m$. Eksistensen vises ved fuldstændig induktion efter graden n af P .

Induktionsstart: Hvis $n < m$ er $P = 0D + P$ en opskrivning af den ønskede form.

Induktionsskridtet: Antag nu at $m \leq n$, og at sætningen er sand for polynomier P med grad mindre end n , og antag at $\deg P = n$. Lad den ledende koefficient i P være a_n og lad den ledende koefficient i D være d_m . Da har polynomiet $a_n d_m^{-1} D x^{n-m}$ samme ledende koefficient som P , hvorfor $P - a_n d_m^{-1} D x^{n-m}$ har grad lavere end P . Ifølge induktionsantagelsen kan vi derfor finde polynomier Q' og R' med $\deg(R') < \deg(D)$ så at

$$P - a_n d_m^{-1} D x^{n-m} = Q' D + R'. \quad (15.21)$$

Deraf fås at P har en fremstilling af den ønskede form:

$$P = (Q' + a_n d_m^{-1} x^{n-m}) D + R'. \quad (15.22)$$

For at vise entydigheden, antages at der foruden fremstillingen (15.20) findes en anden fremstilling

$$P = Q_1 D + R_1 \quad (15.23)$$

med $\deg(R_1) < \deg(D) = m$. Da gælder altså

$$(Q - Q_1) D = R - R_1, \quad (15.24)$$

hvoraf

$$\deg(Q - Q_1) + \deg D = \deg(R - R_1). \quad (15.25)$$

Nu er $\deg(R - R_1) < \deg(D) = m$. Derfor må $(Q - Q_1)$ være nulpolynomiet, hvorfor $(R - R_1)$ også er nulpolynomiet. Altså er $Q = Q_1$ og $R = R_1$ så entydigheden er bevist. ■

Ovenstående bevis giver en metode til at bestemme Q og R . Den svarer til at stille divisionsstykket op som et almindeligt divisionsstykke med tal. I stedet for at forklare det i al generalitet gives her et eksempel:

Algoritme 690 *Polynomiers division: Betragt følgende polynomier i $\mathbb{Q}(x)$:*

$$P(x) = 4x^4 + 6x^3 + 3x^2 + x + 5 \tag{15.26}$$

og

$$D(x) = x^2 + 2x + 1. \tag{15.27}$$

Da kan divisionsstykket for eksempel opstilles således:

$$\begin{array}{r} 4x^4 + 6x^3 + 3x^2 + x + 5 : x^2 + 2x + 1 = 4x^2 - 2x + 3 \\ \underline{4x^4 + 8x^3 + 4x^2} \\ 0 - 2x^3 - x^2 + x \\ \underline{-2x^3 - 4x^2 - 2x} \\ 3x^2 + 3x + 5 \\ \underline{3x^2 + 6x + 3} \\ 0 - 3x + 2 \leftarrow \text{rest} \end{array}$$

Altså gælder:

$$4x^4 + 6x^3 + 3x^2 + x + 5 = (x^2 + 2x + 1)(4x^2 - 2x + 3) + (-3x + 2) \tag{15.28}$$

15.3 Rødder i polynomier

Definition 691 *Lad L være et dellegeme af L' . Lad endvidere $P(x) = a_0 + a_1x + a_2x^2 + \dots + a_nx^n$ være et polynomium med koefficienter i L og lad $a \in L'$. Da defineres $P(a) \in L'$ ved*

$$P(a) = a_0 + a_1a + a_2a^2 + \dots + a_na^n. \tag{15.29}$$

Man siger at $P(a)$ er fremkommet ved at **indsætte** a i polynomiet.

Elementet a kaldes en **rod** i $P(x)$, hvis $P(a) = 0$.

Bemærkning 692 *På denne måde kan man opfatte P som en afbildning $L' \rightarrow L'$ defineret ved $a \rightarrow P(a)$. Det er den almindelige måde at opfatte polynomier på i analyse.*

Elementet a er en rod i $P(x) = a_0 + a_1x + a_2x^2 + \dots + a_nx^n$, hvis a er en løsning til ligningen

$$a_0 + a_1a + a_2a^2 + \dots + a_na^n = 0. \tag{15.30}$$

Man siger også at a er rod i ligningen (15.30), men man siger ikke at a er en løsning til polynomiet.

Sætning 693 *Lad L være et dellegeme af L' . Lad endvidere $P(x)$ og $Q(x)$ være et polynomier med koefficienter i L , og lad $a \in L'$. Da gælder*

$$(P + Q)(a) = P(a) + Q(a) \quad (15.31)$$

$$(PQ)(a) = P(a)Q(a). \quad (15.32)$$

Bevis. Det følger af den måde vi har defineret sum og produkt af polynomier. Kompositionsreglerne er jo defineret i overensstemmelse med regnereglerne i et legeme, når x opfattes som et almindeligt element i legemet. ■

Sætning 694 *Lad L være et legeme, og lad $a \in L$ og $P(x) \in L[x]$. Resten ved division af $P(x)$ med $(x - a)$ er $P(a)$.*

Bevis. Resten R ved division af $P(x)$ med $(x - a)$ er et polynomium af grad mindre end $(x - a)$. Det er altså et konstant polynomium a_0 . Ifølge (689) gælder at

$$P(x) = Q(x)(x - a) + R(x) = Q(x)(x - a) + a_0. \quad (15.33)$$

Ifølge (15.31) og (15.32) gælder derfor at

$$P(a) = Q(a)(a - a) + a_0 = a_0. \quad (15.34)$$

■

Sætning 695 *Lad L være et legeme og lad $a \in L$ og $P(x) \in L[x]$. Da er a rod i $P(x)$, hvis og kun hvis $(x - a)$ er en divisor i $P(x)$.*

Bevis. Ifølge forrige sætning findes der et polynomium $Q(x) \in L[x]$, så

$$P(x) = Q(x)(x - a) + P(a). \quad (15.35)$$

Hvis a er rod i $P(x)$ er $P(a) = 0$, så

$$P(x) = Q(x)(x - a). \quad (15.36)$$

Altså er $(x - a)$ en divisor i $P(x)$.

Omvendt, hvis $(x - a)$ er en divisor i $P(x)$, så er resten ved division af $P(x)$ med $(x - a)$ lig med 0. Men ifølge forrige sætning betyder det at $P(a) = 0$, så a er en rod i $P(x)$. ■

Sætning 696 *Lad L være et legeme, og lad $P(x) \in L[x]$ med $\deg(P(x)) = n \geq 1$. Da har $P(x)$ højst n rødder i L .*

Bevis. Beviset føres ved induktion efter n .

Induktionsstart: Lad $\deg(P(x)) = 1$. Da er $P(x)$ af formen $P(x) = ax + b$ med $a \neq 0$. Hvis α er en rod i $P(x)$, skal der altså gælde at $a\alpha + b = 0$, hvoraf $\alpha = -b/a$. Elementet $-b/a$ er altså den eneste rod i $P(x)$.

Induktionskridtet: Lad $\deg(P(x)) = n$, og antag at polynomier af grad $n - 1$ højst har $n - 1$ rødder. Der er nu to tilfælde: Enten har $P(x)$ ingen rødder, eller

også har $P(x)$ mindst én rod. I det første tilfælde har vi vist, at $P(x)$ højst har n rødder. I det andet tilfælde, antag at α er en rod i $P(x)$. Da gælder ifølge forrige sætning at $(x - \alpha)$ er en divisor i $P(x)$, så der findes et polynomium $Q(x)$ så at

$$P(x) = Q(x)(x - \alpha). \quad (15.37)$$

Hvis nu $\beta \neq \alpha$ er en rod i $P(x)$, gælder altså

$$0 = P(\beta) = Q(\beta)(\beta - \alpha), \quad (15.38)$$

og da $(\beta - \alpha) \neq 0$, må der gælde at $Q(\beta) = 0$. Altså er β en rod i $Q(x)$. Ifølge (15.17) er $\deg(Q) = \deg(P) - \deg(x - \alpha) = n - 1$, så ifølge induktionsantagelsen har $Q(x)$ højst $n - 1$ rødder, hvoraf følger at $P(x)$ højst har n rødder.

Sætningen følger nu af princippet om simpel induktion. ■

15.4 Største fælles divisor. Euklids algoritme

Definition 697 Lad L være et legeme lad $P(x), Q(x), D(x) \in L[x]$. Hvis $D(x)$ er en divisor i både $P(x)$ og i $Q(x)$ så siges $D(x)$ at være en fælles divisor i $P(x)$ og i $Q(x)$.

$D(x)$ kaldes en største fælles divisor i $P(x)$ og i $Q(x)$ hvis følgende to betingelser er opfyldt:

1. $D(x)$ er en fælles divisor i $P(x)$ og i $Q(x)$.
2. Hvis $S(x)$ er en fælles divisor i $P(x)$ og i $Q(x)$, da er $S(x)$ en divisor i $D(x)$.

Sætning 698 Lad L være et legeme, lad $P(x), Q(x) \in L[x]$ og antag at enten $P(x)$ eller $Q(x)$ ikke er nulpolynomiet. Da har $P(x)$ og $Q(x)$ en største fælles divisor, og hvis vi kræver den er monisk, da er den entydigt bestemt. Den største fælles divisor kan findes ved Euklids algoritme.

Algoritme 699 Lad L være et legeme lad $P(x), Q(x) \in L[x]$ med $Q(x) \neq 0$ og $\deg Q(x) \leq \deg P(x)$. Vi bruger nu divisionssætningen 689 successivt:

$$P = Q_1 Q + R_1, \quad \text{hvor} \quad \deg R_1 < \deg Q \quad (15.39)$$

$$Q = Q_2 R_1 + R_2, \quad \text{hvor} \quad \deg R_2 < \deg R_1 \quad (15.40)$$

$$R_1 = Q_3 R_2 + R_3, \quad \text{hvor} \quad \deg R_3 < \deg R_2 \quad (15.41)$$

$$\vdots \quad (15.42)$$

$$R_{k-2} = Q_k R_{k-1} + R_k, \quad \text{hvor} \quad \deg R_k < \deg R_{k-1} \quad (15.43)$$

$$R_{k-1} = Q_{k+1} R_k + 0 \quad (15.44)$$

Denne algoritme må stoppe ved en rest, som er 0, thi graden af restpolynomierne er en strengt aftagende følge af ikke-negative hele tal, og en sådan følge kan kun være endelig. Vi vil nu vise at den sidste rest i Euklids algoritme, som ikke er nulpolynomiet (altså R_k ovenfor) er en største fælles divisor i $P(x)$ og $Q(x)$.

Bevis. for sætning 698: Først vises *eksistensen*:

Hvis Q er nulpolynomiet og $P \neq 0$ da er P en største fælles divisor i P og Q (overvej). Antag derfor at $Q(x) \neq 0$ og $\deg Q(x) \leq \deg P(x)$.

1. Først vises at R_k i Euklids algoritme er en fælles divisor i $P(x)$ og $Q(x)$: Af (15.44) ses, at R_k er en divisor i R_{k-1} . Af (15.43) og sætning 687 ses, at R_k også er en divisor i R_{k-2} . osv. Af (15.40) ses, at R_k er en divisor i Q og endelig ses af (15.39), at R_k også er divisor i P .
2. Antag nu at S er en divisor i P og Q . Da følger det af (15.39) og sætning 687 at S er divisor i R_1 . Ved således at gå nedad i følgen af ligninger fås til slut af (15.44), at S er en divisor i R_k .

Dernæst vises *entydigheden*. Antag altså at D_1 og D_2 er største fælles divisorer i P og Q . Da D_1 er en divisor i P og Q og D_2 er en største sådanne, gælder pr. definition at D_1 er en divisor i D_2 . Tilsvarende ses det at D_2 er en divisor i D_1 . Men så må de have samme grad, og der må gælde at $D_1 = aD_2$ for et $a \in L$, og $D_2 = bD_1$ for et $b \in L$. Men så er $a = b^{-1}$, og $a \neq 0$. To største fælles divisorer i P og Q afviger altså højst med en multiplikativ konstant forskellig fra 0. Der er derfor præcist en monisk største fælles divisor. ■

Definition 700 Lad L være et legeme lad $P(x) \in L[x]$ med $\deg(P) \geq 2$. Da kaldes P *reducibelt* (over L), hvis der findes polynomier Q og S med $\deg(Q) \geq 1$ og $\deg(S) \geq 1$, så $P = QS$. Hvis P ikke er reducibelt, kaldes det *irreducibelt*.

Bemærkning 701 Irreducible polynomier spiller samme rolle i teorien for polynomier, som primtallene gør i teorien for de hele tal. For en videre behandling af polynomier henvises til algebrakurserne.

15.5 Opgaver

1. Lav polynomiers division med rest på de to polynomier i $\mathbb{R}[x]$:

$$2x^5 - 4x^4 - x^3 + 3x^2 - 5 \quad (15.45)$$

og

$$x^3 + x - 2 \quad (15.46)$$

2. Bestem den største fælles divisor for de to polynomier i opgave 1.
3. Bestem den største fælles divisor for følgende polynomier i $\mathbb{R}[x]$:

$$x^5 + 6x^3 + 5x \quad (15.47)$$

og

$$x^4 + 3x^3 + 8x^2 + 3x + 7 \quad (15.48)$$

4. Bestem to polynomier af forskellig grad i $\mathbb{R}[x]$ som har $x^2 + x - 1$ som største fælles divisor.
5. Bevis at et polynomium i $\mathbb{R}[x]$ af grad 2 eller 3 er reducibelt, hvis og kun hvis det har en reel rod.

Kapitel 16

Ordnede legemer. Aksiomer for \mathbb{R}

16.1 Ordnede legemer

Mange af de kendte legemer som f.eks. \mathbb{Q} og \mathbb{R} er ud over den algebraiske struktur udstyret med en ordning. Vi vil i dette kapitel tilføje nogle aksiomer til de tidligere legemsaksiomer, så denne ordnede struktur indfanges. Den mest oplagte fremgangsmåde ville være at kræve, at der eksisterer en ordning \leq på legemet, som på passende vis spiller sammen med legemsstrukturen, og derfra definere de positive elementer som de elementer, der er større end 0. Det viser sig dog at være mere hensigtsmæssigt at gå omvendt til værks. Vi vil i stedet kræve at der er en delmængde af legemet, som vi vil kalde de positive elementer, og opstille aksiomer for denne mængde. Derefter vil vi så definere en ordning, ved at sige at $x \leq y$ hvis $y - x$ er positiv eller 0.

Definition 702 *Et legeme $(L, +, \cdot)$ kaldes et **ordnet legeme**, hvis der eksisterer en delmængde $L_+ \subseteq L$, hvorom der gælder følgende aksiomer:*

O1: L_+ er lukket under addition og multiplikation, dvs. for alle $x, y \in L_+$ gælder:

$$(x + y) \in L_+ \quad \text{og} \quad x \cdot y \in L_+. \quad (16.1)$$

O2: For alle $x \in L$ gælder præcist et af følgende udsagn:

$$x \in L_+, \quad (16.2)$$

$$x = 0, \quad (16.3)$$

$$-x \in L_+. \quad (16.4)$$

Elementerne i L_+ kaldes de positive elementer i L .

De negative elementer er pr. definition elementerne i mængden

$$L_- := \mathfrak{C}(L_+ \cup \{0\}). \quad (16.5)$$

I det følgende betegner L_+ og L_- de positive, henholdsvis negative elementer i et ordnet legeme $(L, +, \cdot)$.

Øvelse 703 *Bevis ved induktion, at summen af et vilkårligt endeligt antal positive elementer i et ordnet legeme er positiv.*

Sætning 704 *For ethvert element x i et ordnet legeme $(L, +, \cdot)$ gælder præcist et af følgende udsagn:*

$$x \in L_+ \tag{16.6}$$

$$x = 0 \tag{16.7}$$

$$x \in L_- \tag{16.8}$$

Bevis. Først viser vi at højst et af de tre udsagn kan være sandt, altså at to af dem ikke kan være sande samtidigt:

- $x \in L_+$ og $x = 0$ kan ikke begge være sande i følge aksiom O2.
- $x \in L_-$ og $x = 0$ kan ikke begge være sande, da $0 \notin L_-$ (iflg. definitionen af L_-).
- $x \in L_-$ og $x \in L_+$ kan ikke begge være sande, da $L_- := \mathbb{C}(L_+ \cup \{0\})$.

Dernæst viser vi at mindst et af udsagnene er sandt. Til det formål er det nok at vise, at hvis to af udsagnene er falske, så er det sidste udsagn sandt. Antag derfor, at $x \in L_+$ og $x = 0$ begge er falske udsagn, altså at $x \in \mathbb{C}L_+$ og $x \in \mathbb{C}\{0\}$. Ifølge De Morgans love (Sætning 176) gælder altså, at

$$x \in (\mathbb{C}L_+) \cap (\mathbb{C}\{0\}) = \mathbb{C}(L_+ \cup \{0\}) = L_- \tag{16.9}$$

Altså er det sidste udsagn sandt. ■

Sætning 705 *For ethvert element x i et ordnet legeme $(L, +, \cdot)$ gælder*

$$x \in L_+ \Leftrightarrow -x \in L_- \tag{16.10}$$

Bevis. ” \Rightarrow ”: Antag at $x \in L_+$. Ifølge Sætning 704 ved vi, at $-x \in L_+$ eller $-x = 0$ eller $-x \in L_-$. Vi vil ved modstrid vise, at de to første alternativer ikke er mulige:

1. Antag at $-x \in L_+$. Ifølge aksiom O1 vil da $0 = x + (-x) \in L_+$, men det strider mod aksiom O2, som jo bl.a. siger at $0 \notin L_+$.
2. Antag at $-x = 0$. Da er $0 = x + (-x) = x + 0 = x$, som jo atter strider mod aksiom O2, idet vi har antaget at $x \in L_+$.

Da både $-x \in L_+$ og $-x = 0$ er falske udsagn, må $-x \in L_-$ være sand.

” \Leftarrow ”: Antag at $-x \in L_-$. Ifølge Sætning 704 gælder da hverken $-x \in L_+$ eller $-x = 0$, så ifølge aksiom O2 må $-(-x) \in L_+$ men ifølge (14.40) er $-(-x) = x$, hvorfor $x \in L_+$. ■

Den næste sætning viser, at der i et vilkårligt ordnet legeme gælder de sædvanlige fortegns-regneregler:

Sætning 706 Lad x, y være elementer i et ordnet legeme $(L, +, \cdot)$. Da gælder:

1. $1 \in L_+$.
2. $x, y \in L_- \Rightarrow x \cdot y \in L_+$.
3. $x, y \in L_- \Rightarrow (x + y) \in L_-$.
4. $(x \in L_+ \wedge y \in L_-) \Rightarrow x \cdot y \in L_-$.

Bevis. *Bevis for 1:* Vi giver et modstridsbevis. Antag altså at $1 \notin L_+$. Da endvidere $1 \neq 0$, følger af aksiom O2 at $-1 \in L_+$. men så gælder ifølge (645) og aksiom O1 at

$$1 = (-1) \cdot (-1) \in L_+. \quad (16.11)$$

Dette strider mod antagelsen om at $1 \notin L_+$, hvorfor vi slutter at $1 \in L_+$.

Bevis for 2: Antag at $x, y \in L_-$. Ifølge sætning 705 gælder da, at $(-x), (-y) \in L_+$. Af Sætning 646 og aksiom O1 fås så:

$$x \cdot y = (-x) \cdot (-y) \in L_+ \quad (16.12)$$

Bevis for 3: Lad $x, y \in L_-$. Ifølge Sætning 705 gælder da, at $(-x), (-y) \in L_+$, så ifølge aksiom O1 gælder $((-x) + (-y)) \in L_+$. Det følger da af Sætning 705, at $-((-x) + (-y)) \in L_-$. Men $-((-x) + (-y)) = x + y$, da de begge er den inverse til $(-x) + (-y)$ (overvej). Altså kan vi konkludere at $(x + y) \in L_-$.

Bevis for 4: Antag at $x \in L_+$ og $y \in L_-$. Fra Sætning 644 og associativiteten og kommutativiteten kan vi slutte:

$$x \cdot y = x \cdot (-(-y)) = x \cdot ((-1)(-y)) = (x \cdot (-1))(-y) \quad (16.13)$$

$$= ((-1) \cdot x)(-y) = -(x(-y)). \quad (16.14)$$

Iflg. Sætning 641 er $y = -(-y)$, og da $-(-y) = y \in L_-$, fås fra Sætning 705, at $-y \in L_+$. Derfor ligger både x og $-y$ i L_+ , så ifølge aksiom O1 gælder, at $x(-y) \in L_+$. Fornyet brug af Sætning 705 giver da, at $-(x(-y)) \in L_-$, og da $x \cdot y = -(x(-y))$, glæder altså, at $x \cdot y \in L_-$. ■

Sætning 707 Lad x være et element i et ordnet legeme $(L, +, \cdot)$. Da gælder:

1. $x \in L_+ \Rightarrow x^{-1} \in L_+$.
2. $x \in L_- \Rightarrow x^{-1} \in L_-$.

Bevis. *Bevis for 1:* Antag at $x \in L_+$. Da $x \cdot x^{-1} = 1 \in L_+$, følger af Sætning 706.4 at $x^{-1} \notin L_-$. Ifølge Sætning 704 er da enten $x^{-1} = 0$ eller $x^{-1} \in L_+$. Men da $x \cdot 0 = 0$ (Sætning 642) er første alternativ udelukket. Altså gælder $x^{-1} \in L_+$.

Bevis for 2: Overlades til læseren. ■

Definition 708 Lad $(L, +, \cdot)$ være et ordnet legeme med positive elementer L_+ . Vi definerer da en relation \leq på L , idet vi siger, at for $x, y \in L$ er $x \leq y$, hvis $y - x \in L_+ \cup \{0\}$.

Sætning 709 *Relationen \leq defineret i Definition 708 er en total ordningsrelation på L .*

Bevis. Vi skal vise at \leq er en ordningsrelation på L , og at den er total.

- *Refleksivitet:* Lad $x \in L$. Da $x - x = x + (-x) = 0 \in L_+ \cup \{0\}$, er $x \leq x$. Altså er \leq refleksiv.

- *Antisymmetri:* Lad $x, y \in L$, og antag at $x \leq y$ og $y \leq x$. Det betyder pr. definition, at

$$(y - x) \in L_+ \cup \{0\} \quad (16.15)$$

og

$$(x - y) \in L_+ \cup \{0\}. \quad (16.16)$$

Ifølge Sætning 665 er

$$x - y = -(y - x). \quad (16.17)$$

Da $(y - x) \in L_+ \cup \{0\}$ følger af aksiom O2, at $x - y = -(y - x) \notin L_+$, men da vi har antaget at $(x - y) \in L_+ \cup \{0\}$, må $x - y = 0$. Men så gælder:

$$y = y + 0 = y + (x - y) = x + y + (-y) = x + 0 = x. \quad (16.18)$$

Altså er \leq antisymmetrisk.

- *Transitivitet:* Lad $x, y, z \in L$, og antag at $x \leq y$ og $y \leq z$, altså at

$$(y - x) \in L_+ \cup \{0\} \quad (16.19)$$

og

$$(z - y) \in L_+ \cup \{0\}. \quad (16.20)$$

Da gælder ifølge aksiom O1 at¹

$$(z - x) = ((z - y) + (y - x)) \in L_+ \cup \{0\}, \quad (16.21)$$

hvoraf ses, at $x \leq z$. Dermed er påvist, at \leq er transitiv.

- *Totalitet:* Lad x, y være vilkårlige elementer i L . Vi skal vise at $x \leq y$ eller $y \leq x$. Ifølge aksiom O2 og Sætning 665 ved vi, at et af følgende udsagn holder:

$$y - x \in L_+, \quad (16.22)$$

$$y - x = 0, \quad (16.23)$$

$$x - y = -(y - x) \in L_+. \quad (16.24)$$

Hvis et af de to første udsagn er sande, gælder $x \leq y$ og hvis et af de to sidste udsagn er sande, gælder $y \leq x$. Altså er enten $x \leq y$ eller $y \leq x$.

¹Her angives ikke alle mellemregninger. Læseren kan selv fylde dem på.

■

Sætning 710 Lad \leq være ordningen på et ordnet legeme $(L, +, \cdot)$. Da gælder

$$x < y \Leftrightarrow y - x \in L_+ \quad (16.25)$$

og

$$0 < x \Leftrightarrow x \in L_+. \quad (16.26)$$

Bevis. Overlades til læseren. (Husk at relationen $<$ er defineret i Definition 506) ■

Vi vil nu se, hvordan ordningen på et ordnet legeme spiller sammen med legemsstrukturen (aritmetikken).

Sætning 711 Lad $(L, +, \cdot)$ være et ordnet legeme, og $a, b, c, d \in L$. Da gælder:

1. $(a < b) \wedge (c \leq d) \Rightarrow (a + c) < (b + d)$.
2. $(a < b) \wedge 0 < c \Rightarrow ac < bc$.
3. $(0 < a < b) \wedge (0 < c \leq d) \Rightarrow ac < bd$

Bevis. *Bevis for 1:* Antag at $(a < b)$ og $(c \leq d)$, dvs. at

$$(b - a) \in L_+ \quad \text{og} \quad (d - c) \in L_+ \cup \{0\}. \quad (16.27)$$

Ifølge aksiom O1 gælder da (overvej)

$$(b + d) - (a + c) = (b - a) + (d - c) \in L_+, \quad (16.28)$$

hvorfor $(a + c) < (b + d)$.

Bevis for 2: Antag at $(a < b)$ og $0 < c$, dvs. at

$$(b - a) \in L_+ \quad \text{og} \quad c \in L_+ \quad (16.29)$$

Da følger det af aksiom O1 og den distributive lov, at

$$bc - ac = (b - a)c \in L_+, \quad (16.30)$$

hvorfor $ac < bc$.

Bevis for 3: Antag at $(0 < a < b) \wedge (0 < c \leq d)$. Ifølge punkt 2, er

$$ac < bc \quad (16.31)$$

og

$$bc \leq bd \quad (16.32)$$

(overvej). Af transitiviteten fås da, at

$$ac < bd \quad (16.33)$$

(overvej). ■

Sætning 712 Lad $(L, +, \cdot)$ være et ordnet legeme, og $a, b \in L$. Da gælder:

$$0 < a \leq b \Rightarrow b^{-1} \leq a^{-1}. \quad (16.34)$$

Bevis. Overlades til læseren. ■

Man kan vise mange andre sætninger om uligheder. De ser ud som reglerne i \mathbb{R} .

Definition 713 Lad $(L, +, \cdot)$ være et ordnet legeme, og $a \in L$. Den numeriske værdi (eller absolutværdien) $|a|$ defineres som

$$|a| = \begin{cases} a & \text{hvis } a \in L_+ \cup \{0\} \\ -a & \text{hvis } a \in L_- \end{cases} \quad (16.35)$$

Man kan vise de fra \mathbb{R} kendte sætninger om numeriske værdier, og deres beviser er helt magen til beviserne i \mathbb{R} . Man indfører endvidere de sædvanlige betegnelser for intervaller (se Notation 126). Da gælder følgende sætning:

Sætning 714 Lad $(L, +, \cdot)$ være et ordnet legeme, og $a, x \in L$ og $\epsilon \in L_+$. Da gælder:

$$|x - a| < \epsilon \Leftrightarrow x \in]a - \epsilon, a + \epsilon[\quad (16.36)$$

Bevis. Overlades til læseren. ■

Definition 715 En legemsisomorfi mellem to ordnede legemer kaldes ordensbevarende, hvis den er en ordningsisomorfi. Vi siger at to ordnede legemer er **isomorfe**, hvis der eksisterer en ordensbevarende legemsisomorfi mellem dem.

Sætning 716 En legemsisomorfi $\varphi : (L, +, \cdot) \longrightarrow (M, +, \cdot)$ er ordensbevarende, hvis og kun hvis $\varphi(L_+) = M_+$.

Bevis. Lad $\varphi : (L, +, \cdot) \longrightarrow (M, +, \cdot)$ være en legemsisomorfi.

- Antag først at φ er en ordningsisomorfi, altså at for $x, y \in L$ gælder at

$$x \leq y \Leftrightarrow \varphi(x) \leq \varphi(y), \quad (16.37)$$

eller ækvivalent hermed, at

$$x < y \Leftrightarrow \varphi(x) < \varphi(y). \quad (16.38)$$

(sætning 625). Vi skal vise at $\varphi(L_+) = M_+$.

Først viser vi at $\varphi(L_+) \subseteq M_+$. Lad altså $y \in \varphi(L_+)$. Da eksisterer et $x \in L_+$, hvorom det gælder at $\varphi(x) = y$. Da $x \in L_+$ ved vi fra (16.26) at $0 < x$, så af (16.38) slutter vi at

$$0 = \varphi(0) < \varphi(x) = y. \quad (16.39)$$

Fra (16.26) fås da, at $y \in M_+$.

Dernæst viser vi, at $\varphi(L_+) \supseteq M_+$. Lad altså $y \in M_+$. Da φ er bijektiv, eksisterer et $x \in L$, hvorom det gælder, at $\varphi(x) = y$. Da $y \in M_+$, følger af (16.26), at

$$\varphi(0) = 0 < y = \varphi(x), \quad (16.40)$$

hvorfra vi ved brug af (16.38) kan slutte, at $0 < x$, altså at $x \in L_+$. Men det betyder at $y = \varphi(x) \in \varphi(L_+)$.

- Antag dernæst at $\varphi(L_+) = M_+$, og lad $x, y \in L$. Da gælder

$$x < y \Leftrightarrow (y - x) \in L_+ \Leftrightarrow \varphi(y - x) \in M_+ \quad (16.41)$$

$$\Leftrightarrow \varphi(y + (-x)) \in M_+ \Leftrightarrow (\varphi(y) + \varphi(-x)) \in M_+ \quad (16.42)$$

$$\Leftrightarrow (\varphi(y) - \varphi(x)) \in M_+ \Leftrightarrow \varphi(x) < \varphi(y). \quad (16.43)$$

Afbildningen φ er altså en ordningsisomorfi.

■

Eksempel 717 \mathbb{R} og \mathbb{Q} er begge eksempler på ordnede legemer, hvis \mathbb{R}_+ og \mathbb{Q}_+ tillægges den sædvanlige mening. Som vi så i Eksempel 669 er disse legemer ikke isomorfe som legemer. De er derfor heller ikke isomorfe som ordnede legemer.

Derimod er \mathbb{C} og de endelige legemer (f.eks. \mathbb{Z}/p) ikke ordnede legemer.

Bevis. Vi vil vise at \mathbb{C} ikke er et ordnet legeme. Det gøres ved modstrid: Hvis \mathbb{C} var et ordnet legeme ville i ifølge 704 enten tilhøre \mathbb{C}_+ eller \mathbb{C}_- eller være lig med 0. Sidstnævnte mulighed er forkert, og da $i \cdot i = -1 \in \mathbb{C}_-$ strider de to første muligheder mod aksiom O1 og 706(2). Altså er \mathbb{C} ikke et ordnet legeme.

Nedenfor vil vi se at ethvert ordnet legeme er uendeligt. Dermed er det klart at endelige legemer ikke er ordnede legemer. ■

Vi vil nu vise at ethvert ordnet legeme $(L, +, \cdot)$ indeholder kopier af \mathbb{N} , \mathbb{Z} , og \mathbb{Q} i den forstand at der findes delmængder af L , som udstyret med kompositionsreglerne og ordningen på L er isomorfe² med \mathbb{N} , \mathbb{Z} , og \mathbb{Q} . Dette medfører specielt at ethvert ordnet legeme er uendeligt.

Lidt løst sagt er ideen den at vi først konstruerer en mængde i L som er isomorf med \mathbb{N} . Det gør vi ved at se på mængden N bestående af elementerne: 1_L , $1_L + 1_L$, $1_L + 1_L + 1_L$, ... Her har vi brugt betegnelsen 1_L for det multiplikative neutrale element i L for at skelne det fra det naturlige tal 1. Vi viser at alle disse elementer er forskellige. Den afbildning ϕ , som afbilder $n \in \mathbb{N}$ over i elementet $(1_L + 1_L + 1_L, \dots + 1_L)$ (hvor der er n addender) kan nu vises at være en isomorfi mellem \mathbb{N} og N .

Mængden $Z \subseteq L$ af differenser mellem elementer i N er da isomorf med \mathbb{Z} , og mængden $Q \subseteq L$ af kvotienter mellem elementer i Z er isomorf med \mathbb{Q} .

Ved konstruktionen af mængden N vil vi gå lidt mere formelt til værks, idet vi vil bruge vores viden om rekursion og induktion.

² \mathbb{Q} er isomorf med et dellegeme af L . \mathbb{N} er ikke et legeme, men det er isomorft med en delmængde N af L i den forstand at der findes en ordningsisomorfi $\phi : \mathbb{N} \rightarrow N$, som også opfylder (14.57) og (14.58). Det samme gælder \mathbb{Z} .

Definition 718 Lad $(L, +, \cdot)$ være et ordnet legeme. Afbildningen $\phi : \mathbb{N} \longrightarrow L$ defineres som den afbildning, som opfylder

$$\phi(1) = 1_L \quad (16.44)$$

$$\phi(n+1) = \phi(n) + 1_L \quad \text{for alle } n \in \mathbb{N}. \quad (16.45)$$

Bemærkning 719 At der her er defineret en entydigt bestemt afbildning, følger af rekursionssætningen (Sætning 117) idet vi går ud fra afbildningen $f : L \longrightarrow L$ givet ved $f(x) = x + 1_L$.

Sætning 720 Afbildningen $\phi : \mathbb{N} \longrightarrow L$ opfylder, at

$$\phi(m+n) = \phi(m) + \phi(n) \quad \text{for alle } m, n \in \mathbb{N}. \quad (16.46)$$

Bevis. Vi lader $m \in \mathbb{N}$ være et vilkårligt fastholdt naturligt tal, og fører så beviset ved induktion efter n .

Induktionsstarten: Ifølge (16.44) og (16.45) gælder at

$$\phi(m+1) = \phi(m) + 1_L = \phi(m) + \phi(1). \quad (16.47)$$

Dermed er (16.46) sand for $n = 1$.

Induktionsskridtet: Antag nu at (16.46) er sand for en bestemt værdi n_0 af n altså at

$$\phi(m+n_0) = \phi(m) + \phi(n_0). \quad (16.48)$$

Vi skal da vise at (16.46) er sand for $n = n_0 + 1$. Det følger af følgende udregning, hvor det midterste lighedstegn er et resultat af induktionsantagelsen (16.48), og de to andre lighedstegn er et resultat af (16.45):

$$\phi(m+n_0+1) = \phi(m+n_0) + 1_L = \phi(m) + \phi(n_0) + 1_L = \phi(m) + \phi(n_0+1). \quad (16.49)$$

■

Sætning 721 Lad $(L, +, \cdot)$ være et ordnet legeme, og lad $\phi : \mathbb{N} \longrightarrow L$ være afbildningen defineret i definition 718. Da er $\phi(n) \in L_+$ for alle $n \in \mathbb{N}$.

Bevis. Induktion efter n . ■

Sætning 722 Afbildningen $\phi : \mathbb{N} \longrightarrow L$ opfylder, at

$$m < n \Rightarrow \phi(m) < \phi(n). \quad (16.50)$$

Bevis. Antag at $m < n$. Da er $n - m \in \mathbb{N}$, og $n = m + (n - m)$. Af sætning 720 følger at

$$\phi(n) = \phi(m + (n - m)) = \phi(m) + \phi(n - m), \quad (16.51)$$

så

$$\phi(n) - \phi(m) = \phi(n - m). \quad (16.52)$$

Da nu $\phi(n - m) \in L_+$ ifølge sætning 721, følger at $\phi(m) < \phi(n)$. ■

Korollar 723 *Afbildningen $\phi : \mathbb{N} \longrightarrow \phi(\mathbb{N})$ er bijektiv og en ordningsisomorfi.*

Bevis. Overlades til læseren. ■

Sætning 724 *Afbildningen $\phi : \mathbb{N} \longrightarrow L$ opfylder, at*

$$\phi(m \cdot n) = \phi(m) \cdot \phi(n) \text{ for alle } m, n \in \mathbb{N}. \quad (16.53)$$

Bevis. Beviset kan føres ved at fastholde m og lave induktion efter n . Det overlades til læseren. ■

Nu har vi altså konstrueret en uendelig delmængde $N := \phi(\mathbb{N})$ af L , som udstyret med strukturen i L er isomorf med \mathbb{N} .

Definition 725 *Delmængden Z af L defineres ved:*

$$Z := \{\phi(n) - \phi(m) \mid m, n \in \mathbb{N}\}. \quad (16.54)$$

Definer så afbildningen $\phi_1 : \mathbb{Z} \longrightarrow Z$ ved

$$\phi_1(n - m) = \phi(n) - \phi(m) \text{ for alle } m, n \in \mathbb{N}. \quad (16.55)$$

Bemærkning 726 *Det er ikke på forhånd klart at ϕ_1 er veldefineret ved (16.55). Ethvert tal i \mathbb{Z} kan jo skrives på formen $(n - m)$ på uendeligt mange måder. Spørgsmålet er da, om $\phi(n) - \phi(m)$ kan antage flere forskellige værdier. Du kan selv bevise at det kan den ikke.*

Sætning 727 *$\phi_1 : \mathbb{Z} \longrightarrow Z$ er en ordningsisomorfi, som for alle $x, y \in \mathbb{Z}$ opfylder:*

$$\phi_1(x + y) = \phi_1(x) + \phi_1(y), \quad (16.56)$$

$$\phi_1(x \cdot y) = \phi_1(x) \cdot \phi_1(y). \quad (16.57)$$

Beviset udelades.

Definition 728 *Delmængden Q af L defineres ved:*

$$Q := \left\{ \frac{x}{y} \mid x, y \in Z \wedge y \neq 0 \right\}. \quad (16.58)$$

Definer så afbildningen $\phi_2 : \mathbb{Q} \longrightarrow Q$ ved

$$\phi_2\left(\frac{x}{y}\right) = \frac{\phi_1(x)}{\phi_1(y)}. \quad (16.59)$$

Igen skal det checkes at ϕ_2 er veldefineret.

Sætning 729 *Afbildningen $\phi_2 : \mathbb{Q} \longrightarrow Q$ er en ordensbevarende legemsisomorfi.*

Bevis. Beviset udelades. ■

Vi har hermed vist at der sidder en kopi af de rationale tal inde i ethvert ordnet legeme. Man kan altså sige at \mathbb{Q} er det mindste ordnede legeme.

Sætning 730 *Ethvert ordnet legeme er uendeligt.*

Bevis. Lad L være et ordnet legeme. Da \mathbb{N} er uendelig, og N er isomorf med \mathbb{N} er N uendelig (Sætning 313). Da $N \subseteq L$ er L også uendelig (Sætning 315). ■

16.2 Fuldstændigt ordnede legemer. De reelle tal

De reelle tal spiller en fremtrædende rolle i matematikken. I skolen værner man sig gradvist til at arbejde med dem, og man kommer til at betragte deres egenskaber som velkendte og naturlige. I dette kursus har vi da også ofte benyttet os af reelle tal som eksempel-materiale. Men hvad er egentligt de reelle tal helt præcist?

Et svar herpå kunne være at opstille et aksiomssystem for de reelle tal. Det vil vi gøre nu.

Det er klart at valget af aksiomerne skal foretages så den resulterende matematiske struktur får de egenskaber vi plejer at tillægge de reelle tal. Det er også klart at der skal være så mange aksiomer at de tilsammen fastlægger de reelle tal entydigt op til isomorfi. Ellers kunne vi jo have mange forskellige udgaver af de reelle tal, og det er ikke ønskeligt.

Vi ønsker at kunne regne på sædvanlig vis med reelle tal. Denne egenskab indfanges af legemsaksiomerne L1 - L5. Men som vi så ovenfor er der mange forskellige legemer. Nogle er endog endelige. Legemsaksiomerne er derfor i sig selv ikke nok til at karakterisere de reelle tal entydigt. Vi tilføjer derfor ordningsaksiomerne O1 og O2 som også indfanger egenskaber vi ønsker de reelle tal skal have. Derved indskrænkes feltet. De endelige legemer udelukkes og det gør de komplekse tal også. Men selv aksiomssystemet for et ordnet legeme fastlægger ikke strukturen entydigt. Der er flere ikke-isomorfe ordnede legemer, for eksempel \mathbb{Q} og \mathbb{R} .

Sagt med andre ord: aksiomerne for et ordnet legeme er ikke tilstrækkelige til at kunne udlede nogle af de sætninger, vi ønsker skal gælde om de reelle tal. For eksempel kan vi ikke vise, at ethvert positivt element i et ordnet legeme har en kvadratrods. Denne sætning gælder jo ikke i det ordnede legeme \mathbb{Q} (se Sætning 79). Man kunne så vælge at tilføje et aksiom der siger at ethvert positivt element har en kvadratrods, men det ville vise sig at det ikke er nok. Der vil stadig være flere ikke-isomorfe ordnede legemer med kvadratrods, og ikke alle vil opfylde alle de egenskaber vi ønsker af de reelle tal. Den egenskab, som viser sig at være den rigtige til at fastlægge de reelle tal entydigt, er den i analysen så vigtige supremumsegenskab. Denne vil vi nu tilføje til listen af aksiomer:

Definition 731 *Et ordnet legeme kaldes et **fuldstændigt ordnet legeme**, hvis det har supremumsegenskaben, altså hvis enhver ikke tom opadtil begrænset delmængde har et supremum.*

Bemærkning 732 *Et fuldstændigt ordnet legeme er altså en struktur $(L, +, \cdot)$ som opfylder aksiomerne L1 - L5 i definition 659 og O1 - O2 i definition 702 og hvori enhver ikke tom opadtil begrænset delmængde har et supremum.*

Sætning 733 *Alle fuldstændige ordnede legemer er isomorfe.*

Vi skal ikke bevise denne sætning. Den tillader os at definere de reelle tal:

Definition 734 *De reelle tal* \mathbb{R} er det op til isomorfi entydigt bestemte fuldstændigt ordnede legeme.

Nu har vi endeligt defineret de reelle tal. Vores definition var nok ledet af vores intuitive forståelse af de reelle tal, som vi havde fået i skolen, men nu hvor vi har defineret de reelle tal aksiomatisk, kan vi (i princippet) glemme alle vore mere eller mindre tågede forestillinger om dem. Disse forestillinger kan nu erstattes med eksakte sætninger udledt fra aksiomssystemet for et fuldstændigt ordnet legeme. For at gennemføre dette program skulle vi så nu i gang med at bevise alle de kendte sætninger om reelle tal ud fra aksiomerne. Vi skal dog ikke gennemføre denne øvelse i detaljer, men indskrænke os til at bevise nogle få centrale sætninger.

Korollar 735 *Enhver ikke tom nedadtil begrænset delmængde af \mathbb{R} har et infimum.*

Bevis. Følger af Sætning 556. ■

Sætning 736 *Lad A være en ikke-tom opadtil begrænset delmængde af \mathbb{R} . Lad a være en majorant for A . Da er følgende betingelser ækvivalente:*

1. $a = \sup A$.
2. $\forall \epsilon \in \mathbb{R}_+ \exists x \in A : |x - a| < \epsilon$.
3. $\forall \epsilon \in \mathbb{R}_+ \exists x \in A : x \in]a - \epsilon, a + \epsilon[$

Bevis. At betingelserne er ækvivalente betyder, at hver af dem medfører enhver af de andre. Man kan vise dette ved (eksempelvis) at vise implikationerne: (1) \Rightarrow (2) \Rightarrow (3) \Rightarrow (1).

Bevis for (1) \Rightarrow (2): Antag at $a = \sup A$, og lad $\epsilon \in \mathbb{R}_+$ være vilkårlig. Da er $a - \epsilon < a$, thi $a - (a - \epsilon) = \epsilon \in \mathbb{R}_+$. Da $a = \sup A$, er $a - \epsilon$ altså ikke en majorant for A . Men det betyder at der findes et $x \in A$, hvorom det gælder, at $a - \epsilon < x$. Ved brug af sætning 711 fås heraf, at $a - x < \epsilon$. Da endvidere a er en majorant for A , er $x \leq a$, så $a - x \geq 0$. Altså er $|x - a| = a - x < \epsilon$.

Bevis for (2) \Rightarrow (3): Det følger af sætning 714.

Bevis for (3) \Rightarrow (1). På grund af sætningens forudsætninger ved vi at a er en majorant for A . Vi skal vise at det er den mindste majorant. Vi fører beviset ved modstrid. Antag derfor, at A har en majorant b , som er mindre end a : $b < a$. Da er $\epsilon = a - b \in \mathbb{R}_+$. Ifølge (3) findes der da et $x \in A$, så $x \in]a - (a - b), a + (a - b)[=]b, a + (a - b)[$. Altså er $x > b$, i modstrid med at b er en majorant. ■

Vi antager at vi har indlejret \mathbb{N} , \mathbb{Z} og \mathbb{Q} i de reelle tal, som beskrevet ovenfor.

Sætning 737 (*Den arkimediske egenskab*)³. *For ethvert reelt tal x findes der et naturligt tal n , så $x < n$.*

³Efter den græske matematiker Arkimedes (287-212 f.Kr.).

Bevis. Beviset føres ved modstrid. Antag altså at der findes et $x \in \mathbb{R}$, så $x < n$ er falsk for alle $n \in \mathbb{N}$. I så fald er $n \leq x$ for alle $n \in \mathbb{N}$, så \mathbb{N} er opadtil begrænset af x . Ifølge supremumsegenskaben findes da et supremum y for \mathbb{N} . Da y er det mindste overtal for \mathbb{N} , og $y - 1 < y$ er $y - 1$ ikke et overtal. Der findes altså et naturligt tal m så $y - 1 < m$. Ifølge Sætning 711 er da $y < m + 1$, men da $m + 1 \in \mathbb{N}$ strider det mod at y er et overtal. ■

Sætning 738 For ethvert positivt reelt tal x findes et naturligt tal n , så $1/n < x$.

Bevis. Antag $x \in \mathbb{R}_+$. Ifølge Sætning 707) er da $x^{-1} \in \mathbb{R}_+$. Altså findes et $n \in \mathbb{N}$ så $x^{-1} < n$. Ifølge Sætning 712 er da $x = (x^{-1})^{-1} > 1/n$ (overvej). ■

Sætning 739 Ethvert positivt reelt tal har en positiv kvadratrods. Sagt med andre ord:

$$\forall a \in \mathbb{R}_+ \exists b \in \mathbb{R}_+ : b^2 = a. \quad (16.60)$$

Bevis. Betragt mængden

$$A = \{x \in \mathbb{R} \mid x^2 < a\}. \quad (16.61)$$

Da $0 \in A$ er A ikke tom. Vi vil vise at A også er opadtil begrænset, mere præcist at $a + 1$ er et overtal. Vi skal altså vise at

$$x^2 < a \Rightarrow x \leq a + 1. \quad (16.62)$$

Det gør vi ved kontraposition. Antag altså at $x > a + 1$. Da følger af regnerreglerne i Sætning 711 at

$$x^2 \geq (a + 1)x \geq (a + 1) \cdot 1 = a + 1 \geq a. \quad (16.63)$$

hvilket netop er negationen af venstresiden i (16.62).

Ifølge supremumsegenskaben har A altså et supremum b . Det kan vises, at $b > 0$ og at

$$b^2 = a, \quad (16.64)$$

med andre ord, at b er en positiv kvadratrods af a . Beviset for at b er positiv overlades til læseren. Beviset for at $b^2 = a$ forløber helt parallelt med beviset i Eksempel 550 idet vi viser at både $b^2 < a$ og $b^2 > a$ fører til modstrid, hvoraf trikotomiloven giver, at $b^2 = a$.

Da vi i Sætning 79 har bevist at 2 ikke har en kvadratrods i \mathbb{Q} , ligger der altså irrationale tal i \mathbb{R} . ■

Beviserne for de følgende sætninger overlader vi til læseren. Se opgaverne 3 og 4 nedenfor.

Sætning 740 For alle $x \in \mathbb{R}$, findes et $n \in \mathbb{Z}$, hvorom det gælder, at

$$n \leq x < n + 1 \quad (16.65)$$

Sætning 741 For ethvert $x \in \mathbb{R}$ og ethvert $\epsilon \in \mathbb{R}_+$ eksisterer et rationalt tal q så

$$|x - q| < \epsilon. \quad (16.66)$$

Man siger at \mathbb{Q} ligger **tæt** i \mathbb{R} .

Sætning 742 Mellem to vilkårlige forskellige reelle tal ligger der et rationalt tal. Med andre ord:

$$\forall x, y \in \mathbb{R} : (x < y) \Rightarrow (\exists q \in \mathbb{Q} : x < q < y) \quad (16.67)$$

Sætning 743 Mellem to vilkårlige forskellige reelle tal ligger der et irrationalt tal.

16.3 Opgaver

1. Formuler flere regneregler for uligheder i stil med reglerne i Sætning 711 og bevis dem.

2. Bevis Sætning 714

3. Bevis Sætning 740. Vink: Brug Sætning 737 til at vise at $A = \{n \in \mathbb{Z} \mid n \leq x\}$ er ikke tom og opadtil begrænset. Betragt $\sup A$.

4. Bevis sætning 741. Vink: Vis først at for ethvert naturligt tal N findes der et $n \in \mathbb{Z}$ så

$$\frac{n}{N} \leq x < \frac{n+1}{N}. \quad (16.68)$$

brug dernæst sætning 738 til at vælge N passende.

5. Bevis sætning 742. Vink: Vælg N så $1/N < (y - x)$, og brug ideen fra foregående opgave.

Kapitel 17

Talsystemets opbygning

17.1 Motiverende indledning

I forrige kapitel gav vi en aksiomatisk beskrivelse af de reelle tal, og vi kunne så betragte de naturlige tal, de hele tal og de rationale tal som delmængder af de reelle tal. I dette kapitel vil vi skitsere en alternativ behandling af tallene. I stedet for at starte med et aksiomssystem for den store mængde af reelle tal, kan man successivt *konstruere* talmængderne, begyndende med den mindste, nemlig de naturlige tal, som konstrueres ud fra mængdelæren. Derfra kan man successivt konstruere udvidelser til de hele tal, de rationale tal, de reelle tal og endelig de komplekse tal.

Der er tre grunde, til at man vil konstruere tallene på denne måde, i stedet for at nøjes med en aksiomatisk beskrivelse:

1. En historisk-psykologisk-didaktisk grund. En successiv konstruktion af tallene følger til en vis grad den historiske udvikling af talbegrebet og følger også i store træk den måde vi som børn og unge mennesker selv har lært os tallene.

2. En æstetisk-filosofisk grund: Når det er muligt at indføre alle tallene uden at acceptere andre aksiomer end mængdelærens aksiomer, er det mere tilfredsstillende at gå sådan til værks, snarere end at skulle acceptere alle de andre aksiomer, vi opstillede i forrige kapitel (mængdelærens aksiomer var naturligvis også stiltiende forudsat i denne beskrivelse). Dette hænger sammen med det princip i filosofi, som kaldes Ockham's razor (Ockham's razor), ifølge hvilket en videnskab bør opbygges på det mindste antal hypoteser.

3. En matematisk-logisk grund: I forbindelse med ethvert aksiomatisk system er det afgørende at vide at aksiomerne ikke strider mod hinanden, på sådan en måde at man inden for systemet både kan bevise en sætning og samtidigt denne sætnings negation. Hvis aksiomerne strider mod hinanden på denne måde siger vi at systemet er inkonsistent. Det er klart, at man ikke er interesseret i at arbejde med inkonsistente aksiomatiske systemer, men kun med konsistente systemer, altså sådanne, hvor man ikke kan bevise en sætning og den samme

sætnings negation. Inkonsistente systemer er uinteressante, ikke bare fordi de ikke beskriver noget i (den forhåbentlige konsistente) virkelighed, men også fordi man i et inkonsistent system kan bevise enhver sætning ved et modstridsbevis: Hvis systemet er inkonsistent, findes der et udsagn p så både p og $\neg p$ kan bevises. Derfor er udsagnet $p \wedge \neg p$ sandt, hvorfor $\neg q \Rightarrow (p \wedge \neg p)$ er et sandt udsagn for alle udsagn q . Men i (3.13) så vi at $\neg q \Rightarrow (p \wedge \neg p)$ er logisk ækvivalent med q . Altså kan ethvert udsagn q (og dermed også $\neg q$) bevises (indirekte) i et inkonsistent aksiomatisk system.

Desværre er det ofte meget vanskeligt at bevise, at et aksiomatisk system er konsistent. Ja faktisk siger en berømt sætning af Gödel¹, at det er umuligt at vise konsistensen af mængdelærens aksiomer (og dermed også af aksiomerne af de reelle tal) inden for systemet selv, med mindre systemet er inkonsistent (for i så fald kan alle sætninger i systemet jo bevises). Det betyder, at man ikke kan bevise, at den sædvanlige matematik er konsistent. Der er dog ingen grund til bekymring. Selv efter et århundredes arbejde med mængdelæren er der ikke dukket nogle inkonsistenser op, og hvis det usandsynlige skulle ske, at man finder en inkonsistens i mængdelæren, så vil man nok blot skulle reparere lidt på aksiomerne, så man undgår inkonsistenserne og alligevel får en mængdelære, som gør det den skal. Det ville næppe betyde, at man skulle ændre noget væsentligt i den videregående matematik, og det ville ikke betyde at alle anvendelserne af matematiske resultater skulle tænkes om. Broer ville ikke falde sammen, og vejrudsigter ville hverken blive værre eller bedre.

Man skal dog være så forsigtig som mulig med aksiomerne i et aksiomssystem. Hvert nyt aksiom giver større risiko for at systemet er inkonsistent. Derfor er det en fordel at nøjes med mængdelærens aksiomer. Hvis vi konstruerer de reelle tal ud fra mængdelæren, så ved vi, at vi ikke har tilføjet nye inkonsistenser end de inkonsistenser der måtte være i mængdelærens aksiomssystem. Med andre ord, ved at konstruere de reelle tal viser vi, at hvis mængdelærens aksiomssystem er konsistent, så er aksiomssystemet for de reelle tal også konsistent.

Alle udvidelserne fra \mathbb{N} til \mathbb{Z} til \mathbb{Q} til \mathbb{R} til \mathbb{C} har det til fælles, at de muliggør noget, som ikke var muligt i den lille talmængde. Og vi konstruerer udvidelsen, så dette bliver muligt.

I \mathbb{N} kan vi ikke altid trække fra (tallene har ikke en additiv invers). Så vi konstruerer \mathbb{Z} , så det bliver muligt.

I \mathbb{Z} kan vi ikke altid dividere (tallene har ikke en multiplikativ invers). Så vi konstruerer \mathbb{Q} , så det bliver muligt (bortset fra division med 0)

I \mathbb{Q} har en ikke tom opadtil begrænset delmængde ikke altid et supremum. Vi konstruerer \mathbb{R} , så det bliver tilfældet.

I \mathbb{R} har et polynomium ikke altid en rod. Vi konstruerer \mathbb{C} , så det bliver tilfældet.

I denne bog skal vi kun give en detaljeret redegørelse for konstruktionen af de rationale tal fra de hele tal. De øvrige konstruktioner på vejen fra mængdelæren til de komplekse tal skal kun antydes.

¹Kurt Gödel (1906-1978)

17.2 Konstruktion af \mathbb{Q} ud fra \mathbb{Z}

I dette afsnit antager vi, at vi har de hele tal til rådighed, med de egenskaber vi beskrev i sætning 4. Vi vil så konstruere de rationale tal herudfra. Konstruktionen er inspireret af (men principielt helt uafhængig af) vores skolelærdom om de rationale tal skrevet som brøker a/b , hvor $a, b \in \mathbb{Z}$ og $b \neq 0$, og af ideen om at brøker kan forlænges og forkortes, uden at det ændrer ved det rationale tal. Vi har lært i skolen at to brøker a/b og a'/b' er ens, hvis og kun hvis $ab' = ba'$. Dette giver os ideen til at definere de rationale tal som par af hele tal, eller rettere som ækvivalensklasser af par af hele tal:

Definition 744 På mængden $\mathbb{Z} \times (\mathbb{Z} \setminus \{0\})$ defineres en relation på følgende måde:

$$(a, b) \sim (a', b') \stackrel{\text{def}}{\Leftrightarrow} ab' = ba' \quad (17.1)$$

Sætning 745 Den derved definerede relation er en ækvivalensrelation på $\mathbb{Z} \times (\mathbb{Z} \setminus \{0\})$.

Bevis. Refleksivitet og symmetri er trivielle.

Transitivitet: Antag at $(a, b) \sim (a', b')$ og $(a', b') \sim (a'', b'')$. Da gælder pr. definition at

$$ab' = ba' \quad \text{og} \quad a'b'' = b'a'' \quad (17.2)$$

Ved at gange venstresiderne med hinanden og højresiderne med hinanden fås

$$ab'a'b'' = ba'b'a'' \quad (17.3)$$

eller på grund af kommutativiteten

$$(ab'')(a'b') = (ba'')(a'b'). \quad (17.4)$$

Hvis $a' \neq 0$ er $a'b' \neq 0$ og så har vi lov til at forkorte med $a'b'$. I så fald får vi at $ab'' = ba''$, hvad der pr. definition betyder at $(a, b) \sim (a'', b'')$.

Hvis $a' = 0$ fås fra (17.2) at $ab' = ba' = 0$, og da $b' \neq 0$, slutter vi heraf, at $a = 0$. På samme måde sluttes at $a'' = 0$. Derfor er $ab'' = 0 = ba''$, så også i dette tilfælde er $(a, b) \sim (a'', b'')$. ■

Definition 746 Ækvivalensklasserne for den i definition 744 definerede ækvivalensrelation på $\mathbb{Z} \times (\mathbb{Z} \setminus \{0\})$ kaldes **rationale tal**. Mængden af rationale tal benævnes \mathbb{Q} . Ækvivalensklassen $[(a, b)]$ bestemt ved parret (a, b) betegnes a/b eller $\frac{a}{b}$ og kaldes brøken bestemt ved a og b . a kaldes brøkens tæller og b dens nævner.

Sætning 747 Lad $\frac{a}{b}, \frac{a'}{b'} \in \mathbb{Q}$ og $c \in \mathbb{Z}$ ($c \neq 0$). Da gælder

$$\frac{a}{b} = \frac{a'}{b'} \Leftrightarrow ab' = ba' \quad (17.5)$$

$$\frac{a}{b} = \frac{ca}{cb}. \quad (17.6)$$

Bevis.

$$\frac{a}{b} = \frac{a'}{b'} \Leftrightarrow (a, b) \sim (a', b') \Leftrightarrow ab' = ba'. \quad (17.7)$$

Beviset for den sidste identitet overlades til læseren ■

Definition 748 Når vi ganger en brøks tæller og nævner med samme hele tal forskelligt fra nul, siger vi at vi **forlænger** brøken. Når vi derimod dividerer tæller og nævner med en fælles divisor i tæller og nævner, siger vi, at vi **forkorter** brøken.

Bemærkning 749 Det fremgår af (17.6) at et rationalt tal ikke ændres, hvis man forlænger eller forkorter brøken.

To brøker $\frac{a}{b}, \frac{c}{d}$ kan således altid opskrives, så de har **fælles nævner**. Man forlænger bare den første med d og den anden med b , hvorved de kommer på formen $\frac{ad}{bd}$ og $\frac{bc}{bd}$. Ved eventuelt at forlænge med -1 , kan man altid sørge for, at en brøks nævner bliver positiv.

Nu vil vi indføre kompositionsreglerne addition og multiplikation på \mathbb{Q} .

Definition 750 Lad $\frac{a}{b}, \frac{c}{d} \in \mathbb{Q}$. Da defineres to kompositionsregler $+$ og \cdot ved

$$\frac{a}{b} + \frac{c}{d} \stackrel{def}{=} \frac{ad + bc}{bd}, \quad (17.8)$$

$$\frac{a}{b} \frac{c}{d} \stackrel{def}{=} \frac{ac}{bd} \quad (17.9)$$

Bemærkning 751 Ligesom da vi definerede kompositionsreglerne for regning med restklasser, skal vi overveje at den ovenstående definition er uafhængig af de valgte repræsentanter. Vi skal altså vise følgende sætning:

Sætning 752 Antag at $\frac{a}{b} = \frac{a'}{b'}$ og $\frac{c}{d} = \frac{c'}{d'}$. Da gælder at

$$\frac{ad + bc}{bd} = \frac{a'd' + b'c'}{b'd'} \quad (17.10)$$

$$\frac{ac}{bd} = \frac{a'c'}{b'd'} \quad (17.11)$$

Bevis. Vi viser første lighed. Anden lighed overlades til læseren.

Da $\frac{a}{b} = \frac{a'}{b'}$ og $\frac{c}{d} = \frac{c'}{d'}$, følger af (17.5), at $ab' = ba'$ og $cd' = dc'$, hvoraf

$$(ab')(dd') = (ba')(dd') \quad \text{og} \quad (cd')(bb') = (dc')(bb'), \quad (17.12)$$

så

$$adb'd' + bcb'd' = a'd'bd + b'c'bd, \quad (17.13)$$

hvorfor

$$(ad + bc)b'd' = (a'd' + b'c')bd, \quad (17.14)$$

som ifølge (17.5) netop betyder at

$$\frac{ad + bc}{bd} = \frac{a'd' + b'c'}{b'd'}. \quad (17.15)$$

■

Bemærkning 753 Det er værd at bemærke at addition af to brøker med fælles nævner er speciel simpelt:

$$\frac{a}{b} + \frac{c}{b} = \frac{a+c}{b}. \quad (17.16)$$

Overvej dette.

Sætning 754 $(\mathbb{Q}, +, \cdot)$ defineret ovenfor er et legeme. Det additive neutralelement er brøken $0/1$, og den additivt inverse til a/b er $(-a)/b$. Det multiplikative neutralelement er $1/1$, og den multiplikative inverse til en brøk a/b ($a \neq 0$) er brøken b/a .

Bevis. Her bevises den distributive lov. Resten af beviset overlades til læseren.

Lad der være givet tre rationale tal. Ifølge bemærkning 749 kan vi opskrive dem som brøker med fælles nævner: $a/d, b/d$ og c/d . Da gælder:

$$\frac{a}{d} \left(\frac{b}{d} + \frac{c}{d} \right) = \frac{a}{d} \frac{b+c}{d} = \frac{a(b+c)}{d^2} \quad (17.17)$$

$$\frac{a}{d} \frac{b}{d} + \frac{a}{d} \frac{c}{d} = \frac{ab}{d^2} + \frac{ac}{d^2} = \frac{ab+ac}{d^2}. \quad (17.18)$$

I følge den distributive lov på \mathbb{Z} er de to højresider ens, hvorfor de to venstresider også er ens. Dette er netop den distributive lov i \mathbb{Q} . ■

Bemærkning 755 Vi kan opfatte de hele tal som liggende inde i \mathbb{Q} . Vi skal bare identificere det hele tal a med brøken $a/1$. Dette kan vi gøre, fordi regnerreglerne i \mathbb{Z} og i \mathbb{Q} passer overens. der gælder nemlig at

$$\frac{a+b}{1} = \frac{a}{1} + \frac{b}{1}, \quad (17.19)$$

$$\frac{ab}{1} = \frac{a}{1} \frac{b}{1}. \quad (17.20)$$

Mere præcist kan vi sige, at $(\{\frac{a}{1} \in \mathbb{Q} \mid a \in \mathbb{Z}\}, +, \cdot)$ er isomorf med $(\mathbb{Z}, +, \cdot)$. Fra nu af laver vi denne identifikation.

Man kan dermed sige at legemet $(\mathbb{Q}, +, \cdot)$ er en udvidelse af integritetsområdet $(\mathbb{Z}, +, \cdot)$. Det eneste vi indtil nu har brugt om \mathbb{Z} er at det er et integritetsområde. Man kan lave en lignende konstruktion af et legeme for et vilkårligt integritetsområde. Konstruktionen fører til det man kalder for integritetsområdets **brøklegame**.

Ud over den algebraiske struktur skal \mathbb{Q} også udstyres med en ordning. Den skal naturligvis bygge på ordningen på \mathbb{Z} :

Definition 756 Vi definerer mængden \mathbb{Q}_+ af positive rationale tal som

$$\mathbb{Q}_+ = \{a/d \in \mathbb{Q} \mid a > 0 \wedge d > 0\}. \quad (17.21)$$

Lemma 757 Lad $c/d \in \mathbb{Q}_+$ og $d > 0$. Da er $c > 0$.

Bevis. Da $c/d \in \mathbb{Q}_+$ eksisterer $a, b \in \mathbb{Z}_+$ så $c/d = a/b$. Men så er $ad = cb$ og da $ad > 0$ må altså $cb > 0$. Hvis nu $c \leq 0$ ville $cb \leq 0$ hvad der er i modstrid med $cb > 0$. altså er $c > 0$. ■

Sætning 758 Med denne definition af \mathbb{Q}_+ bliver $(\mathbb{Q}, +, \cdot)$ et ordnet legeme.

Bevis. Vi skal checke om betingelserne i definition 702 på et ordnet legeme er opfyldt.

O1: Det er let at se at hvis a/d og b/d begge ligger i \mathbb{Q}_+ , så vil $a/d \cdot b/d$ og $a/d + b/d$ også ligge i \mathbb{Q}_+ (man skal bare huske, at ifølge bemærkning 749 kan enhver brøk skrives med positiv nævner).

O2: Givet et rationalt tal repræsenteret ved en brøk a/d med positiv nævner $d > 0$. Da gælder

$$a/d \in \mathbb{Q}_+ \Leftrightarrow a > 0 \quad (17.22)$$

$$a/d = 0 \Leftrightarrow a = 0 \quad (17.23)$$

$$-(a/d) = (-a)/d \in \mathbb{Q}_+ \Leftrightarrow -a > 0. \quad (17.24)$$

Da der for et helt tal a gælder præcist et af udsagnene $a > 0$, $a = 0$ og $-a > 0$ er O.2 eftervist.

Nu kan en total ordning \leq på \mathbb{Q} defineres som i definition 708. ■

Bemærkning 759 Hvis $a, b \in \mathbb{Q}$ og $a \leq b$ så vil $a/1 \leq b/1$. Ordningen på \mathbb{Z} stemmer altså overens med ordningen på \mathbb{Q} , så at der ikke opstår problemer med identifikationen af det hele tal a med det rationale tal $a/1$

Sætning 760 Lad a/d og b/d ($d > 0$) være to rationale tal, som vi som her har bragt på fælles positiv nævner. Da gælder

$$\frac{a}{d} \leq \frac{b}{d} \Leftrightarrow a \leq b. \quad (17.25)$$

Bevis. Overlades til læseren. ■

Derved har vi fået konstrueret en mængde af rationale tal, som har alle de gode egenskaber, som de rationale tal skal have: Det er et ordnet legeme.

17.3 Konstruktion af taluniverset; en skitse

Bevis. Efter nu at have set hvordan konstruktionen af \mathbb{Q} ud fra \mathbb{Z} foregår i detaljer, skal vi til slut antyde, hvordan de øvrige successive udvidelser af taluniverset foregår. ■

1. Fra mængdelæren til \mathbb{N}_0 : Definer rekursivt:

- (a) $0 = \emptyset$
- (b) $1 = \{\emptyset, \{\emptyset\}\}$
- (c) $2 = \{\emptyset, \{\emptyset, \{\emptyset\}\}\} \dots$

Indfør da efterfølgerfunktionen på oplagt måde på mængden af alle disse mængder. Så er Peanos aksiomer opfyldt, og man kan indføre regneoperationerne (kompositionsreglerne) $+$ og \cdot , samt en ordning. Det vises at disse opfylder de regneregler (aksiomer) som blev nævnt i sætning 4

2. Fra \mathbb{N} til \mathbb{Z} . Vi definerer et helt tal x som en ækvivalensklasse af par (m, n) af naturlige tal (tænk på $m - n$), idet vi siger at (m, n) er ækvivalent med (m_1, n_1) , hvis $m + n_1 = m_1 + n$. På naturlig vis defineres regneoperationerne, og ordningen, og det vises at disse opfylder de regneregler (aksiomer) som blev nævnt i sætning 4. Endelig vises at man kan indlejre de naturlige tal i \mathbb{Z} .
3. Fra \mathbb{Z} til \mathbb{Q} . Det var det vi gjorde i forrige afsnit..
4. Fra \mathbb{Q} til \mathbb{R} . Dette er det vanskeligste trin. Det kan gøres på to måder:
 - (a) Et **Dedekind-snit** i de rationale tal defineres som et par af delmængder (A, B) af de rationale tal, som opfylder

$$A \cap B = \emptyset \quad (17.26)$$

$$A \cup B = \mathbb{Q} \quad (17.27)$$

$$\forall a \in A, \forall b \in B : a < b \quad (17.28)$$

Vi siger nu at et sådant Dedekind-snit er et reelt tal (bortset fra en enkelt teknikalitet) og kalder mængden heraf for \mathbb{R} . Vi definerer så regneoperationer og ordning på \mathbb{R} , så det bliver et ordnet legeme, som indeholder en kopi af \mathbb{Q} , og viser at det faktisk bliver et fuldstændigt ordnet legeme. For eksempel bliver hullet $\sqrt{2}$ i \mathbb{Q} udfyldt af snittet (A, B) hvor $A = \{a \in \mathbb{Q} \mid (a^2 < 2) \vee a < 0\}$ og $B = \mathbb{Q} \setminus A$.

- (b) Man betragter alle **Cauchyfølger** af rationale tal. På denne mængde indføres en ækvivalensrelation som siger at to Cauchyfølger (a_i) og (b_i) er ækvivalente hvis $(a_i - b_i) \rightarrow 0$ for $i \rightarrow \infty$. Ækvivalensklasserne kaldes reelle tal, og mængden af dem benævnes \mathbb{R} . Der indføres nu regneoperationer $+$ og \cdot og en ordning, og det vises at den derved fremkomne struktur er et fuldstændigt ordnet legeme som indeholder en kopi af \mathbb{Q} . Her fyldes hullet $\sqrt{2}$ ud af den ækvivalensklasse af Cauchyfølger af rationale tal, som repræsenteres af Cauchyfølgen

$$1; 1, 4; 1, 41; 1, 414; 1, 4142 \quad (17.29)$$

altså (a_i) hvor a_i er de første i cifre i decimaludviklingen af $\sqrt{2}$.

5. Fra \mathbb{R} til \mathbb{C} . Vi definerer et komplekst tal som et par (x, y) af reelle tal (tænk på $x + iy$). Denne udvidelse har du nok set.

Bemærkning 761 *Vi kan gå endnu videre, idet vi kan lave en model af den Euklidiske plangeometri inden i \mathbb{R}^2 , og af rumgeometrien inden i \mathbb{R}^3 .*

17.4 Opgaver

1. Gennemfør konstruktionen af \mathbb{Z} ud fra \mathbb{N} . Indfør $+$ og \cdot , og vis at \mathbb{Z} bliver er ring.

Index

- ægte delmængde, 60
- ækvivalensklasse, 84
- ækvivalensrelation, 82

- abelsk gruppe, 192
- absolut værdi, 226
- addition
 - af restklasser, 189
 - rationale tal, 238
- additive tællemetode, 111
- afbildning, 92, 93, 118
- aksiomatisk-deduktive metode, ix
- al-kvantor, 14
- analyse, 33, 36, 41
- antisymmetrisk, 78
- Aritmetikkens fundamentalsætning, 7
- arkimedisk egenskab, 231
- associativ, 186, 208

- bane
 - af permutation, 139
- begrænset, 176
- begyndelsesknude, 161
- bevis, 21
- bevis delt op i tilfælde, 28
- bevis ved kontraposition, 24
- biimplikation, 10
- bijektion, 95
- bijektiv, 95
- billede, 96
- billedmængde, 93
- binært træ, 167
- binomialformlen, 122
- binomialkoefficient, 121
- blad, 151
- brøklegame, 239

- Cauchyfølger, 241

- cykelsætningen, 140
- cyklisk gruppe, 200

- De Morgans love, 70
- Dedekind-snit, 241
- deduktion, 21
- definitioner, 18
- definitions­mængde, 93
- delmængde, 59, 121
- det fundamentale primtalslemma, 7, 48
- differens mængde, 67
- digraf, 80, 161
- dilemma, 21
- direkte bevis, 22
- disjunkte, 134
- disjunkte mængder, 63
- disjunktion, 10
- disjunktiv syllogisme, 21
- distributiv lov, 203
- distributive lov, 208
- distributive love (mængder), 68, 69
- divisor, 2
- dominans af konnektiver, 11

- eksistenskvantor, 14
- eksistensproblemer, 34
- eksistenssætninger, 29
- en-entydig, 95
- endeknude, 149, 161
- endelig mængde, 110
- endeligt legeme, 212
- entydighed, 35
- entydighedssætninger, 31
- Euklids algoritme, 4
- Euler-kreds, 152
- Euler-tur, 152, 156

- fælles divisor, 3

- fælles nævner, 238
- fællesmængde, 62
- fakultet, 116
- familier af mængder, 64
- Fibonacci, 40
- fixpunkt, 134
- Fleurys algoritme, 158, 159
- foreningsmængde, 63
- forkorte brøk, 238
- forkortningsregler, grupper, 193
- forlænge brøk, 238
- formodning, 23
- fortegn
 - for permutation, 142
- fri variabel, 9
- fuldstændig induktion, 50
- fuldstændigt ordnet legeme, 230
- funktion, 92, 93

- Gödel, 236
- geometrisk sted, 61
- Goldbachs formodning, 24
- graf, 149
 - orienteret, 80
- graf af funktion, 93
- grundmængde, 67
- gruppe, 192
- gruppeisomorfi, 197, 198
- gyldig slutning, 21

- højreinvert, 102
- Hamilton-kreds, 152
- hamilton-vej, 152
- Hasse diagram, 174
- hele tal, 2, 241
- hypotese, 10
- hypotetisk syllogisme, 21

- identiske afbildning, 101
- ikke-konstruktive beviser, 30
- implikation, 10
- indbyrdes primiske, 3
- indirekte bevis, 28
- induktion, 54
- Induktionsaksiomet, 51
- induktionsantagelse, 46
- induktionsbevis, 45, 46
- induktionsskridt, 46
- induktionsstart, 46
- infimum, 181
- infimumsegenskaben, 181
- injektiv, 95
- inkonsistent
 - aksiomatisk system, 235
- integritetsområde, 207
- invers, 102
 - af restklasser, 191
- invers relation, 79
- inverst element, 187, 208
- invertibelt element
 - i ring, 206
- irreducibelt polynomium, 56
- irrefleksiv, 78
- isoleret knude, 150
- isomorfi, 197, 198
- isomorfi mellem ordnede legemer, 226
- isoperimetriske problem, 40

- Königsberg
 - broerne i, 150
- königsberg
 - broerne i, 153
- kaniner, 49
- kant, 149
 - orienteret, 80
- kantpar, 80
- kardinalitet, 109
- klassedeling, 86
- Klein's firegruppe, 195
- knude, 80, 149
- kombination, 117
- kombination med gentagelser, 119
- kombinatorik, 109, 110
- kommutativ, 186, 208
- komplementærmængde, 68
- komplet graf, 153
- kompositionsregel, 185
- kompositionstavle, 195
- kongruens modulo n , 77
- konjunktion, 10
- konklusion, 10
- konnektiver, 10

- konsistent
 - aksiomatisk system, 235
- konstruktion af de rationale tal, 237
- konstruktion af tallene, 235, 240
- kontinuets kardinalitet, 110
- kontraposition, 12, 24
- kreativitet, 33
- kreds, 152
- kredsgraf, 153
- kredsløs, 163
- kvadratrod 2, 26
- kvantorer, 14
- kvantorerers rækkefølge, 15

- længde af rute, 152
- løkke, 80, 150
- legeme, 208, 239
- legemsisomorfi, 210
- lige tal, 18
- ligningsløsning, 36
- logisk ækvivalens, 12
- logisk huskeseddel, 12, 17
- lukket rute, 152
- lukket vej, 152

- mægtighed, 109
- mængde, 57
- mængdealgebra, 68
- mængdedifferens, 67
- majorant, 176
- matematisk struktur, 196
- maximalt element, 174
- Mersenne-primtal, 25
- mindste element, 176
- minimalt element, 176
- minorant, 176
- modeksempel, 23
- modstrid, 11
- modstridsbevis, 25
- modulær aritmetik, 188, 189
- modus ponens, 21
- modus tollens, 21
- multiple kanter, 150
- multiplikation
 - af restklasser, 189
 - rationale tal, 238
 - multiplikative tællemetode, 114
 - multiplum, 2
- naboknuder, 150
- naturlige tal, 2, 240
- nedadtil begrænset, 176
- negation, 10
- neutralt element, 186, 208
- nul-reglen, 207
- nul-ringen, 206
- nummerisk værdi, 226

- Ockhams ragekniv, 235
- omvendt afbildning, 104
- omvendt implikation, 13
- opadtil begrænset, 176
- ordnet legeme, 221, 240
- ordnet par, 71
- ordningsisomorfi, 200
- ordningsrelation, 171
- orienteret
 - graf, 80
- orienteret graf, 161
- originalmængde, 98

- p-cykel, 136
- på, 94
- Peanos aksiomer, 51
- permutation, 116, 131
 - direkte notation, 132
 - tabelnotation, 132
- permutation med gentagelser, 118
- permutationsgrupper, 193
- polynomium, 56
- potensmængde, 73
- prædikat, 9
- primærmængde, 78
- primtal, 2, 7, 27
- produktmængde, 71

- rationale tal, 2, 237
- reducibelt polynomium, 56
- reelle tal, 1, 231, 241
- refleksiv, 78
- rekursion, 54
- rekursionssætningen, 54

- relateret delmængde, 79
- relation, 78
- restklasser, 188
- restklasser modulo n , 84–87
- ring, 203
- rod, 165
- Russels paradoks, 73
- rute, 81, 152

- sætningsanalyse, 41
- sammenhængende graf, 154
- sammensat afbildning, 99
- sammensat tal, 2
- sammensatte udsagn, 10
- sandhedsmængde, 58
- sandhedstabeller, 10
- sekundærmængde, 78, 93
- sign, 142
- simpel graf, 151
- simpel induktion, 46
- skov, 163
- skuffeprincippet, 125
- største element, 174
- største fælles divisor, 3
- struktur
 - matematisk, 196
- Subtraktionsreglen, 112
- supremum, 177
- supremumsegenskaben, 179
- surjektiv, 94
- symmetrisk, 78
- syntese, 35, 36

- tællelig mængde, 110
- tællemetoder, 109
- tæt, 233
- tautologi, 11
- tom graf, 151
- tomme mængde, 58
- total ordning, 172
- totale valens, 150
- træ, 163
- træ med rod, 165
- transitiv, 79
- transposition, 137
- trikotomi, 173

- triviell divisor, 2
- triviell graf, 151
- tur, 152

- udsagn, 9
- udspændende træ, 165
- uendelig mængde, 110
- uforkortelig brøk, 8
- ulige tal, 18, 26
- undergruppe, 194
- uniform kontinuitet, 16
- urbillede, 98

- værdimængde, 93
- valens, 150
- Vandermondes identitet, 125
- vej, 152
- vejforbundne knuder, 154
- vejgraf, 153
- venn-diagram, 61
- venstreinvert, 102